

Универзитет "Св. Кирил и Методиј"-Скопје
Филозофски факултет
Институт за социјална работа и социјална политика
„Мајка Тереза“

Докторска дисертација:

**Насилство врз децата згрижени во установите за
социјална заштита**

Ментор:

проф. Д-р Верица Стаменкова Трајкова

Кандидат:

М-р Софија Арнаудова

Скопје, 2011

СОДРЖИНА

	Стр.
ВОВЕД	2
A. ТЕОРЕТСКА ПОЗАДИНА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО	5
1. ПРАВНА РАМКА	6
1.1. ПРОМОЦИЈА И ЗАШТИТА НА ДЕТСКИТЕ ПРАВА	8
1.2. ЗАШТИТНИ МЕХАНИЗМИ	17
1.3. ЗАКЛУЧОК	
2. НАСИЛСТВО	18
2.1. ШТО Е НАСИЛСТВО И КАКО СЕ МАНИФЕСТИРА	18
2.2. ТЕОРИСКИ ПРИСТАПИ ВО ОБЈАСНУВАЊЕ НА НАСИЛСТВОТО	28
2.3. ДЕЦАТА И НАСИЛСТВОТО	31
2.3.1. ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА	33
2.3.1.1. ТЕОРИСКИ ПРИСТАПИ ЗА ПРИЧИНИТЕ ЗА ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО	43
2.3.1.2. КАКО ДА ПРЕПОЗНАЕМЕ ДЕТЕ ЖРТВА НА ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО	45
2.3.1.3. КАКО ДА СЕ ПОМОГНЕ НА ДЕТЕ КОЕ Е ЖРТВА НА ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО	50
2.3.2. ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА	56
2.3.2.1. КАКО ДА СЕ ПРЕПОЗНАЕ ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО?	58
2.3.2.2. ПРИЧИНИ НА ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО	66
2.3.2.3. КАКО ДА СЕ ПОМОГНЕ НА ДЕТЕ ЖРТВА НА ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО	69
2.3.3. СЕКСУАЛНО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА	71
2.3.3.1. ПРЕВАЛЕНЦИЈА И ИНЦИДЕНЦИЈА НА СЕКСУАЛНОТО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕТЕТО	73
2.3.3.2. ФАКТОРИ НА РИЗИК ЗА СЕКСУАЛНО НАСИЛСТВО	76
2.3.3.3. ЗНАЦИ НА СЕКСУАЛНО НАСИЛСТВО	77
2.3.3.4. ПОСЛЕДИЦИ ОД СЕКСУАЛНОТО НАСИЛСТВО ВО ДЕТСТВОТО	79
2.3.4. ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА	84
2.3.4.1. РИЗИЧНИ ФАКТОРИ ЗА ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА	86
2.3.4.2. ЗДРАВСТВЕНО ИЛИ МЕДИЦИНСКО ЗАНЕМАРУВАЊЕ	86
2.3.4.3. ФИЗИЧКО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА	87
2.3.4.4. ЕМОЦИОНАЛНО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА	88
2.3.4.5. ЕДУКАТИВНО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА	89
2.3.4.6. ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА СО ПОСЕБНИ ПОТРЕБИ	90
2.3.4.7. КОГА ЗАПОЧНУВА ЗАНЕМАРУВАЊЕТО И КАКО ДА ИМ СЕ ПОМОГНЕ НА ОВИЕ ДЕЦА	90
2.3.5. ЗОШТО ДОАЃА ДО НАСИЛСТВО И КАКО СЕ СТАНУВА НАСИЛНИК?	92

3.	АГРЕСИВНОСТ	96
3.1.	АГРЕСИВНО ОДНЕСУВАЊЕ	96
3.2.	ВИДОВИ НА АГРЕСИВНОСТ	97
3.3.	ПОТЕКЛО ИЛИ ПРИЧИНИ ЗА ПОЈАВА НА АГРЕСИЈА	99
3.4.	ТЕОРИИ ЗА АГРЕСИВНОСТ	103
3.5.	РАЗВОЈ НА АГРЕСИЈАТА КАЈ ДЕЦАТА	112
3.6.	АГРЕСИВНОСТ КАЈ АДОЛЕСЦЕНТИТЕ	113
3.7.	ПОЛОВИТЕ РАЗЛИКИ И АГРЕСИВНОСТА	122
4.	СТРЕС	124
4.1.	ШТО Е СТРЕС?	124
4.2.	СТРЕСОРИ	129
4.3.	СООЧУВАЊЕ СО СТРЕС (СТРАТЕГИИ ЗА СООЧУВАЊЕ СО СТРЕС)	131
5.	РЕЛЕВАНТНИ ЕМПИРИСКИ ИСТРАЖУВАЊА	135
Б.	ИСТРАЖУВАЧКИ ДЕЛ	143
1.	ФОРМУЛИРАЊЕ НА ПРОБЛЕМОТ НА ИСТРАЖУВАЊЕ	144
2.	ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО	145
3.	ПРЕДМЕТ НА ИСТРАЖУВАЊЕ	146
3.1.	ТЕОРЕТСКО ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА ПРЕДМЕТОТ	146
3.2.	ДЕФИНИРАЊЕ НА КЛУЧНИТЕ ПОИМИ	147
3.3.	ХИПОТЕЗИ	148
3.4.	ВАРИЈАБЛИ	149
4.	МЕТОД НА ИСТРАЖУВАЊЕ	150
4.1.	ПРИСТАП - ИСТРАЖУВАЧКА СТРАТЕГИЈА	150
4.2.	ТЕХНИКИ ЗА СОБИРАЊЕ НА ПОДАТОЦИ	151
4.3.	ДЕФИНИРАЊЕ НА ОСНОВНИОТ ЗБИР НА ЕДИНИЦИ И ПРИМЕРОКОТ	152
5.	РЕЗУЛТАТИ	155
6.	ДИСКУСИЈА	214
7.	РЕЗИМЕ	249
8.	ПРЕДЛОЗИ И ПРЕПОРАКИ	252
9.	КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА	254
10.	ПРИЛОЗИ	262

„На своите деца-најчувствителната група граѓани во секое општество-мора да им обезбедиме живот без насилство и страв. За таа цел мораме неуморно да се залагаме за одржување на мирот, правдата и напредокот, не само на земјите, туку и на заедниците и на членовите на едно семејство. Најпрво мораме да почнеме од корените на насилството. Само тогаш ќе можеме да го преобразиме наследството од минатиот век од товар во поука”

Нелсон Мендела

ВОВЕД

Сите деца имаат право на среќно и безбедно детство, кое им го гарантира Конвенцијата на Обединетите Нации за правата на детето, која претставува универзално најприфатен документ во историјата на човековите права. Конвенцијата нуди рамка и насока за целосна заштита и развој на потенцијалите и капацитетите на секое дете, а државата, како нејзин потписник, е одговорна во најголема мера да обезбеди неопходни услови за развој на децата и за унапредување на нивните права, ставајќи ги децата во фокусот на системот за социјална заштита. Оваа обврска на државата особено доаѓа до израз во случаите кога таа превзема грижа за децата кои се сместени во установите кои се во нејзина надлежност.

Насилството врз децата е еден од најсериозните проблеми кои го загрозуваат нивниот развој, здравјето и добросостојбата, основните права, достоинството и можат да го доведат во прашање детскиот живот. Тоа се случува насекаде, во домот, училиштата или другите институции за детска грижа, на улиците. Голем дел од насилството врз децата останува скриено. Децата се плашат да го пријават заради стравот и поврзаноста со насилникот или затоа што насилството не го сметаат за нешто погрешно или невообичано туку како оправдана и неопходна казна за своите постапки. Децата жртви на насилство може да се чувствуваат виновни и да веруваат дека го заслужиле. Низ историјата, но и денес во различни култури физичкото казнување било и сеуште е еден од начините на дисциплинирање и воспитување на децата како во семејствата така и во училиштата и во установите за социјална заштита.

Децата, кои поголемиот дел од детството го поминуваат во установите за социјална заштита, најчесто се опишуваат како „група на деца кои растат во исклучително тешки околности или деца под ризик“. Децата сместени во установите за социјална заштита, најчесто живеат во исклучително неповолни услови, а нивната социјализација многу се разликува од онаа што се одвива во биолошкото семејство. Фактот што на овие деца не им е овозможено

да растат во рамките на сопственото семејство генерира серија трауматски искуства, без оглед на тоа дали станува збор за губиток на едниот или двата родитела, за распаѓање на семејството, за злоставување или занемарување, за сиромаштија, конфликти или други причини кои сериозно ги нарушуваат функциите на семејството. Најголемиот број од децата кои се сместени во установите за социјална заштита се соочуваат со неизвесност од аспект на иднината, со оглед на фактот дека не стекнуваат адекватно образование и вештини кои би им биле потребни за самостоен живот во годините на зрелоста. Лишувањето од соодветна развојна и емотивна поддршка кои се вообичаени при поволно семејно опкружување, се одразува на успешното интегрирање во општеството и сè повеќе придонесува овие млади луѓе да продолжат да живеат на маргините на општеството.

Институционалните облици на згрижување на децата, кои имаат воспитно-социјални проблеми и посебни потреби, како и оние кои се лишени од родителска грижа и чие старателство не можеле да го превземат роднините или мрежите за поддршка во рамки на локалната заедница, не само што се неекономични, туку и во најголемиот број на случаи не располагаат со доволно ресурси (материјални и човекови) за здрав раст и развој на децата. Праксата на институционалното згрижување на децата се покажа несоодветна и недостапна и во најголем број случаи не успева да одговори на широкиот спектар на потребите на децата и да придонесе за нивна подобра заштита и остварување на нивните основни права.

Оттука произлегува и одговорноста на заедница, како целина, да покаже континуирана посветеност, јасна политика на грижа за унапредување на состојбите низ која ќе се градат односите, паралелно со регулативите кон насилното однесување. Појавата на насилничко однесување меѓу децата во установите за социјална заштита мора да добие приоритет во развивање на чувствителноста за проблемот меѓу сите членови не само на установите, туку и пошироко, како проблем кој директно влијае врз детската слика за себе, врз чувството на сигурност, врз прифатеноста и конечно врз ризикот од нездрави избори и однесување.

Идејата дека насилството спрема децата треба и мора да биде спречено е релативно нова: првите документи поврзани со заштитата на децата од насилство датираат од крајот на

19-тиот век, а дури во 20тиот век доаѓа до ширење на ставот дека насилството врз децата мора да биде спречено, односно казнувано и адекватно третирано.

Досегашните искуства покажуваат дека во установите за социјална заштита во Македонија проблемот со насилното однесување се игнорира или решение најчесто се бара во ангажирање на професионални агенции за обезбедување кои ја „чуваат“ установата. Бројот на инциденти и тепачки можеби се намалува на овој начин, но сепак тоа е далеку од решавање на проблемот кај останатите видови насилно однесување. Во третирањето на проблемот важно е да се вклучат сите членови од заедницата, а особено младите, во развојот и поставувањето на механизми за решавање на проблемот со насилството, преку континуирано намалување на неговите димензии, откривање на причините и подобро справување со последиците. Знаењата добиени од истражувањата на состојбите и нивното поврзување во акции што се осмислени и реализирани од децата заедно со возрасните, можат да се употребат за развивање политика и ефективни интервенции за намалување на насилството во училиштата и установите за социјална заштита.

За жал, децата во установите за социјална заштита не ретко се запуштени и изложени на разни видови телесно, психичко и сексуално казнување и злоставување, кои водат до долготрајни последици во нивниот развој и до кршење на нивните права. Во последнава деценија, насилството над децата се смета за една од најштетните и најопасните појави во детството на многу деца ширум светот. На фреквенцијата на оваа појава укажуваат речиси сите наоди и препораки од релевантните институции. Со оглед на изолираноста на институционалниот начин на згрижување досега, недоволно се знае и се зборува за степенот на зачестеност на насилството, неговите видови и причините за неговото настанување во установите од овој вид во Република Македонија. Се надевам дека ова истражување ќе овозможи да се проверат претпоставките за евентуалното присуство на насилство во овие институции.

A. ТЕОРЕТСКА ПОЗАДИНА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

1. ПРАВНА РАМКА

*„ Потребни се четири генерации за да исчезнат последиците од
секој чин на насилство ”*

Ребека Адамсон, активист за човекови права

Насилството претставува појава која директно ги загрозува правата што ги поседува секое човечко суштество, како правото на живот, безбедност, достоинство и физичка и психичка благосостојба. Во теоријата не постои единствено и општо прифатено дефинирање на терминот насилство, од што произлегува неговото различно појмовно определување, како и користење на повеќе поими како синоними – агресија, насилно однесување, злоупотреба на моќ итн. Од тие причини, во истражувањата чиј предмет е насилството, истражувачите го операционализираат поимот во согласност со потребите на истражувачкиот зафат.

Секоја дефиниција за насилство врз децата тргнува од дефинирањето на детето. Согласно Конвенцијата за правата на детето, *дете е секое човечко суштество кое не наполнило осумнаесет години возраст, доколку врз основа на законот кој се однесува на детето, полнолетство не се стекнува порано*. Различни дефиниции за насилство врз децата може да се најдат во литературата кои ја земаат во предвид различноста на ситуациите во различни делови на светот. Дефиницијата која ќе ја користиме за потребите на оваа студија ги вклучува дефинициите дадени од страна на Светската здравствена организација, како и дефиницијата изразена во член 19 од Конвенцијата за правата на детето, според кои под насилство се подразбираат *сите форми на физичко или психичко насилство, повреда или злоупотреба, запуштање и занемарување на децата, нечовечко однесување, или експлоатација, вклучувајќи и сексуална злоупотреба на децата*. Детската злоупотреба, занемарување и запуштање на детето, понекогаш наречени и како нечовечко постапување со децата, се дефинирани во Светскиот извештај за насилство и здравје како: *сите форми на физичко и/или емоционално насилство, сексуално злоупотребување, запуштање или занемарување на децата, или експлоатирање за комерцијални или други цели што*

резултира во реална актуелна или потенцијална повреда на здравјето, преживувањето, развојот или достоинството на детето во контекст на однос со лице кое се наоѓа во положба на одговорност, доверба или моќ спрема детето (СЗО,1999¹).

Дефиницијата за насилство врз децата, може да се разграничат пет типови на насилство: *физичко насилство, сексуално насилство, запоставување и запуштање на детето, емоционално насилство и експлоатација*. Дефинициите за овие типови на насилство врз децата се дадени во поширокиот извештај на Светската Здравствена Организација за превенција на детската злоупотреба во 1999 година:

- **Физичко насилство врз децата** е оној вид на насилство кој води до актуелна или потенцијална физичка повреда поради интеракција или недостаток на интеракција која е предизвикана од родител или лице кое е во позиција на одговорност, недостаток на доверба или манифестирање моќ во однос на детето.
- **Сексуално насилство врз децата** претставува вклучување на децата во сексуални активности кои детето целосно не ги разбира, не е способно да даде согласност за тоа, или за што детето не е развојно подготвено и не може да даде согласност, или со што се повредуваат законите или социјалните табуа во општеството. Сексуалната злоупотреба на децата се евидентира како активност помеѓу детето и возрастасно лице кое се наоѓа во положба на одговорност, доверба или моќ спрема детето, активност која има за цел да ги задоволи потребите на другото лице. Сексуалното насилство опфаќа, но не се ограничува на: поттикнување и присилување на детето за вклучување во недозволен сексуални односи; експлоативна употреба на децата во проституција или други недозволен сексуални практики; експлоативна употреба на децата во порнографски изведби и материјали.
- **Запуштање и занемарување на децата** претставува невнимание или пропуштање на преземање на дејствие од страна на лицето кое се грижи за развој на детето во сите сфери: здравје, едукација, емоционален развој, исхрана, згрижување и безбедни услови за живеење, во рамките на ресурсите расположливи на семејството или згрижувачкото семејство или институција (лица одговорни за чување и воспитување на детето), и причинува штета или има голема можност да предизвика штета по здравјето на детето или неговиот физички, ментален, духовен, морален или социјален развој. Тука се вклучува неуспехот за соодветен надзор и заштита на детето од повреда колку што е изводливо.

---

¹ WHO Report on consultation on child abuse prevention, 29-31 March 1999, Geneva, World Health Organization, 1999 (document WHO/HSC/PVI/99.1)

- **Емоционално насилство врз децата** опфаќа неуспех за обезбедување на соодветна средина за поддршка и развој на детето, за да може детето да развие стабилни и целосни емоционални и социјални компетенции, во согласност со неговиот личен потенцијал и во контекст на средината во која детето живее. Тука може да се вклучат акти кон детето кои што предизвикуваат или пак кои имаат голема веројатност да предизвикаат штета по здравјето на детето или неговиот физички, ментален, духовен, морален или социјален развој. Овие акти треба да се во контрола на родител или лице кое е одговорно за детето, или во позиција на одговорност, доверба и моќ.
- **Комерцијална или друга експлоатација на детето** се однесува на злоупотребата на детето во работни или други активности за да се оствари добивка на други лица. Овие активности се штетни за физичкото и менталното здравје на детето, образованието, моралниот и/или социјално-емоционалниот развој на детето.

1.1. ПРОМОЦИЈА И ЗАШТИТА НА ДЕТСКИТЕ ПРАВА

Правата на децата, како најранлива категорија на лица во општеството, кои поради физичката и ментална незрелост имаат потреба од посебна заштита и грижа, вклучувајќи соодветна правна заштита пред и по раѓањето, се предмет на регулирање на низа меѓународни документи: конвенции, декларации, резолуции. Меѓу нив, секако, најважно место заземаат **Декларацијата за правата на детето и Конвенцијата за правата на детето на ООН.**

Генералното собрание на Организацијата на Обединетите нации, тргнувајќи од признаената потреба за посебна заштита на децата во Женевската декларација за правата на детето од 1924, како и од Универзалната декларација за правата на човекот и во статутите на специјализираните агенции и меѓународни организации кои се грижат за доброто на децата, ја усвои Декларацијата за правата на детето.

Напорите за надминување на насилството врз детето задолжително бараат консултирање на основните принципи за остварување и почитување на правата на децата утврдени во Конвенцијата за правата на детето. Конвенцијата за правата на детето е усвоена

од страна на Генералното собрание на Обединетите Нации на 20 ноември 1989 година. Република Македонија ја ратификува Конвенцијата во 1993 година, со што таа стана составен дел од внатрешниот правен поредок. Конвенцијата претставува извонредно корисна и динамична алатка за промовирање и заштита на детските права, како од страна на членовите на семејството, така и од страна на сите групи и индивидуи кои работат со децата.

Конвенцијата за правата на детето опфаќа широк спектар на човекови права кои се традиционално класифицирани како граѓански и политички од една страна, и економски, социјални и културни права, од друга страна. Комитетот за правата на детето ги идентификуваше општите принципи кои се од суштинско значење за имплементација на сите права содржани во Конвенцијата: (I) принципот на недискриминација; (II) почитување на најдобриот интерес на детето; (III) правото на живот, опстанок и развој; (IV) почитување на ставовите на детето. Со Конвенцијата се предвидува преземање на превентивни мерки за спречување на насилството врз децата. Имено, Државите потписнички на Конвенцијата се обврзуваат да ги преземаат сите потребни мерки за да се обезбеди заштита на детето од сите форми на дискриминација или казна засновани врз статусот, активностите, изразеното мислење или убедување на родителите, на законитите старатели или на членовите на семејството на детето. Во сите активности што се однесуваат на децата од примарно значење се интересите на детето, без оглед на тоа дали ги спроведуваат јавни или приватни институции за социјална заштита, судови, административни органи или законодавни тела. Државите членки се обврзуваат на детето да му обезбедат таква заштита и грижа што е неопходна за неговата добросостојба, земајќи ги предвид правата и обврските на неговите родители, законитите старатели или други поединци кои се правно одговорни за детето и ги преземаат за таа цел сите потребни законодавни и административни мерки. Државите членки се грижат институциите, службите и установите кои се одговорни за грижа или заштита на децата да бидат во согласност со стандардите што ги утврдиле надлежните органи, посебно во областа на сигурноста, здравјето, бројот и подобноста на персоналот, како и стручниот надзор.

Согласно член 19 од Конвенцијата за правата на детето, државите членки, стриктно се обврзуваат *„да ги преземат сите законодавни и административни, социјални и образовни*

мерки поради заштита на детето од сите облици на физичко или ментално насилство, повреди или злоупотреби, занемарувања или немарен однос, малтретирање или експлоатација, вклучувајќи ја и сексуалната злоупотреба додека е на грижа кај родителите, законитите старатели или некое друго лице на кое му е доверена грижата за детето". Понатаму, во членот 28, став 2 се вели дека „Државите членки ги превземаат сите соодветни мерки дисциплината во училиштата да може да се спроведува на начин кој е во согласност со човековото достоинство и со оваа Конвенција". Тие заштитни мерки треба да опфатат, по потреба, ефикасни постапки за востановување на социјални програми за да се обезбеди неопходната поддршка на детето и на оние на кои им е доверена грижата за него, како и други форми на спречување, утврдување, пријавување, проследување, истрага, постапување и следење на случаите на наведеното малтретирање на детето и, по потреба, обраќање до судот.

Државите членки ги преземаат сите соодветни мерки, вклучувајќи законодавни, административни, социјални и образовни мерки, за

- заштита на децата од економската експлоатација и од работење на работа која може да биде опасна или да го спречува образованието на детето или да биде штетна за неговото здравје односно за неговиот физички, ментален, духовен, морален или социјален развој. За таа цел треба да се: (I) определи минималната возраст за вработување; (II) да се обезбеди регулирање на работното време и на условите за работа; (III) како и да се определат соодветни казни или други санкции за да се обезбеди ефикасна примена на одредбите од овој член;
- заштита на децата од нелегалната употреба на опојни дроги и психотропни супстанции, како што е дефинирано со соодветните меѓународни договори, и спречување на користењето на децата во нелегално производство и трговија со тие супстанции;
- заштита на детето од сите форми на сексуално искористување и сексуална злоупотреба. За таа цел, државите членки посебно ги преземаат сите соодветни национални, билатерални и мултилатерални мерки за спречување: наведување или присилување на детето да учествува во незаконити сексуални активности; експлоататорското користење на децата во проституција или во други незаконити сексуални дејствија; експлоататорското користење на децата во порнографски претстави и списанија; и
- да се спречи насилното одведување, продажбата или трговијата со деца за која и да било цел и во која и да било форма. Државите членки го штитат детето од сите други форми на експлоатација штетни за него.

Конвенцијата за правата на детето, ја истакнува потребата државите членки да ги преземат сите соодветни мерки за подобро физичко и психичко закрепнување и социјална реинтеграција на детето кое е жртва на некоја форма на насилство, занемарување, експлоатација, злоупотреба, мачење или некоја друга форма на свирепо, нехумано или понижувачко постапување или казнување, или на вооружени судири. Таквото закрепнување и реинтеграција се одвиваат во средина која го поттикнува здравјето, самопочитувањето и достоинството на детето.

Во Уставот на РМ, како највисок правен и политички документ на Република Македонија, најстрого се забранува секој облик на мачење, нечовечко или понижувачко однесување и казнување (член 11). Физичкиот и моралниот интегритет на човекот се неприкосновени. Тргувајќи од (I) непроценливото значење на правилниот развој и воспитување на детето за негово упешно вклучување како рамноправен член во општеството; (II) сметајќи дека во целост треба да биде подготвено да живее самостојно, да изгради правилен систем на вредносни морални норми и да биде воспитано во духот на мирот, достоинство, разбирање, толеранција, слобода и солидарност; (III) афирмирајќи ги неприкосновените и еднакви права и слободи на детето без оглед на социјалното потекло, имотната состојба, националната и етничката припадност, вероисповеста и способноста, како и (IV) имајќи ги во предвид принципите прокламирани во Декларацијата за правата на детето и Конвенцијата за правата на детето на ООН и во другите меѓународни акти, како и одредбите на Уставот на РМ за посебна заштита на децата Собранието на Република Македонија донесе Декларација за заштита на правата на детето. Во Декларацијата се изнесува постоењето на свесност за сè присутните појави на злоупотреба и манипулација со децата во семејството и општеството и нивното вклучување во девијантни и асоцијални активности. Како реакција на таквата негативна појава се истакнува забраната за секаква злоупотреба и физичко или психичко малтретирање и злостување на детето и потребата да се почитува личниот, физичкиот и моралниот интегритет на детето и да се обезбеди заштита на неговите законски права и интереси. Собранието посебно укажува дека во случаи на занемарување на детето, кршење на родителските права и обврски, физичка злоупотреба и малтретирање на детето,

негово економско искористување и наведување на вршење на кривични дела, просење, проституција и други инкриминирани и асоцијални појави, потребно е институциите, установите и службите кои се одговорни за грижа и заштита на детето, навремено да ги преземат сите соодветни законски, административни и други мерки. Истовремено, Собранието цени дека заради усогласување со меѓународните акти и со законодавството на ЕУ, потребно е Владата да ја согледа потребата од целосно законско регулирање на прашањето што се однесува на правата и заштитата на децата преку донесување на посебен кодифициран закон или преку изменување и дополнување на постојните закони кои се однесуваат на детето.

Сите облици на насилство, злоставување, злоупотребување или занемарување на децата со кои се загрозува или нарушува нивниот физички и личен интегритет, претставуваат повреда на едно од основните права на детето – правото на живот, опстанок и развој. Конвенцијата за правта на детето содржи посебни одредби кои се однесуваат на правата, на физички, на психички и на морален интегритет, и во однос на тоа се предвидени соодветни мерки:

- За заштита на детето од сите форми на физичко или ментално насилство, повреди или злоупотреба, занемарување или немарен однос, малтретирање или експлоатација, вклучувајќи ја и сексуалната злоупотреба (чл. 19);
- За заштита на детето од сите форми на сексуално искористување и сексуална злоупотреба (чл. 34); и
- За подобро физичко и психичко закрепнување и социјална реинтеграција на детето кое е жртва на некоја форма на занемарување, експлоатација, злоупотреба, мачење или некоја друга форма на свирепо, нехумано или понижувачко постапување или казнување, или на вооружени судири (чл. 39).

Улогата на правниот систем во овие процеси е назаменлива, и истата се остварува преку:

- Физичка заштита на децата, преку спречување на насилство врз нив (од страна на полицијата);
- Откривање и собирање на податоци за кривичните дела на штета на децата (од страна на полицијата и Јавното обвинителство);
- Спроведување на вонпарнична постапка за одземање на детето, односно лишување од родителското право и парнична постапка во споровите помеѓу родителите и детето (во соработка со органот за старателство и другите правосудни органи);

- Покренување на кривична постапка, спроведување на истрага и судење за кривичните дела чии жртви се малолетници (од страна на Јавното обвинителство, истражен судија, кривичен суд).

Во оваа смисла зборуваме за правна заштита на децата жртви на злоставување и занемарување што подразбира дејствувањето на два големи правни системи: системот на семејно-правна и кривично-правна заштита. Имено, овој систем подразбира норми од материјален и процесен карактер со кои една држава реагира на кривичните дела и пропишува кривични санкции за извршителите на истите.

1.2. ЗАШТИТНИ МЕХАНИЗМИ

Сегашното регулирање на насилството врз децата е парцијално, повеќе декларативно, прикажано во повеќе законски акти во кои се стави акцент врз одредбите за институциите, начините за вршење на надзорот, како и казните кои се предвидени за извршителите на насилство врз децата, а отсуствува точно утврдена процедура како заокружена целина за мерките што треба да се преземат за заштита на децата кои се жртви на насилство. Одредби со кои се превенира и инкриминира вршењето на насилство врз деца од страна на родителите и стручните лица вработени во установите за социјална заштита, воспитание и образование на деца се содржани во следниве правни документи:

- Кривичен законик

Сите активности, сторувања или пропуштања кои ги загрозуваат или повредуваат правата, добрата, вредностите и интересите на децата се инкриминирани со Кривичниот законик како кривични дела за чие извршување нивните сторители подлежат на казна предвидена со закон. Кривичните дела може да бидат извршени од страна на родител, посвоител, старател или друго лице на кое му е доверено детето на чување и воспитување, доколку го напушти детето со намера трајно да се ослободи од него, или пак грубо ја запоставува должноста за грижа и воспитување на малолетното лице. Меѓутоа, насилството

може да биде извршено и од страна на стручните лица вработени во установите за згрижување, воспитание и образование на деца за што исто така е предвидена кривична одговорност. За лицето кое при вршењето на службената должност малтретира друго лице, го застрашува, го навредува или воопшто спрема него постапува на начин на кој го понижува неговото достоинство и неговата личност предвидена е казна затвор од 6 месеци до пет години.

- Закон за семејство

Семејното насилство, се чини, претставува една од областите која е предмет на целосна регулација со точно предвидени правила на постапување и мерки на преземање. Под семејно насилство, во смисла на овој Закон, се смета однесување на член на семејство кој со примена на сила, закана и заплашување врши телесни повреди, емоционална и сексуална злоупотреба и материјално, сексуално или работно искористување на друг член од семејството. Во надминувањето на семејното насилство, посебна улога и надлежност има Центарот за социјална работа, кој има на располагање широк спектар на мерки за заштита на децата кои се жртви на насилство.

- Закон за општествена заштита на децата

Со овој закон се уредува системот, организацијата и начинот на обезбедување заштита на децата. Заштитата на децата, во смисла на овој закон, се остварува преку обезбедување на определени права и форми за заштита на децата.² Установите за згрижување и воспитување на децата се јавни (општинска детска градинка и детска градинка на општината во Градот Скопје) и приватни детски градинки. Во нив се забранува психичко или физичко малтретирање, казнување или друго нечовечко постапување или злоупотреба на децата. Во Законот точно се утврдени условите кои треба да ги исполнуваат стручните работници во вршењето на работите на згрижување и воспитување на деца. Извршувањето на стручната работа во дејноста заштита на децата е под стручен надзор, со кој се утврдува дали стручната

---

² Права за заштита на децата се: детски додаток, посебен додаток, помош за опрема на новороденче и партиципација. Форми за заштита на децата се: згрижување и воспитание на деца од предучилишна возраст, одмор и рекреација на деца и други облици на заштита.

работа за остварување на заштита на децата е заснована на современи, научни и стручни методи и достигнувања за тој вид на дејност и дали таа се организира на најцелисходен и најефикасен начин. Со парична казна за прекршок се казнува установата за деца, односно физичкото лице кое самостојно врши одредени работи од дејноста згрижување и воспитание на деца, како и агенцијата за давање на услуги на повик ако во истата се врши злоупотреба на деца, психичко или физичко малтретирање, казнување или друго нечовечко постапување кон децата.

- Законот за основно образование и Закон за средно образование

Со овие закони се уредува дејноста на основното и средното образование како дел од единствениот воспитно-образовен систем. Основното образование се организира и остварува во основно училиште, во здравствени установи, во воспитно-поправни домови, казнено-правни установи во согласност со овој закон. Средното образование се организира во средни училишта, кои може да бидат јавни и приватни. Кон учениците кои не ги извршуваат должностите и ги повредуваат правилата на воспитно-образовната работа може да се применуваат само педагошки мерки. Забрането е телесно и психичко малтретирање на ученикот. Стручен надзор во основното училиште врши Бирото за развој на образованието на начин што е утврден со закон. Инспекциски надзор во основното училиште вршат Државниот просветен инспекторат и овластени инспектори на општината на начин што е утврден со закон. Основното училиште е должно да овозможи вршење на стручен и инспекциски надзор. Во казнените одредби на Законот за основно образование се предвидува парична казна за наставникот доколку врши телесно и психичко малтретирање на ученикот. Во Законот за средно образование исто така се забранува телесно казнување и психичко малтретирање на ученикот.

- Закон за просветна инспекција

Вршењето просветен инспекциски надзор опфаќа надзор над квалитетот на образовниот процес и ефективноста преку евалуација на работата на воспитно-образовните установи, основните и средните училишта и вршење на надзор над примената на законите, другите прописи и општи акти од областа на образованието и воспитанието. При вршењето на

надзорот просветниот инспектор има на располагање неколку законски мерки за констатираните недостатоци, тој може да му предложи на раководниот орган на воспитно-образовната установа да примени мерка за отстранување на вработен од работно место ако при вршење на надзорот утврдил дека постои основано сомневање дека наставник и други лица кои се вклучени во воспитно-образовниот процес сториле повреда со тоа што вршат физичко и психичко малтретирање врз децата и учениците, како и ги наведуваат кон сексуална злоупотреба или сексуално ги злоупотребуваат учениците или студентите. Ако просветниот инспектор при вршењето на надзорот утврди дека со повреда на законот или друг пропис е сторен прекршок или кривично дело, должен е без одложување да поднесе барање за поведување прекршочна постапка, односно да поднесе пријава за кривично дело.

- Закон за социјална заштита

Во Законот за социјална заштита се предвидуваат мерките за помош и заштита на лицата кои имаат потреба за тоа. Врз основа на правата од социјалната заштита, а под условите утврдени со овој закон, се обезбедуваат услуги и се преземаат мерки преку кои се остварува: социјална превенција, вонинституционална и институционална заштита, социјална помош на корисниците на социјална заштита. За остварување на системот на социјална заштита се основаат јавни и приватни установи за социјална заштита. Центарот за социјална работа се основа како јавна установа за социјална заштита со јавни овластувања за вршење работи од социјалната заштита. Институционалната заштита на децата ја вршат установи за сместување на деца и млади без родители и родителска грижа, деца и млади со воспитно социјални проблеми и со нарушено поведење; деца и младинци со пречки во интелектуалниот и телесниот развој. Надзор над стручната работа, која се врши заради согледување, следење, контрола, увид и унапредување во начинот и квалитетот на стручната работа и ефикасноста во остварувањето на функциите во установите за социјална заштита врши Заводот за социјални дејности.

1.3. ЗАКЛУЧОК

Детето кое е жртва на насилство има потреба од заштита и помош, односно има социјална заштитна потреба. За лицата кои имаат потреба од социјална заштита, односно се наоѓаат во реална неповолна ситуација велиме дека се лица во состојба на ризик. Во Република Македонија не постои правно регулирана постапка, ниту изградена методологија за работа со овие деца.

За да се обезбеди максимална заштита на децата и да се надминат на сè поприсутните девијантни појави, неопходно е да се донесе национална стратегија за млади. Истовремено, заради усогласување со меѓународните акти и со законодавството на ЕУ, согледана е потребата од целосно законско регулирање на прашањето што се однесува на правата и заштитата на децата преку донесување на посебен кодифициран закон.

Со новата законска регулатива треба точно да се дефинира: која категорија на деца се наоѓаат во состојба на ризик, кои органи се должни да постапуваат со цел помош и заштита на децата во ризик, кои мерки на заштита и помош може да се преземаат и во кој рок, вклученост на семејството во реализацијата на програмата и санкционирање на родителите кои не ги вршат родителските должности и надзор над стручната работа во установите за згрижување, воспитание и образование на децата и санкционирање на стручните работници кои не постапуваат во согласност со предвидените правила и поставените стандарди.

Во рамките на кодифицираниот законски акт подетално треба да се уреди: точно дефинирање на поимот насилство врз децата и актите коишто се сметаат за акти на насилство врз децата, начините на превенирање на насилството врз децата, постапувањето со децата жртви на насилство, надлежност на органите за постапување и мерките за помош и заштита на децата жртви на насилство.

2. НАСИЛСТВО

2.1. ШТО Е НАСИЛСТВО И КАКО СЕ МАНИФЕСТИРА

„Ненасилството не е облека да може да се облече и соблече кога сакаме. Неговото место е во срцето и мора да биде нераздеделен дел од нашето битие.“

Махатма Ганди

Очигледно е дека не постои некаков вид на интеракција помеѓу луѓето која би била имуна на насилство: тоа може да се забележи секаде, меѓу членовите на семејството, во зрничките групи, во училиштето, па и меѓу државите. Поради исклучителната сериозност на насилството, тоа станува предмет на различни дисциплини кои го опишуваат користејќи различен речник на поими, развиен во рамките на секоја дисциплина поединечно. Токму поради тоа не е ни чудно што постојат големи разлики во сфаќањата за тоа што е насилството, кои начини на човековото однесување можеме да ги сметаме за насилни, а кои не, кои термини претставуваат синоними за насилството, а кои се само негови делови. Токму поради терминолошката разновидност, неопходно е на самиот почеток да прецизираме што се подразбира под терминот насилство и кои карактеристики ги сметаме за дистинктивни за однесувањето кое го квалификуваме како насилно.

Во ова истражување ќе појдеме од дефиницијата која насилството го определува како **однесување кое се превзема со намера на некој друг неоправдано да му се нанесе болка, страв, срам и понижување**. Оваа резимирана дефиниција во голема мера коинцидира со дефиницијата што ја дава Милосављевиќ (Milosavljević, 1998:3), во која насилството се поистоветува со: *„различни акти, постапки и однесувања на поединците, групите и општествените институции во односите спрема луѓето, кои вклучуваат примена на физичка, психичка, политичка или некој друг вид на сила и со која се загрозува физичкиот,*

психичкиот или социјалниот интегритет на човекот и се предизвикуваат физички и психички оштетувања и други неповолни последици.”

Битно е да се напомене дека ваквото дефинирање на насилството не се однесува само на физичката агресија, како што е тоа случај со други дефиниции. Така на пример Олвејс (Olweus, 1999:12) насилството го дефинира како „агресивно однесување во кое актерот, насилникот, го користи сопственото тело или некој предмет (вклучувајќи и оружје) за да нанесе (релативно сериозна) повреда или непријатност на некое друго лице”. Слична е и дефиницијата според која насилството е „однесување на едно лице спрема друго лице на кое намерно му се заканува дека ќе му се нанесе, се обидува да му се нанесе или навистина му се нанесе повреда” (Reiss & Roth, 1993:35). Насоченоста кон физичка агресија и употреба на моќ е присутна и во дефиницијата што ја дава Светската здравствена организација, според која насилството е „намерно користење на физичка сила или моќ против себе или некое друго лице, или против некоја група или заедница, кое води, или може да доведе до повреда, смрт, психолошка повреда, неразвиеност или депривација” (WHO, 1999:2).

Ваквото одредување на насилството е многу ограничено. Денеска, дури и во секојдневната употреба на терминот насилство се мисли не само на физичко, туку и на вербално и социјално насилство. Дури и оние истражувања кои тргнале од потесното дефинирање на насилството, подоцна својот предмет на истражување го прошириле и на другите видови на агресија.

Почетоците на систематското истражување на насилството помеѓу врсниците, а особено во училишните клупи се поврзани со името на Ден Олвејс (Dan Olweus), професор по психологија на Бергенскиот Универзитет. Тој, во почетокот на седумдесетите години на минатиот век започнал да се занимава со оваа проблематика, дефинирајќи го поимот „насилство помеѓу деца во училиште” и неговата распорстаранетост. Олвејс дава најсеопфатна дефиниција за насилство врз децата според која „ученикот е злоставуван или виктимизиран кога е перманентно изложен на негативни постапки од страна на еден или повеќе ученици” (Olweus, 1993:9). Приложената дефиниција претставувала поттик за научниците од Скандинавските земји, а подоцна и за оние од другите развиени земји да започнат да се

занимаваат со оваа проблематика. На јавноста овој проблем почнал да ѝ се наметнува во 1983 година кога три момчиња од Норвешка извршиле самоубиство поради насилството на кое биле изложени од страна на нивни врсници. Истата година, Норвешкото Министерство за образование започнало кампања за решавање на проблемите поврзани со насилството меѓу децата, што претставува нов период во решавањето на оваа проблематика. Интересот за насилството помеѓу децата од маргинален проблем кон кој биле фокусирани мал број научници, станал централен и предмет на интерес на голем број интердисциплинарни научници, но и на целото општество.

Сепак, податоците говорат дека истражувањата поврзани со насилството помеѓу децата започнуваат во Скандинавските земји под терминот „mobbing“, кој го вовел училишниот лекар П. П. Хајнман (P. P. Heinemann) користејќи го во контекст на расна дискриминација. Овој термин произлегува од англискиот збор „mob“ а означува релативно голема и анонимна група на луѓе вклучени во девијантно дејство спрема еден поединец (Olweus, 1998). Меѓутоа, по извесен период била констатирана одредена недоследност во употребата на овој термин, па истиот бил заменет со bullying, bully/victim problems, victimization – термини кои сега се и меѓународно прифатени.

Во дефиницијата на Фарингтон (Farrington) bullyingот се дефинира како: „било кој облик на физичко или психичко нанесување на штета од страна на помоќен и посилен ученик (или група на ученици) на послаб ученик“ (Baldry, 2003:714). Дефиницијата на Олвејс, според која „ученикот е злоставуван или виктимизиран кога е перманентно изложен на негативни постапки од страна на еден или повеќе ученици“ (Olweus, 1993:9) во голема мера кореспондира со онаа на Фарингтон. Во согласност со тоа, можеме да кажеме дека станува збор за bullying само кога се задоволени следните три елементи:

- **Негативни постапки** – негативните постапки претставуваат постапки кои некој намерно ги задава или настојува да ги зададе на некој друг со цел да го повреди или да му нанесе непријатност. Ова може да се поврзе со агресивноста, која Берковиц (Berkowitz) ја дефинира како „било кое однесување (физичко или психичко) спроведено со намера да повреди некој (физички или психички) (според Žižul, 1989). Од тука може да се заклучи дека негативните постапки се всушност агресивни постапки кои се манифестираат преку

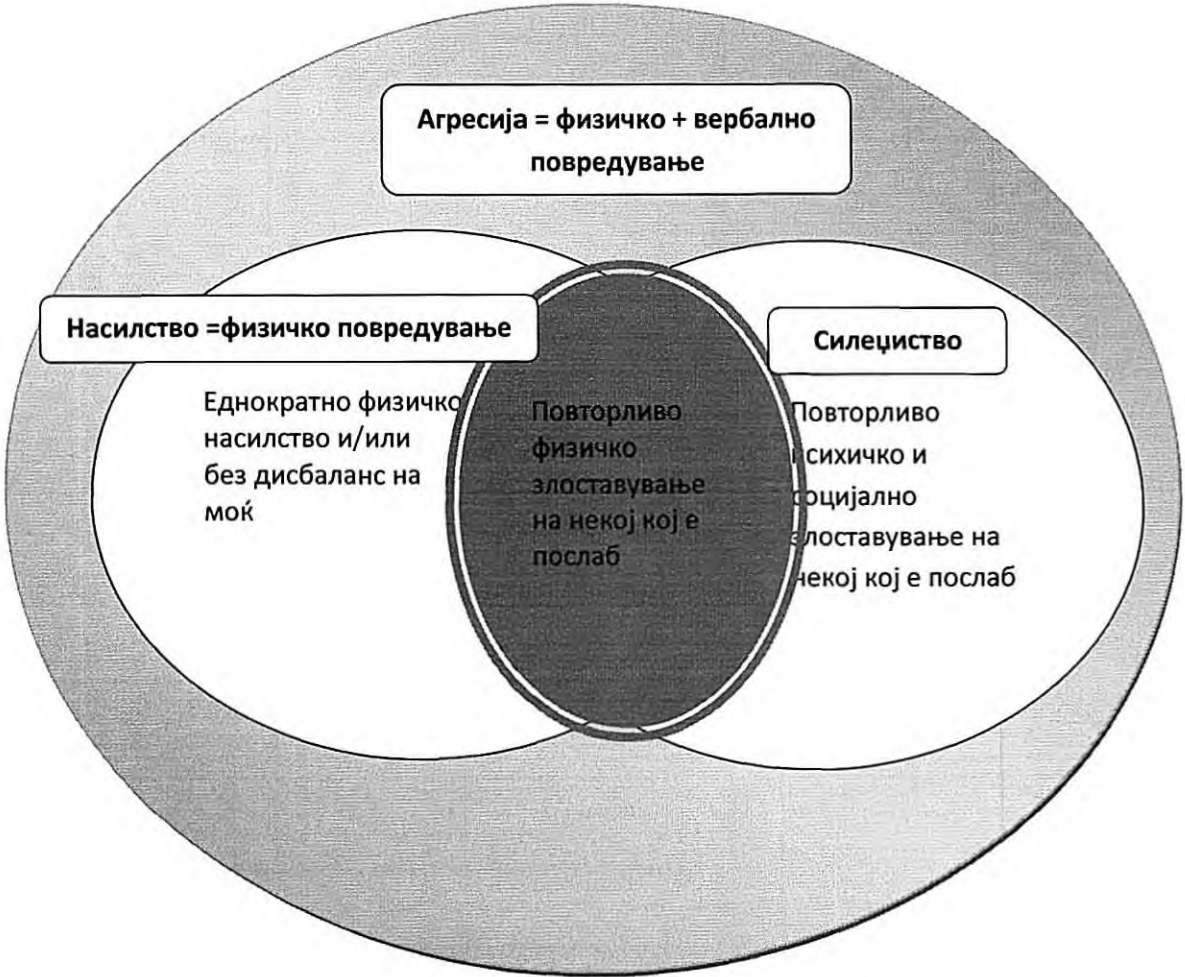
зборови (закани, потсмевања, навреди), физички контакт (удирање и туркање со раце и нозе, штипење) или без употреба на зборови и физички контакт (исклучување на неког од група или од игра).

- **Повторливост и трајност** – за одредена негативна постапка да може да се смета за насилна, истата мора да биде повторлива и трајна. Овој елемент е вклучен во дефиницијата за bullying бидејќи во спротивно и повремение безначајни постапки против еден ученик (како закачкање, кое може да биде знак и на симпатија или да биде составен дел од играта) можат да бидат дефинирани како насилство меѓу децата.
- **Асиметричен однос на сила** – за поимот насилство се зборува само во оној момент кога помеѓу учениците постои непропорционален однос на сила, односно доколку ученикот кој е изложен на насилство не може да се одбрани и е беспомошен во однос на оној кој го злоставува. Вистинската и / или перцепираната асиметричност можат да се јават во ситуации кога жртвата е навистина физички послаба од злоставувачот, но и доколку жртвата се доживува ментално послаба, како и во ситуација кога постои непропорционален број на жртви и злоставувачи (на пример, една жртва и двајца злоставувачи).

Во нашата терминологија, наместо bullying најчесто се користат термините: насилство помеѓу деца, злоставување помеѓу деца, виктимизација, проблем жртва/ злоставувач, врсничко насилство, училишно насилство. Иако терминот насилство меѓу деца се користи најчесто, Олвејс прави дистинкција помеѓу термините насилство и bylling. Тој насилството го дефинира како агресивно однесување во кое напаѓачот го користи сопственото тело или некој објект со цел да нанесе (релативно сериозна) повреда на друго лице, па според него насилството и bylling-от можат да се користат како синоними само во оние случаи кога се користи физичка сила (Olweus, 1993). Бидејќи во нашиот јазик сите шест поими (насилство меѓу деца, злоставување меѓу деца, виктимизација, проблем жртва/ злоставувач, врсничко насилство, училишно насилство) се користат многу често, за потребите на ова истражување ќе бидат користени со исто значење.

Потребно е да се воочи дека од Олвејсовото дефинирање на насилството не произлегува податокот дека силеџиството е еден облик на насилство, туку дека насилството и силеџиството се облици на агресивност кои делумно се преклопуваат. Физичките напади кои не се повторливи и/или во кои не постои дисбаланс на моќ би спаѓале во насилство, но не и во

силеџство, повторливите облици на психолошко и социјално злоставување би спаѓале во силеџство, но не и во насилство, додека пак, облиците на психолошко и социјално злоставување кои не се повторливи и/или не постои дисбаланс на моќ, не би спаѓале ниту во силеџство ниту во насилство, туку само во агресивно однесување (Popadić, 2009).

Слика 1. Однос помеѓу агесијата, насилството и силеџството според Олвејс (Popadić, 2009)

Иако во голем број на истражувања насилството се дефинира само преку феноментот на силеџство („силеџството е таков облик на агресивно однесување (а) во кој жртвата е континуирано изложувана на насилство и (б) во кое постои непропорционална моќ (извршителот на насилството секогаш е појак поединец или група)” (Olweus, 1993:9)), сметам дека не постои доволно убедлива причина да се изостават сите оние облици на агресија кои се јавуваат само еднаш (а чии последици можат да бидат исклучително сериозни, на пример кај сексуалното насилство) или оние облици во кои агресорот е послаб или еднаков по моќ со жртвата, или пак тој однос е непознат и ирелевантен (Popadić i Plut, 2007). Токму поради тоа, во рамките на ова истражување, важно е да се нагласи дека покрај физичкото насилство, предмет на истражување ќе бидат и формите на психолошка и социјална агресија, насилните однесувања кои се јавиле и само еднаш, насилството каде не мора да постои непропорционална сила и моќ, и насилното однесување помеѓу децата и насилното однесување на возрасните спрема децата.

Во современата литература се сретнуваат и други дефиниции за насилството, а разликите во дефинирањето произлегуваат од тоа што авторите од различен аспект и со различна цел се фокусираат на овој феномен. Branislava Popović-Čitić (според Popadić, 2009) направила систематизација на бројни дефиниции на насилното однесување и покажала како дефинициите се разликуваат во зависност од професионалната перспектива на истражувачите - дали се работи за правна, криминолошка, клиничко-дијагностичка, медицинска или психолошка дефиниција на насилното однесување.

На пример, на прашањето што претставува насилство, Jelena Srna (2003:3) одговара дека тоа е нелегална и неморална употреба на сила со која се прави штета на себе си, на другите и на средината, како и дека „насилството се врши со намера некому да му се нанесе бол или повреда. Значи за насилниот акт, карактеристични се две работи: намера и повреда” (2003:5).

Во соседна Србија постои „Посебен протокол за заштита на децата и учениците од насилство, злоставување и занемарување во образовно-воспитните установи” (2007) во кој насилството се дефинира како „секој облик на еднаш направено или повторливо вербално

или невербално однесување кое има за последица вистински или потенцијално да го загрози здравјето, достоинството на децата/учениците”.

Олвејсовите одредувања послужиле како појдовна основа во многу истражувања, меѓутоа важно е да разјасниме дека во ова истражување наведените термини нема да бидат користени ниту онака како што Олвејс ги дефинирал, ниту пак онака како што е неговата класификација модифицирана во пракса. За разлика од неговите дефинирања, покрај покрај физичкото насилство, предмет на истражување ќе бидат и формите на психолошка и социјална агресија, насилните однесувања кои се јавиле и само еднаш, насилството каде не мора да постои непропорционална сила и моќ, и насилното однесување помеѓу децата и насилното однесување на возрастите спрема децата. Ваквото разгледување на насилството и употребата на овој термин во поштока смисла се сретнува и во други истражувања (Thompson et al., 2002; Benbenisty and Astor, 2005).

Од овие причини, за целите на ова истражување, се тргнува од поширока дефиниција за насилството, како оние дека насилството е „однесување кое предизвикува физичка и психолошка штета” (Varnava, 2002). Воведувајќи го елементот во дефинирањето, дека насилството претставува намера да се нанесе штета некому, се овозможува да се направи дистинкција помеѓу насилното однесување и случајните повреди, обичните детски несогласувања, и повременото „одмерување на силите” помеѓу децата.

Значајна поделба на насилството, која ќе биде земена во предвид со цел подобро да се разбере насилството во установите за социјална заштита, е поделбата на *реактивна (хостилна) и проактивна (инструментална) агресија* (Dodge & Coie, 1987; Salmivalli & Nieminen, 2002). Овие два вида на агресија се разликуваат според ситуацијата која ја провоцира агресијата и емоциите кои доминираат кај актерот кој ја манифестира агресијата. Реактиваната агресија е агресија која е резултат на фрустрација. Поради нечија точно или неточно интерпретирана постапка лицето се чувствува испровоцирано или повредено, а лутината која се јавува предизвикува агресивен импулс и желба бесот да се манифестира врз некого (не мора да биде секогаш оној кој ја предизвикал фрустрацијата). Инструменталната агресија, пак, од друга страна, е „ладна” агресија, каде насилството претсваува инструмент за

постигнување на некоја друга цел, на пример да се присвои нечиј имот, да се стекне подобар статус во одредена група, да се потчини некоја личност, да се придобие нечија наклонетост. Ако инструменталната агресија е следена со некоја емоција, тоа најчесто е задоволството или стимулацијата. Гледано во социјален контекст, јасно е дека двата вида на насилство немаат иста основа во социјалната група. Инструменталното насилство, чие манифестирање е детерминирано од последиците, ќе се одржува и ќе јакне во оние средини во кои води до позитивни резултати само за насилникот.

Насилството или злоставувањето меѓу децата во однос на видот може да биде *директно и индиректно*. За директно насилство се зборува кога жртвата е постојано и трајно напаѓана со директно нанесување на штета (како, на пример, физички повреди, вербални навреди, крадење на пари и слично), а за индиректно кога жртвата е постојано и трајно напаѓана без директно нанесување на штета (како, на пример, ширење гласини и невистини, наговарање на врсниците да не се дружат со одредено дете) (Baldry, 2003).

Освен гореднаведените класификации, насилството меѓу децата може да биде *вербално* (навредувања, ширење на гласини, исмејувања, закани) и *телесно* (удирање, буткање, штипење). Во рамките на овие два вида на насилство можат да се издвојат четири подтипови на насилно однесување и тоа: *сексуално* (насилство кое подразбира несакан физички контакт по интимните делови на телото и навредливи коментари во однос на сексуалноста), *културно* (насилство кое подразбира навреди по национална, религиозна и расна основа), *економско* (насилство кое подразбира кражби и изнудување на пари) и *емоционално* (насилство кое подразбира намерно исклучување на жртвата од заедничките активности во рамките на групата или нејзино игнорирање)³.

Во студијата од 2006 година на Генералниот Секретаријат на Обединетите Нации „Насилство врз децата“ (<http://www.unviolencestudy.org/>) дадени се податоци кои говорат за присутноста на насилството врз децата во установите за социјална заштита. Така во истата се наведени следниве факти на кои треба да се обрне внимание:

---

³ <http://www.poliklinika-djeca.hr/>

- Милиони деца, особено од машкиот пол, поминуваат голем дел од животот под контрола и надзор од страна на системот во установите за социјална заштита. Овие деца се изложени на ризик од насилство кое го извршуваат вработените и официјално одговорните лица за нивната добросостојба. Во голем број на земји физичкото казнување во овие установи не е експлицитно забрането
- Големiot број на деца во установите, општествената стигматизација и дискриминација, како и лошо обучениот кадар го зголемуваат ризикот од појавата на насилство. Често, не постојат успешни механизми за надзор и инспекција, ниту пак постои соодветна правна регулатива и контрола од страна на Владата. Извршителите не сносат никаква одговорност, што ја поттикнува културата на заштита на извршителите и води до толерирање на насилството над децата.
- Дури 8 милиони деца во светот се смесетни во установи за социјална заштита⁴. Релативно мал е бројто на оние кои се сместени во овие установи поради тоа што немаат родители; најголем број од нив се сместени поради инвалидитет, дезинтеграција на семејството, семејно насилство, лоши социјални и економски услови, манифестирање на воспитно социјални проблеми.
- Насилството кое се споредува во овие установи со цел „дисциплинирање на децата“ вклучува удирање на децата, повеќедневно заклучување во темни и ладни простории⁵
- Во установите за социјална заштита децата со инвалидитет можат да бидат предмет на прекриено насилство (2006).

Барајќи ги можните мотиватори за агресивното однесување подлабоко, Ханс Тох (Hans Toh) доаѓа до изнијанисрана класификација на 10 облици на насилство (Toh, 1978: 188-237).

Според него, основни мотиви кои го поттикнуваат насилството се:

1. **Одбрана на угледот** - лицето смета дека положбата во групата (на пример, тоа што е „главен“ во една група) го обврзува да биде насилен. Насилството за ова лице повеќе претставува очекувана обврска, отколку одраз на неговата внатрешна потреба.
2. **Наметнување на норми** - лицето применува насилство бидејќи себе си се гледа како арбитер, како лице кое народски кажано треба да „дели правда“. Правдата нему му служи како изговор, а всушност кон сите „престапници“ се однесува грубо и директно.

⁴ D. Tolfree, *Roofs & Roots: The care of separated children in the developing world* (London, Save the Children UK, 1995), Во: International Save the Children Alliance, *A Last Resort: The Growing Concern about Children in Residential Care* (London, Save the Children UK, 2003)

⁵ United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children Regional Desk Review: Middle East and North Africa Region 2005, p. 19;

Mental Disability Rights International, *Hidden Suffering: Romania's Segregation and Abuse of Infants and Children with Disabilities* (Washington, D.C., Mental Disability Rights International, 2006)

3. **Заштита на сликата за себе** – насилството претставува одмазда спрема луѓето за кои насилникот чувствува дека ја рушат неговата позитивната слика за себе, па токму затоа насилството претставува автоматска реакција на нивните навреди и провокации.
4. **Подобрување на сликата за себе** – со насилството се сака да се демонстрира сопствената машкост, бесстрашност, цврстина и сила – особини кои насилникот најмногу ги цени кај себе и смета дека тие се манифестираат само преку насилно однесување.
5. **Самоодбрана** – другите луѓе претставуваат извор на опасност кој треба да се наутрализира, па затоа насилникот се служи со насилство со цел да излезе на крај со луѓето од кои се плаши.
6. **Отстранување на притисокот** – лицето применува насилство како навидум единствено средство во ситуации во кои не се чувствува пријатно, кога му недостасуваат вербални и социјални вештини во поцесот на комуникација.
7. **Силеџиство** – задоволство од вршење на насилство. Насилникот ужива во патењето на другите, сака во насилството кое го извршува да биде немилосреден и нечовечен, а за тоа избира лице послабо од себе си, а ги избегнува оние еднакви на него.
8. **Експлоатација** – насилството се манифестира врз оние кои одбиваат да влезат во неповолни трансакции. Насилникот на насилството не гледа како на пожелно средство, туку како на средство кое е неопходно да се манифестира.
9. **Самозадоволство** – насилството претставува казна за непокорување, меѓутоа кај овие насилници, за разлика од експлоататорите, не постои свесна намера другите да се искористуваат, туку насилникот живее во наивно уверување дека неговата сопствена благосостојба првенствено се однесува на грижата на другите, па затоа со насилство се казнува недоследноста на другите луѓе.
10. **Катарза** – насилство заради ослобидување од акумулираниот притисок. За да се ослободи од своите акумулирани емоции, насилникот бара конфликт што најчесто самиот го предизвикува, а потоа ги напаѓа и обвинува другите, при што идентитетот на жртвата е од споредно значење.

Класифицирањето на насилството во согласност со начинот на манифестирање укажува на неговата разновидност која се манифестира во човековата интеракција, додека, пак, класифицирањето на насилството во согласност со мотивите треба да покаже како навидум

исти постапки можат да претставуваат потполно различни видови на насилство, кои бараат различен третман.

2.2. ТЕОРИСКИ ПРИСТАПИ ВО ОБЈАСНУВАЊЕ НА НАСИЛСТВОТО

Од собраните податоци за распространетоста на одредени облици на насилство, за тоа каде и кај кого тие облици се повеќе или помалку распространети, како редење на коцки во мозаикот, почнуваат да се назираат слики кои би претставувале некое објаснување на насилството. Меѓутоа целосна слика за насилството може да се добие само доколку тие податоци се во соодветен теориски систем и ако истражувањата се спорведени во некоја теориска рамка. Можат да се издвојат повеќе теориски пристапи во областа на насилството кои најчесто не се исклучуваат помеѓу себе, туку претставуваат обид на истиот проблем да му се пристапи од различни страни, што во истражувањето на еден ваков сложен феномен е добродојдено.

- **Еколошки (системски) пристап**

Најширокиот пристап, кој пред сè би се означил како метатеорија од која произлегуваат специфични теориски пристапи, претставува еколошкиот (системскиот) пристап. Социоеколошкиот пристап се заснова на бронфренбреновата теорија на еколошки системи (Bronfrenbrenner, 1979). Според него, општествениот контекст треба да се набљудува како има повеќе нивоа, дека го сочинуваат микро, мезо и макросоцијална структура вгнездени една во друга, помеѓу кои постои сложена интеракција и јака зависност. Ако кажеме дека насилството во установите за социјална заштита претставува еколошки феномен, тоа значи дека истото е резултат на сложена интеракција на индивидуални и интериндивидуални варијабли. Индивидуалните карактеристики се под влијание на различни еколошки контексти како што се установите, училиштето, семејството, врсниците, пошироката заедница. Со овој пристап се нагласува она што и остантите го признаваат: насилството во установите за социјална заштита не постои изолирано од она што се случва или случувало во поширокото опкружување.

Предмет на критика, упатени од еколошка, системска перспектива, по правило е фокусирањето на индивидуалните карактеристики и микросистеми, бидејќи со тоа се занемарува влијанието на поголемите системи (слика 2).

Слика 2. Еколошки модел за разбирање на ризик факторите за насилство

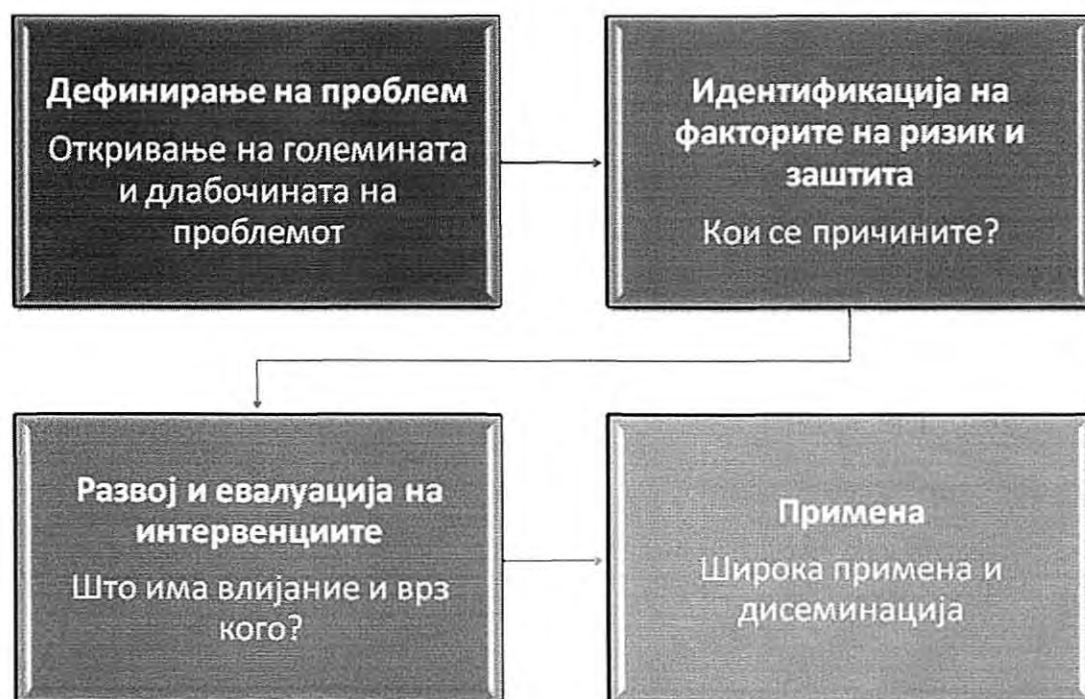
Извор: Извештај за насилство и здравје во Македонија и водич за превенција (2006)

- **Теорија на учење**

Најопштиот теориски пристап, кој исто така би можел да се припише како подлога врз која се градат останатите пристапи е теоријата на учење. Од гледиште на оваа теорија, за насилното однесување важи она што важи и за секое однесување – детето учи да го манифестира тоа однесување, учи во кои ситуации ќе го манифестира, на кои начини, со која цел, односно однесувањето станува навика по автоматизам. Детето преку ова учи што ќе нарекува насилно однесување, а што не.

- **Јавно здравствен пристап**

Овој пристап е научно заснован, мулти-дисциплинарен пристап за користење од различни актери во превенцијата на насилството, вклучувајќи едукатори, здравствени работници, полиција, НВО, работодавци и владини министерства одговорни за социјална политика, а не само професионалци од јавното здравство. Јавно-здравствениот пристап ја следи логиката од четири чекори илустрирана на слика 3. Информацијата која произлегува од активностите во чекор 1 и чекор 2, е суштинска за развојот и евалуацијата на интервенциите (чекор 3), и за поширока примена и дисеминација на докажаните стратегии и стратегиите кои ветуваат (чекор 4). Затоа програмите за превенција на насилството најчесто ги содржат сите четири чекори.

Слика 3. Јавно-здравствен пристап во превенција на интерперсоналното насилство

Извор: Извештај за насилство и здравје во Македонија и водич за превенција (2006)

2.3. ДЕЦАТА И НАСИЛСТВОТО

Насилството кон децата со право се смета за сериозен вид на насилство, особено поради евенуалната немоќ на детето самостојно да се одбрани, како и поради сериозните и најчесто долготрајни последици кои насилството ги предизвикува кај жртвата.

Сликата за детството во социјалните митови многу често е идеализирана како еден од најсреќните периоди за играње и дружење со врсниците. Навистина, дружењето со своите врсници е многу битно, интересните игри и вистинските пријатели претставуваат најголема придобивка за децата, но за несреќа, тоа не значи дека сите интеракции со врсниците секогаш претставуваат извор на среќа. Понекогаш, токму врсниците, се најголемите виновници кои предизвикуваат болка и истовремено се причина за многубројни тажни денови во периодот на детството. Една од тие несреќи, што понекогаш децата ја искусуваат во периодот на детството, е и насилство од страна на врсниците.

Насилството спрема децата, како што се истакнува во студијата на Обединетите нации „Насилство над децата“ (2006), е скриено, непријавено и длабоко документирано, поради повеќе причини. Прво, децата се плашат да го пријават насилството, второ, дел од нив веруваат дека насилството на кое се изложени е неизбежно и нормално (и навистина во многу средини различните форми на насилство се користат како легитимно средство за контрола и казнување) и трето, доколку детето или возрасниот се одлучат да го пријават насилството-не постојат безбедни и сигурни начини истото да се направи⁶.

Проблемот поврзан со насилството врз децата станува сè поактуелен, како во светот, така и кај нас. Важноста на потребата за вложување на истражувачки и апликативни напори на експертите произлегува првенствено од фактот дека насилството врз децата има низа негативни последици. Со оглед на тоа што подоцнежниот развој на детето во значајна мера е

⁶ World Report on Violence against Children (2006), United Nations Secretary-General's Study (www.unviolencestudy.org)

детерминиран од раните развојни постигнувања, насилството врз детето во раниот детски развој нема само моментални последици врз неговото функционирање, туку влијае и врз неговиот подоцнежен психосоцијален развој. Исто така, мора да се напомене дека насилството врз детето многу ретко претставува изолиран трауматски настан, туку напротив, тоа најчесто се случува во семејството, училиштето, институциите за социјална заштита и локалната заедница, каде е проследено и со ред други негативни влијанија и стресори (алкоголизам, наркоманија, изолираност од средината...).

Една од мерките за заштита на децата кои се жртви на насилство во рамките на семејството, чиј психосоцијален развој е загрозен, е нивното одвојување од семејството и сместување во згрижувачки семејства или во установи за социјална заштита. Податоците покажуваат дека во Западна Европа од 0.2%-1% од сите деца живеат надвор од примарното семејство (Casas, 1995, Colton & Hellinckx, 1993 според Hukkanen et al., 1999).

Последните податоците од Државниот завод за статистика (кои датираат од 2008 година) говорат дека во Македонија вкупниот број на малолетни корисници на социјална заштита изнесува 21476, што претставува намалување за 3,1% во однос на 2007 година. Вкупниот број на згрижени деца во установите за социјална заштита во 2008 година изнесува 349, од кои 253 се згрижени во три установи за деца без родители и родителска грижа, 32 во Заводот за згрижување, воспитание и образование на деца и млади и 64 во Установа за згрижување на деца и млади со воспитно социјални проблеми⁷.

Меѓутоа, одвојувањето на детето од семејството не е доволно за да се осигура оптимален развој, туку истото треба да биде проследено и со соодветен психосоцијален третман. Но, за жал, традиционално, установите за социјална заштита (во најголем број) не се соодветно опремени за адекватни интервенции врз децата кои биле жртви на семејно насилство. Во минатото најголем број од децата кои биле сместувани во установи биле деца

---

⁷ www.stat.gov.mk

без родители и родителска грижа, а денеска станува збор и за деца кои имаат воспитно-социјални проблеми и проблеми во однесувањето, па истите бараат поинаков третман.

Еден од основните предуслови за унапредување на психосоцијалниот развој на децата згрижени во установите за социјална заштита е потребата од организациска и финансиска поддршка, но и постојана супервизија, бидејќи неретко, токму овие установи можат да претставуваат извор и жариште на насилство.

2.3.1. ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА

Во современата литература која се однесува на психофизичкиот развој на децата кои се жртви на насилство, најчесто се споменуваат сексуалното и физичкото насилство, додека поретко се мисли на емоционалното (психолошко) насилство. За ова постојат повеќе причини, вклучувајќи го и податокот дека емоционалното насилство е недоволно јасно дефинирано како и дека тоа тешко се докажува. Во литературата наместо терминот емоционално насилство многу често се употребува и терминот психолошко насилство. Авторите кои го користат овој термин сметаат дека е посеофатен бидејќи тој во себе ги вклучува и емоционалното и когнитивното насилство.

Нормалниот емоционален развој на едно дете претставува дека тоа ќе има можност да научи да ги манифестира емоциите на социјално прифатлив начин. Кога емоционалниот развој напредува нормално, децата учат како да се соочуваат со фрустрациите, имаат позитивна слика за себе и учат да им праќаат адекватни емоционални пораки на другите со помош на зборови, гестови и активности. Во спротивно, доколку децата се жртви на емоционално насилство, се соочуваат со проблеми во изразувањето на емоциите, во контактите со другите, во комуникацијата, во односот кон себе си, што значи дека е загрозен нивниот развој, а последиците во некои сегменти траат и цел живот.

Детето се раѓа најзависно од сите живи суштества и од моментот на доаѓање на свет се соочува со светот кој му е пријателски или непријателски наклонет, кој го прифаќа или отфрла, и врз основа на таа релација формира слика за светот – најпрвин преку контактите со најблиските, а потоа и со пошироката средина. Врз основа на таа врска се формира и детското АС, па затоа и слободно можеме да кажеме дека растењето е процес кој ја дефинира иднината, и доколку во тој процес на растење детето не зачекори со доверба и потребната љубов се развиваат низа психички проблеми како ниско самопочитување, несигурност и страв - што се извор на болести и стресови за во иднина. Детето од возрасните очекува заштита и љубов, им пристапува со доверба, но за жал, возрасните, многу често свесно или несвесно, задоволувајќи ги сопствените лични потреби, ги повредуваат децата, користејќи ги како изговор за несогласувањата во семејството, манипулирајќи со нивните чувства, кочејќи го нивниот адекватен психосоцијален развој.

Постојат голем број на видови на емоционално насилство, и сите тие ја инволвираат потребата за апсолутна контрола врз децата.

Најчести видови на емоционално насилство спред Буљан-Фландер (Buljan-Flander и Косијан-Нерсигонја, 2003) се:

- *Отфрлање на детските потреби;*
- *Тероризирање на децата со континуирани вербални напади кои предизвикуваат клима на страв, напнатост и несигурност;*
- *Игнорирање и деградирање на децата што вклучува недостиг на позитивна стимулација;*
- *Манипулирање на децата со цел задоволување на некои свои потреби кои не се во согласност со оние на децата;*
- *Изолација;*
- *Константен сарказам, понижување;*
- *Поддржување на детското неадекватно однесување, подмитување; и*

- *Притисок на децата побрзо да пораснат што произлегува од родителските потреби, а децата не можат да ги задоволат поради својот психобиолошки развој*

→ **Отфрлање на детските потреби**

Од моментот на раѓање детето има потреба не само за храна, топлина и чистота, туку и за топлина на човеково тело, милозвучен и нежен глас, звуци кои го смируваат и мириси кои го опуштаат. Во разни фази од детскиот развој, детските потреби се различни, но се случува средината да не одговара на неговите потреби, да го злоставува и директно негативно да влијае на неговиот развој.

Постојат голем број истражувања кои покажуваат дека децата кои се развивале во средина во која биле задоволени нивните биолошки потреби, но не и емоционалните, во подоцнежниот развој покажуваат психички пореметувања, како што се несигурност, ниско самопочитување, агресија, а овие карактеристики претставуваат основа за формирање на негативни односи со другите лица. Многу често се сретнуваме со насилство во семејството кое се пренесува генерациски (трансгенерациски пренос), а причините за истото лежат во најраните контакти и искуства оформени во детството, па детето подоцна ги пренесува во семејството и својата средина (Реџник, 2006). Истражувањата покажуваат дека многу често злоставуваните деца подоцна стануваат насилници или депресивни лица кој, во кризни ситуации се обидуваат да извршат самоубиство, а често и нивниот интелектуално функционирање и биолошкиот развој некореспондираат со нивната хронолошка возраст (Косијан-Нерсигонја, 2003). Денеска, од особено значење е приврзаноста, па и речиси сите истражувања покажуваат дека лицата кои како мали воспоставиле несигурна приврзаност со своите најблиски, во подоцнежните години лошо функционираат на социјално и академско ниво, додека оние со адекватна приврзаност се многу поуспешни (Bowlby, 2005). Најчесто, однесувањето на возрасните е одговорно за лошата слика за себе што ја формира детето, што станува несигурно, зависно од средината, повеќе отколку што тоа од него го бара фазата на биопсихолошки развој, манифестира емоционална нестабилност, негативизам и е изолирано во друштво.

Отфрлањето во себе ги опфаќа следниве активности: одбивање на детските потреби за психолошка, медицинска или едукативна помош, омаловажување и потсмевање, ритикување и повредување, спречување на детската развојна автономија, оневозможување на приврзаност со други лица, отфрлање и исмевање на детските идеи, отфрлање на детето со нагласување дека е незрело, нарекување на детето со погрдни имиња (глупаво, бескорисно, дебело, грдо), ставање на детето во подредена позиција, континуирано третирање на долесцентот како мало дете и подредување на детските потреби на потребите на возрасниот (Higgins & McCabe 2000). Најчесто, детските потреби се отфрлаат во оние средини во кои постојат брачни проблеми, несакана бременост, социјална изолираност на семејството, душевни болести, сметсување на детето во установи за социјална заштита и слично.

→ Тероризирање на децата со континуирани вербални напади кои предизвикуваат клима на страв, напнатост и несигурност

Тероризирањето на децата опфаќа дразби со различен интензитет за кои детето не е премногу ниту биолошки ниту психолошки и кои кај него предизвикуваат страв и паника. Родителите, воспитувачите и стручните служби многу често во контактите со децата реагираат во согласност со сопствените потреби и расположение, па во некои ситуации реагираат премногу нежно, а во некои премногу грубо, неводејќи сметка за потребите и желбите на децата. Во претераната нежност на родителите најчесто се крие родителското незадоволство, страв, депресивност и конфликти. За таквите родители детето е средство со чија помош ја решаваат својата напнатост, страв и немир. Така, на пример, често се случува депресивни и несигурни мајки патолошки да се поврзат со своите деца, гушејќи ги со својата нежност, предизвикувајќи кај децата страв и непријатност. Таквата мајка, на тој начин несвесно си ги решава сопствените проблеми и незадоволства, особено оние со сопругот и средината. Детето, кое сликата за светот ја гради преку реакцијата на возрасните, останува збунето затоа што не е во состојба да ги следи промените во однесувањето на неговите најблиски, ниту пак да разбере зошто некој се однесува на таков начин. Често, детето за таквото однесување на неговите најблиски причината ја бара во сопственото однесување, кај него се јавува чувство на

зина, се плаши да не ги изгуби родителите или нивната љубов, па кај него се јавува страв да ги изрази сопствените чувства. Еден од најбитните фактори за адекватен емоционален и психосоцијален развој е константноста на објектот и константноста на однесувањето преку кои детето ги формира своите ставови и сликата за светот и за себе си. Овие ставови се одговорни за сите подоцнежни односи во животот.

Ако возрасните, поради своите проблеми не водат доволно сметка за детето и неговите потреби и можности за сфаќање и прифаќање, туку се исклучиво насочени кон себе и кон сопствените моментални потреби, тогаш тие го злоставуваат детето бидејќи со сопствените постапки кај него предизвикуваат цела низа на психички проблеми, промени, па и болести. За најчести видови на тероризирање можат да се споменат следниве: константни закани на детето (со оружје, нож и слично), употреба на бизарни дисциплински методи, непрекинато нагласување на детската вина, хаотично, неконзистентно однесување на родителите, исмејување на детските стравови и казнување (на пример ако детето се плаши од темница, се затвара во мрачна просторија), принудување на детето на игри и активности од кои се плаши, константни закани со суицид и постојано присуство на семејно насилство (Косијан-Нерсигонја, 2003). Во тероризирање се вбројуваат и ритуалистичките злоставувања, кога родителите ги вклучуваат своите деца во систематски, бизарни групни активности во рамки на религиските и псевдорелигиски активности (Higgins & McCabe, 2000, Wolfe, 1999.)

Изложеноста на децата на семејното насилство доведува до осамување, развивање на склоност кон земање на средства за зависност, а истражувањата покажуваат дека се развиваат и сериозни оштетувања на мозокот, како последица на сериозен психолошки притисок (Flaherty et al., 2009). Важно е да се нагласи дека изложеноста на децата на насилство започнува уште во најраната доба и се развива со кумулативен ефект, а децата најчесто покажуваат континуирана иритабилност, незрело однесување, регресија на раните фази од развојот (на пример, во говорот или пак контрола на сфинктерите) и анксиозност. Според податоците, секоја година повеќе од 3,3 милиони американски деца се изложени на насилство (во семејството, во училиште, во установите за социјална заштита) (Pearl, 2002), а

поред мислењето на Американската психијатриска установа во насилство врз децата спаѓа и континуираното гледање на телевизија кое кај некои деца изнесува повеќе од 10 часа дневно.

Родителите кои вршат тероризирање најчесто потекнуваат од семејства во кои значајно иле пореметени родителските и семејните односи. Поради лошото детство, тие најчесто не наат на децата да им го пружат она што и самите не го добиле, ги повторуваат истите грешки кои ги научиле во својата најблиска средина. Тероризирањето речиси секогаш води до големена несигурност, а еден од најбитните стабилизатори на детскиот развој и однесувањето е сигурноста стекната во примарната средина. Кај малите деца, стравот од губење на саканиот објект е еден од најчестите стравови кои детето ги доживува и претставува загрозувачки фактор кој е одговорен за неговиот подоцнежн развој. Сепарациските стравови, стравовите од одвојување и губиток се причина за низа болести и пореметувања. Сепарацијата од најблиските, промените во однесувањето на најблиските, како и осцилациите во расположението кај детето најчесто имаат поголемо значење отколку што тоа е реално, и тоа на нив реагира со депресија и страв од сопствената одговорност за живното однесување (Harkness & Lumley, 2008).

→ Игнорирање и деградирање на децата што вклучува недостаток на позитивна стимулација

Игнорирањето во себе опфаќа неодговарање или задоцнето одговарање на детските потреби, отсуство на помош кога на детето му е потребна, неучествување во процесот на социјализација и на тој начин оневозможување на развојот на детските социјални процеси од страна на примарната средина. Познато е дека во развојот на децата, освен психобиолошката компонента, значајна улога има и социјалната компонента, што значи дека децата во одредена фаза на својот развој, треба да контактираат и комуницираат со својата средина, кругот на врсници и други лица од заедницата, а не само со членовите на своето најблиско семејство. Меѓутоа, за жал, некои деца се лишени од овие неопходни социјални процеси, кои се клучни за адекватен детски развој. Причините за тоа се многубројни, а најчесто тука спаѓа

травот „да не му се случи нешто лошо на детето“, каде многу често проблемот е самиот одител кој поради своите трауми или несигурност, му ги пренесува на детето своите стравови директно води до сериозни психички проблеми кај него.

Во најчести облици на игнорирање спаѓаат: недостаток на стимулација на вистинскиот ачин, неодговарање на детските потреби, негледање на детето во очи, ненарекување на детето по име туку со заменски зборови или неодредени зборови, недопирање на детето, игнорирање на присуството на детето, однесување како детето да не постои и непокажување на емоции („не сакам да го размазам или расипам“) (Косијан-Нерсигонја, 2003). Возрасните кои игнорираат детските потреби најчесто потекнуваат од семејства кои поради сопствената лоша интеграција го оневозможуваат социјалниот процес на сопствените деца. Многу често се среќаваат семејствата на доселениците, семејства кои по некои карактеристики се разликуваат од средината во која живеат (по бојата на кожата, социјалниот статус, вероисповедта), семејства со присутен константно болен член во семејството-особено душевно болни и зависници. Овие семејства не се секогаш изолирани, но тие самите поради сопствените проблеми се бранат од средината со изолација и на тој начин ги спречуваат своите деца да се вклучат во социјалните процеси. Таквите родители, со цел да ги заштитат децата од можни повреди, етикетирања и слично, емоционално ги злоставуваат своите деца, а не ретко и тие биле жртви на емоционално злоставување во раното детство. Децата кои се социјализираат во согласност со горенаведениот начин мошне лесно можат да се препознаат особено по својата плашливост и несигурност. Многу тешко се снаоѓаат во друштво на возрасници, се чувствуваат изолирани и подоцна стануваат изолирани. Немаат пријатели, не учествуваат во активностите кои одговараат на нивната хронолошка возраст, најчесто не се дел од роденденските или од други прослави. Причините за таквиот вид на однесување тие најчесто го бараат во себе самите или во својата средина, а речиси никогаш во своите родители и нивниот однос спрема децата, а крајниот исход е формирање на лоша слика за себе преку која децата ја градат сегашноста и иднината. Во согласност со сопственото увидиште на причините за проблемот, овие деца развиваат депресија, чувство на пониска вредност или агресивност спрема средината, а не ретко се развиваат и други проблеми во однесувањето (Harkness & Lumley, 2008).

→ Манипулирање на децата со цел задоволување на некои свои потреби кои не се во согласност со оние на децата

Манипулирањето со децата вклучува активности преку кои возрасните го користат детето со цел да постигнат некои свои цели без притоа да водат сметка за детските потреби, чувства и интереси. Секојдневно сме сведоци на конфликти, особено помеѓу родителите (често во ситуации на бракоразвод) кога тие не ги бираат средствата за да се пресметаат со рачните партнери, а децата при тоа им служат како средство за пресметување и уцени. За равилен раст и развој на децата им се потребни двајта родители, или професионалци од установите за социјална заштита кои во текот на развојот ќе им пружат заштита и поддршка, а и ќе им претставуваат модел за идентификација. Во текот на бракоразводот, родителите најчесто не завршуваат со процесот на сепарација истовремено. Своите нерасчистени односи со брачниот партнер ги довршуваат преку своите деца, определувајќи ја комуникацијата со другиот родител, тие го озборуваат, изрекуваат бројни неистини и на тој начин ја нарушуваат позитивната слика за него.

За жал, и професионалците многу често го прифаќаат родителското манипулирање, ставајќи се на страната на едниот или другиот родител, инсистирајќи на средби со некој од родителите, со кој детето не сака да се види, наместо да користат средства со кои ќе се обидат да ги променат ставовите на детето кон своите родители. Многу често, професионалците кои треба да одлучат за судбината на детето прават огромна грешка држејќи се круто за своите ставови и знаења стекнати од литературата, а запоставувајќи ги практичните сознанија. На децата им е потребно да растат и да се развиваат во среќна средина, каде ќе се чувствуваат заштитени, без оглед дали тоа е со еден од родителите, старателите или пак во некоја од установите за социјална заштита, бидејќи детето треба да го воспитува лице кое ќе му овозможи радост, а не омраза.

→ ***Изолација на децата и нивно исклучување од семејните процеси***

Со постапките на изолација родителите најчесто сакаат да го заштитат детето, но последиците од таквите постапки, се сè, освен заштита. Изолацијата најчесто се случува кога во семејството се појавува болест, смрт или друг настан кој може да има тешки последици за целото семејство, но и за детето. Најчесто, тоа последно дознава за тешката болест, или пак за некој друг семеен проблем. Тогаш, тоа се чувствува ускратено, затоа што нема доволно време да се поздрави со саканата личност.

Изолацијата на децата и нивното невклучување во семејните процеси најчесто придонесува за: оневозможување на детето да партиципира во нормалните семејни активности, оневозможување на детето да контактира со врсниците, физичко одвојување на детето од останатите членови, недозволување детето да партиципира во социјалните училишни активности и казнување на детето доколку контактира со останатите членови не семејството (Косијан-Херцигонја, 2003). Поради овие причини, децата кои растат во изолација, директно учат дека надворешните контакти се опасни, па најчесто овие деца немаат пријатели, несигурни се, осамени и на работите околу себе гледаат со недоверба (Edmundson & Collier, 1993).

→ ***Константен сарказам, понижување***

Родителите, наставниците, воспитувачите многу често ги засрамуваат децата пред своите врсници со различни забелешки, критики (никогаш нема да бидеш како сестра ти/брат ти, зошто баш јас морам да имам такво дете...). Наставниците во училиште, како и воспитувачите во установите за социјална заштита, исто така многу често ги критикуваат децата пред другите деца во групата, им даваат негативни забелешки, ги казнуваат на несоодветен начин, па и ден денеска во некои училишта постои „магарешка клупа“ или помодифицирана

казна „магично столче“ и бело чоколадо”⁸. Во согласност со ова, изгледа дека тие кои се најзаслужни за детскиот раст и развој како да ги заборавиле основните правила за процесот на социјализација – дека детето е потребно да се поттикнува со пофалби, а дека наставниот кадар претставува модел за иднетификација, и дека дали детето ќе се чувствува прифатено или отфрлено во групата врсници зависи од наставникот и неговите ставови и однесување. Децата кои често се понижувани развиваат негативна слика за себе, стануваат автоагресивни, се осамуваат, немаат пријатели, не знаат да дадат фидбек на позитивна реакција, а сите овие однесувања се ризични за развој на депресија и суицид (Harkness & Lumley, 2008). Најчести облици на понижување и сарказам се: континуирано вербално напаѓање на децата, критикување пред врсниците, обраќање кон децата само кога ќе направат нешто лошо, а никогаш кога ќе направат нешто добро, не пофалување на детето од страна на возрасните и именување на детето со погрдни имиња, особено во присуство на други (Kocijan-Hercigonja, 2003).

→ Поддржување на детското неадекватно однесување, подмитување

Подмитувањето во себе опфаќа поттикнување на детското агресивно и сексуално однесување. Најчести форми на подмитување се поттикнување на антисоцијално однесување, регресивно и инфантилно однесување, како и стагнирање на детската развојна автономија.

→ Притисок врз децата за побрзо растење што произлегува од родителските потреби, а децата не можат да ги задоволат поради својот психобиолошки развој

Претераниот притисок врз децата се јавува најчесто во текот на образовниот период, што може да се јави и порано, а во себе ги вклучува нееднаквите очекувања од децата.

---

⁸ Информација добиена во неформална комуникација со децата сместени во установите за социјална заштита

Родителите очекуваат (посакуваат) нивното дете да биде натпросечно и на емоционален и на когнитивен план. Родителите не ги интересираат детските желби и потенцијали, дали детето може или не може да ги исполни очекувањата во согласност со неговите можности и потреби. Родителите се раководат исклучиво од своите желби и очекувања, па од децата очекуваат успех со кој ќе можат тие да се пофалат во друштво на своите пријатели и роднини. Најчести форми на притисок врз децата се: непрекинато нагласување на очекувањата од децата, непрекинато критикување, непрекинат притисок врз децата, нездоволство од родителите, барање за рана контрола на сфинктерите и купување на неадекватни играчки, за кои возрасните сметаат дека се адекватни за децата, без оглед на нивните желби (Косијан-Черсигонја, 2003). Децата кои живеат во услови во кои се врши претеран притисок врз нив, можат да доживеат љубов само кога ќе ги задоволат потребите на своите родители или опситувачи. Во таквите средини владее правилото „Љубовта мора да се заслужи“. Последиците од ваквото однесување кај децата создаваат несигурност, чувство на пониска вредност, вулнерабилност за негативните искуства. Овие деца се ризични за развој на депресија, пореметување во исхраната и појава на алергии (Harkness & Lumley, 2008).

2.3.1.1. ТЕОРИСКИ ПРИСТАПИ ЗА ПРИЧИНИТЕ ЗА ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО

Во истражувањата кои ги проучуваат причините и последиците од емоционалното насилство се сретнуваме со бројни теории. Во литературата се присутни четири базични пристапи, кои говорат за можните причини за емоционалното злоставување (Pearl, 2002):

- **Психијатриски пристап** – дава нагласок на психијатриските болести и пореметувања кај насилникот. Најчесто тука спаѓаат психопатски и социопатски личности. Истражувањата покажуваат дека лицата кои имаат психијатриска болест спаѓаат во групата ризични лица, и лица кои не одговараат на психолошките потреби на децата. Насилниците се лица кои многу тешко можат да се соочат со стресот и не можат да одговорат на психолошките потреби на децата.
- **Социјален пристап** – става нагласок на стресот на родителите кој е во интеракција со други неповолни фактори како што е невработеноста, проблеми на работното место,

смрт, здравствени проблеми, изолација, земање средства за зависност. Заеднички карактеристики на таквите родители/воспитувачи се: изолираност и отсутност на позитивна социјална мрежа.

- **Развоен пристап** – се темели на позитивните внатрешни потреби и надворешни дразби. Овој пристап се темели на однос родител/воспитувач – дете, кој може да биде многу различен, во зависност од нивните ставовите, нивната структура на личност како и од остливоста на надворешните фактори.
- **Еколошки пристап** – вклучува различни начини на семеен/институционален живот во корелација со средината. Посебно се нагласува улогата на родителството, како и вредностите, верувањата, историската позадина што секој од родителите ја внесол во бракот, и како тие корелираат со детските карактеристики, особено со неговиот темперамент, здравје и пол. Во овој пристап релевантни се и други карактеристики како што се географската местоположба, миграциите и емиграциите, поврзаноста со поширокото семејство, верските и религиозните карактеристики и друго.

Анализирајќи ги причините и последиците од емоционалното насилство мораме да го имаме предвид фактот дека детството не е период на среќа и безгрижност, туку напротив, дека детството многу често е период на тага. Децата се зависни од својата средина, возрасните одлучуваат во нивно име „знаејќи што е најдобро за нивните деца“ често под влијание на сопствените потреби, трауми и ставови што пак, е деструктивно за адекватен детски развој. Детето не ги бира своите родители, ниту дали ќе живее со своето семејство, во друго семејство, или во институција – тоа влегува во живот потполно неподготвено за она што го очекува. Тоа е празен лист хартија на кој семејството и средината ја пишуваат содржината, а потоа, тие исти „писатели“ ја оценуваат книгата за лоша, ја отфрлаат, заборавајќи дека токму тие се нејзините автори, и дека тие се одговорни за нејзиниот квалитет (Maas et. al, 2008).

2.3.1.2. КАКО ДА ПРЕПОЗНАЕМЕ ДЕТЕ ЖРТВА НА ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО

Денеска, многу често сме сведоци на деца кои имаат ниско самопочитување. Истражувањата во светски рамки покажуваат дека најголем број од децата кои го напуштаат образовниот процес, припаѓаат на групата деца со ниско самопочитување. Во оваа група се и децата под ризик, децата здружени во „банди“, децата сместени во установите за социјална заштита кои многу често се однесуваат спротивно од општествените правила и норми.

Децата не се раѓаат со ниско самопочитување, туку стануваат такви доколку нивниот раст и развој се остварува во средина која емоционално ги злоставува, во која возрасните спрема децата се однесуваат деструктивно, не водејќи сметка за нивните потреби, чувства и келби. Според последните епидемиолошки истражувања, агресијата која е сè поприсутна кај младите, во голем дел е резултат на постапките на возрасните спрема децата во текот на нивниот процес на социјализација. Агресијата претставува и израз на депресија, несигурност, имитација и реакција со која децата се борат против неправдата, осаменоста, изневерувањето од оние кои требало да го заштитат и да му го олеснат процесот на растење и влезот во светот на возрасните (Harkness & Lumley, 2008).

Клиничката слика на емоционално злоставуваните деца е различна во зависност од возрасниот период на злоставување. Кај малите деца, таа најчесто се манифестира во вид на бројни телесни пречки: стомачни тегоби, притисок во прстите, гушење, тешкотии во спиењето, проблеми со контрола на столицата и мокрењето, раздразливост и безпричинско плачење. Емоционално злоставуваните деца имаат сепарациони стравови, но и низа други стравови чији корени се наоѓаат во односите на детето со возрасниот.

Она што прво го забележуваме кај децата кои се жртви на емоционално насилство врз основа на изразот на лицето е дека нивните емоции не оддаваат слика на среќа, безгрижност и спонтаност, туку напротив - израз на страв, несигурност и тага. Често, имаме впечаток дека таквото дете не знае како да се однесува и што да очекува од возрасните и како постојано да е во очекување на нешто непредвидливо. Овие деца не се смеат, не плачат, не играат спонтано,

и имаат присутен негативен однос кон себе и кон средината. Тие се лути и напнати, агресивни, и кршат играчките, започнуваат многу активности, но ниту една не ја довршуваат до крај. Во присуство на возрасен, со поглед или збор бараат дозвола нешто да направат, прашаат или немаат. Во група на деца завземаат или периферна позиција, не осудувајќи се да се вклучат во активностите на групата за да не бидат исфрлени, или се однесуваат агресивно одземајќи им и играчките или улогите на другите деца од групата. Во училиштата и установите се тивки, незабележливи, молчеливи или пак, немирни, агресивни и ја попречуваат наставата. Често ги прогласуваат за деца со ADHD пореметувања, само врз основа на некои нивни карактеристики, бидејќи дел од професионалците не можат да препознаат дека станува збор за емоционално злоставувани деца. Децата кои се со ADHD пореметувања исто така припаѓаат во групата на деца кои се ризични за злоставување. Возрасните често ги казнуваат децата кои не ги исполнуваат нивните очекувања, кои отстапуваат од нивните очекувања за тоа какво треба да биде детето. Ова мошне често се однесува на децата со ADHD пореметувања, како и на децата со други пореметувања во развојот и во однесувањето.

→ Карактеристики на клиничка слика

Кај децата кои се жртви на емоционално насилство, најчесто се сретнуваат пореметувања во однесувањето од типот на: апатија, агresiја, иритабилност, осаменост, ретко плачат, кога комуницираат не го гледаат соговорникот во очи, присутен е негативен или празен ефект спрема сите во нивната средина, во ситуации во кои другите деца плачат, овие деца реагираат со апатија или со правење гримаси, не реагираат на надворешни дразби, не покажуваат задоволство во игрите со врсниците, имаат проблеми со учењето, имаат проблеми во односите со средината, депресија, страв и тешкотии и често се грижат за родителите и родителските потреби, наместо родителите да се грижат за нив (Maas et. al., 2008).

→ Дијагностички постапки

Основното правило во работата со децата кои се жртви на емоционално насилство е работа со мултидисциплинарниот пристап, која вклучува професионалци од различни области. Секој од свој аспект, тие собираат податоци за детето, го опсервираат неговото однесување, а дури потоа ги соединуваат добиените податоци, со можност да постават дијагноза.

Целата постапка се одвива во неколку фази, и тоа:

1. Набљудување на детето во однос на возрасните лица и другите деца

Дури и основните податоци кои ги добиваме при процесот на набљудување на детето, помагаат да оформиме слика за него и за неговите проблеми. Набљудувањето на тоа како детето разговара со возрасниот, што сака, како седи во присуство на возрасен, дали одговара спонтано или бара дозвола од возрасниот, дали си игра со предметите околу себе или само ги набљудува – се само некои показатели кои говорат за детското однесување, за неговата слобода на изразување и неговиот однос со возрасните лица. Многу често, за да се добие комплетна слика за детето, потребно е да се набљудува и однесувањето на возрасните – како возрасниот одговара на детските прашања, дали го замолчува или му објаснува, дали му обрнува внимание или го игнорира, дали го почитува или навредува со своите зборови и постапки.

2. Собирање на анамнестички податоци

Прашањата за собирање на податоци посебно треба да се фокусирани на односите во семејството, или на односите во установата во која детето живее, на податоците за детскиот развој, начините на воспитување на детето, казните и наградите. Посебно е важно да се процени односот на детето со своите родители, браќа и сестри, како и со врсниците.

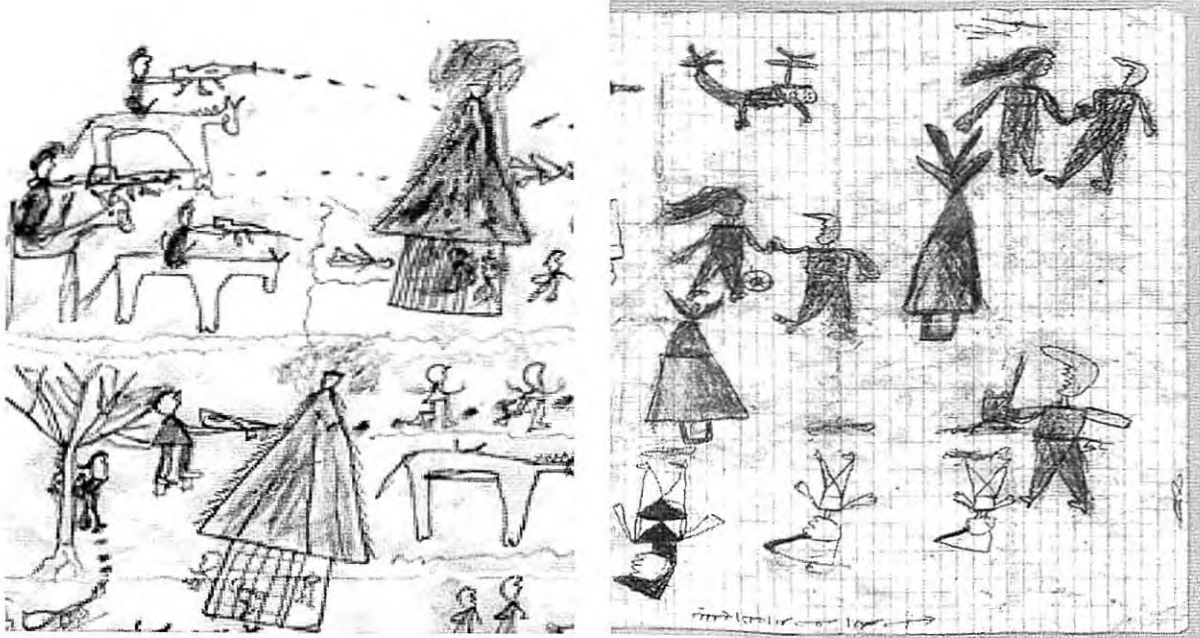
3. Набљудување на детската игра

Без оглед на тоа дали детето си игра само, или во друштво на други деца, многу брзо до израз доаѓа детската несигурност, страв, агресија и недоверба, кои се манифестираат во детската игра, во начинот на играње и во содржините на играта, и се значаен показател за емоционалната состојба во која се наоѓа детето.

4. Анализа на детскиот цртеж

Цртежот претставува начин на изразување кој децата многу често го користат, а е од непроценлива важност, без оглед на тоа дали детето го црта спонтано и слободно она што сака да го нацрта во моментот, или пак црта на однапред зададена тема. Битно е да се анализира не само содржината на цртежот, туку и употребените бои, сигурноста на линијата и расположбата на цртежот на листот. Несигурните деца најчесто цртаат со бледи бои и со несигурни потези, и се случува целиот цртеж да е сместен само во еден агол на листот.

На сликите подолу претставени се цртежи на деца кој се жртви на насилство.

Доколку детето црта цртеж на зададена тема, особено на тема семејство, тогаш многу често се случува еден член од семејството да недостасува, некои ликови да бидат тредимензионирани, а други намалени. Врз основа на овие илустрации може да се заклучи за односот на детето со членовите во семејството. Се случува некогаш детето да се изостави и себе си од цртежот, па на прашањето каде се наоѓа или зошто го нема на цртежот, е изненадено. Но, ова е вовед во понатамошниот разговор за тоа како детето се доживува во семејството. Децата кои доживеале некоја траума сликата што ја цртаат, често има трауматска содржина. На почеток од доживувањето на трауматскиот настан многу полесно ги изразуваат своите проблеми невербално, отколку со вербални техники. Во таа смисла цртежот е еден од најдрагоцените начини за изразување на чувствата и показател на детските проблеми.

5. Анализа на детското однесување

Анализата на детското однесување во себе вклучува анализа на проблемите кои детето ги манифестира, како и анализа на односот кон себе и кон другите. Детскиот психијатар или психолог се последните лица од кои родителите бараат помош за телесните проблеми на децата. Меѓутоа, постојат низа пречки кои возрасните не ги препознаваат кај своите деца, бидејќи навидум децата немаат проблем. Всушност, детето учи, не се спротивставува на авторитети, не е непристојно ниту агресивно, не излегува многу често надвор од дома – па според мислењето на родителите, нема проблеми. Но, таквите деца многу често се депресивни и знаат да ја изненадат својата средина со обид за самоубиство (Harkness & Lumley, 2008).

6. Употреба на различни скали и прашалници

Прашалниците кои се употребуваат најчесто се однесуваат на анализа на:

- Степенот на когнитивен развој на детето
- Особините на развој на детето
- Односот дете – родител или дете – воспитувач (Pearl, 2002)

Најчесто применувани инструменти се:

- Child Abuse Trauma Scale (CATS)
- Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI)
- Rorschach Test
- The Thematic Apperception Test

Освен овие, постојат и цела низа скали кои се применуваат кај нас. Се смета дека во процесот на дијагностицирање треба да се применуваат минимум три од долу наведените скали:

- Водач за психосоцијална евалуација на злоставувани деца издаден од Американското професионално здружение за злоставување (APSAC) (Guidelines for Psychosocial Evaluation of Maltreatment in Children and Adolescent)
- CARE Индекс (Crittenden, 2001)
- Psychological Maltreatment Rating Scale (PMS) (Brassard, Hart i Hardly, 1993)
- Conflict Tactics Scale (Straus, 1979)
- Record of Maltreatment Experiences (ROM) (McGee, Wolfe и Wilson, 1997)
- Bayley Scales of Infant Development (Bayley, 1969)
- Tennessee Self Concept Scale (Fitts, 1991)
- State-Trait Anxiety Inventory (Rohner, Saavedra и Granum, 1978)
- Child Abuse and Trauma Checklist (Senders and Becker-Lausen, 1995)
- Child behavior Checklist (Achenbach и Edelbrock, 1979)
- Child Assessment Schedule (Hodges et. Al.,1982).

2.3.1.3. КАКО ДА СЕ ПОМОГНЕ НА ДЕТЕ КОЕ Е ЖРТВА НА ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО

Првото прашање кое секој професионалец во оваа област треба да си го постави е како да се дојде до детето кое е жртва на емоционално насилство, бидејќи средината која дејствува деструктивно не ги препознава детските потреби или пак свесно ги прикрива, а детето зависи од својата средина и единствено таа може да го донесе во контакт со лицето кое може да му помогне. Во тоа всшност се лоцира и најголемиот проблем. Во случаите каде што затаиле родителите, тоа треба да го поправат професионалците во установите за социјална заштита, наставниците во училиштата или социјалните работници и психолозите од Центрите за социјална работа.

Решението на проблемот започнува преку добрата информираноста за потребите на децата, како и информираност за насилството и неговите последици кај детето. Информираноста мора да се спроведе преку медиумите од јавен карактер, преку континуирани едукации во училиштата, факултетите, но и во сите институции каде се работи со деца и чија главна улога е заштита на децата и детските права.

Ова е една од задачите на примарната превенција на менталното здравје на децата, а според Светската здравствена организација за правилен развој на детето постојат неколку основни услови, како што се: воспитување за здраво родителство, јавна информираност, адекватен воспитен и образовен кадар, развивање на здрави стилови на живеење, поддржување на традицијата и слично. Кога детето ќе се најде во ситуација во која некој треба да му пружи помош, се јавува цела низа на проблеми, а на прво место е недовербата *Зошто да ѝ верувам на непозната личност, кога мене ме изневерија моите најблиски?*). Процесот на стекнување доверба е долготраен, индивидуален и зависи и од детето и од терапевтот. Во тој однос не постојат правила, освен едно – дека сите мораат да бидат транспарентни, да се следи детскиот процес на прифаќање, да не се забрзува ниту успорува, едноставно да се биде со детето и да се гради доверба без манифестирање на лажни чувства, но и да се биде постојан и сигурен. Бидејќи основниот проблем со кој се соочуваат децата кои се жртви на емоционално насилство е покажувањето на емоции, нив треба да им се помогне да почнат да ги изразуваат и манифестираат со помош на вежби за препознавање на своите и туѓите емоции. Постојат повеќе начини децата да се доведат во ситуација да зборуваат за своите емоции, и тоа преку:

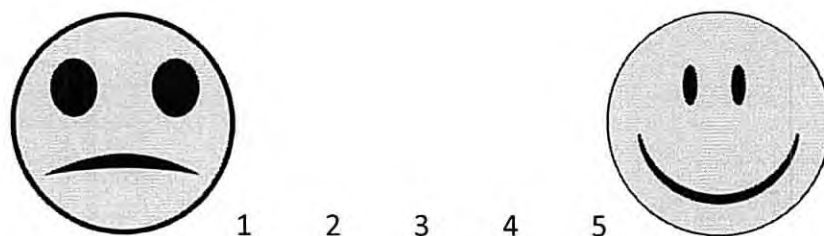
- Именување на емоциите кај другите лица врз основа на тоа што детето го гледа на лицето на прикажана слика или на посебно креирани кукли за таа намена (Сл. 4)
- Именување на емоциите кај себе врз основа на тоа што го чувствува (Сл.5)
- Цртање на емоциите што детето ги препознава кај себе и кај блиските лица (Сл. 6)
- Цртање на своите најчести емоции (сл. 7)

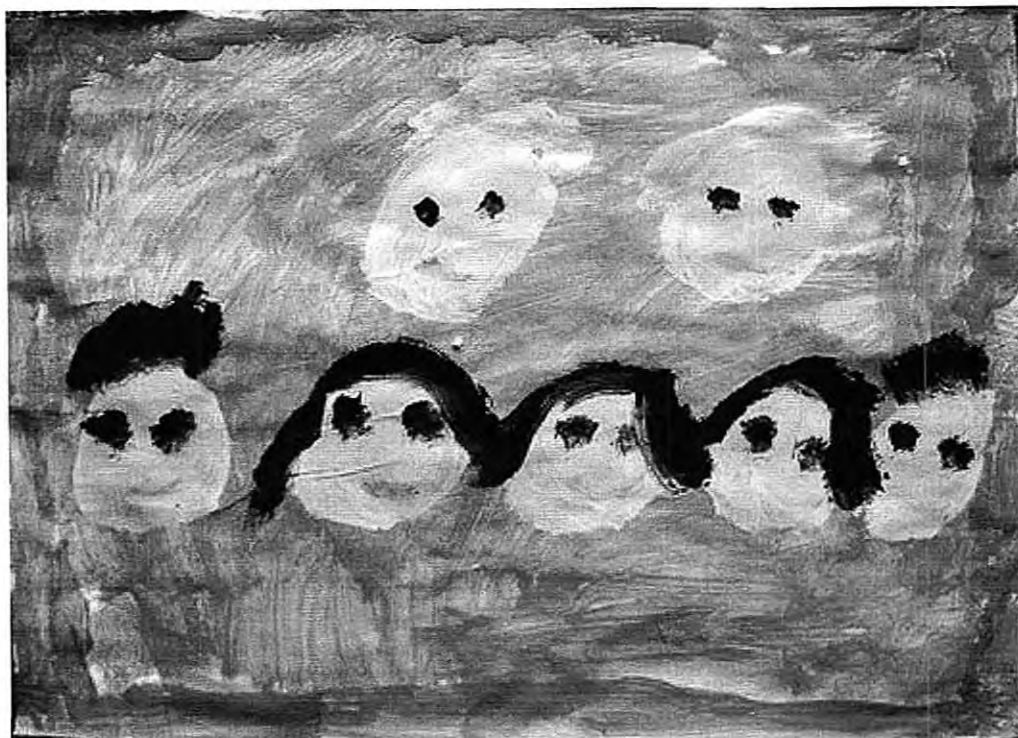

Слика 4. Листа за именување на емоциите кај другите лица

Заокружи како се чувствувааш на скала од 1-5 во моментот:

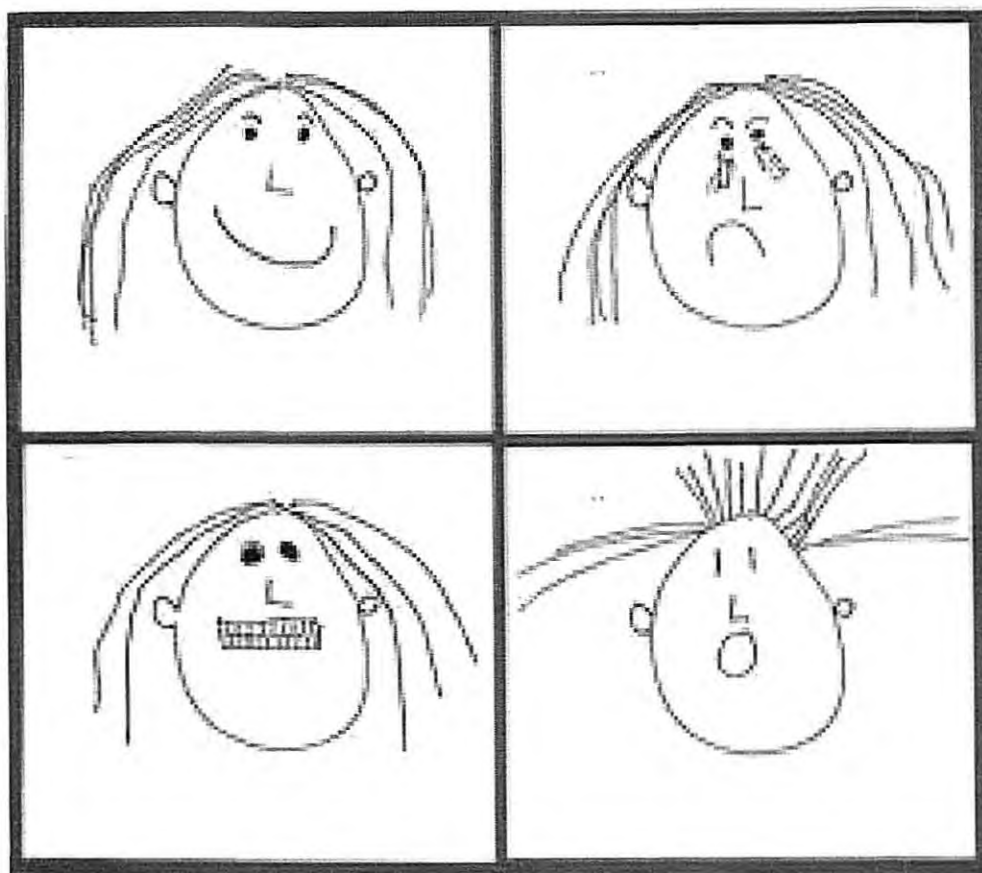

Слика 5. Именување на емоциите кај себе

Слика 6. Цртање на емоциите што детето ги препознава кај себе и кај блиските лица

На овој начин, и во опуштена атмосфера, терапевтот може да му се приближи на детето, овозможувајќи му да го нацрта, именува и објасни тоа што е напишано и тоа што го чувствува. Така, се отвара патот на создавање доверба, се доаѓа во позиција детето самото да точне да зборува за себе и за она што му се допаѓа. Зборувајќи и сикажувајќи ги своите емоции, стравови, проблеми, детето станува поопуштено, посигурно и полно со доверба во терапевтот. Дури, тогаш може да започне терапевтскиот процес, за кој се потребни професионалци кои се добро обучени и оспособени за работа со деца. Бројот на деца кои се жртви на емоционално насилство е огромен. Многу често тие поминуваат покрај нас незабележано, задлабочени во својата тага и преокупирани со својата судбина.

Слика 7. Цртање на своите најчести емоции

Како најдобри модели на помош се истакнуваат:

- Посети на посебно обучени патронажни сестри и лекари во установите;
- Организирање на едукации во училиштата и контакти со родителите и воспитувачите;
- Добро организирана служба за помош на семејствата или установите кога ќе се забележи дека нешто се случува со детето;
- Работа на прекинување на кругот на насилство во семејствата или установите каде претходно било забележано насилство; и
- Континуирана работа на информираност и освестување за овој проблем.

Децата кои се жртви на емоционално насилство се омаловажувани, исмевани, манипулирани, со незадоволени базични потреби и без адекватен психосоцијален развој.

Покрај лошата слика што ја формираат за себе, тие се карактеризираат со следново:

- Основен одбрамбен механизам кај овие деца е репресијата, бидејќи покажувањето на емоции е знак на слабост;

- Се идентификуваат со помали деца, што произлегува од нивното регресивно однесување и емоционалната незрелост;
- Во семејствата каде постои емоционално насилство, таткото најчесто е емоционално дистанциран, ладен, отсутен, индиферентен на детските потреби, додека, мајката е наметлива и со премногу барања, а децата се осамени, плашливи, со чести проблеми во училиштето и со рано изразени асоцијални форми на однесување;
- Овие деца сакаат да бидат препознаени барем по некоја карактеристика тргнувајќи од девизата „подобро да се биде некој дури и во негативна смисла, отколку никој во емоционална смисла“, и во текот на својот раст и развој се чувствуваат безначајни, незабележливи, па затоа покажуваат воспитно социјални проблеми;
- Овие деца во социјалните релации се изолирани и без пријатели; и
- Еден од главните проблеми кај овие деца е проблемот на идентификација и комуникација.

За да може да се прекине кругот на емоционалното насилство врз децата, потребно е да се познаваат факторите кои придонесуваат за спречување на насилството. Податоците говорат дека не сите деца кои биле жртва на насилство, подоцна стануваат насилници. За тоа придонесуваат следниве фактори: социјална поддршка од средината, еден квалитетен, негувачки, а не насилен родител/старател, можност за изразување на емоции (бидејќи овие деца често можат да изразат лутина и тага кога збоуваат за своите минати искуства), намалување на стресните ситуации во текот на животот, што често зависи и од цврстината на самата личност, присутност на пријатели, донесување на свесни одлуки за неповторување на образците и начините на живот кои ги доживеале, позитивно училишно искуство, јаки религиозни уверувања и поддршка од верската заедница, поврзаност со родителите, договори во семејството, комуникација во семејството, способност за прилагодување и опоравување, јак надворешен систем на поддршка, психосоцијална ориентација, вештини за решавање на социјални проблеми, интелигенција, позитивна група на врсници и самодисциплина (Косијан-Нерцигониа, 2003).

Преваленцијата на емоционалното насилство е непозната, но сепак, според оценките на Американската хуманитарна заедница која ги објавила податоците за периодот од 1997-2007 година, вкупниот број на пријави за емоционално насилство врз децата бил 11%.

Овој податок не е реален, но укажува на проблемот при дефинирање и проценка на емоционалното насилство⁹.

Во 2009 година, Националниот центар за злоставувани и занемарувани деца во САД објавил дека таа година биле идентификувани 223100 емоционално занемарувани и 211100 емоционално злоставувани деца. Во тие податоци се наведува дека не се најдени значајни разлики во однос на полот, меѓутоа се наведува дека зачестеноста на насилството е 5 пати поголема во сиромашните средини, без оглед на расата или етничката група на која припаѓаат децата¹⁰.

2.3.2. ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА

Физичкото насилство во најширока смисла на зборот опфаќа нанесување повреди на децата по физички пат. Меѓутоа, дефинициите за физичко насилство се многу различни и често се разликуваат во зависност од целта на истражувањето.

Најчесто користената дефиниција за физичко насилство е онаа која вклучува активност кон лице помладо од 18 години и која води до ризик од сериозни повреди, смрт или тешки физички последици предизвикани од лица кои се одговорни за заштита на децата помали од 18 години. Меѓутоа, учесници во насилството, не се само лицата кои физички го повредуваат детето, туку и оние лица кои не го спречиле повредувањето. Извршителите на насилството не мораат секогаш да бидат полнолетни лица – битно е дека постои некомпатибилност во моќта меѓу извршителот и жртвата.

Кога зборуваме за физичкото насилство, мора да бидеме свесни дека проценките на насилството се различни и дека зависат од социјалните норми на однесување кои важат во едно општество. Во нашето општество сеуште е присутно гледиштето дека децата треба

⁹ <http://www.amicc.org>

¹⁰ <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

физички да се казнуваат бидејќи така ќе научат што е добро, а што не, па и не попусто постои мислата кај повозрасните „и нас нè тепаа во детството, па сега сме чесни луѓе“ или пак, „ќотекот од рајот излегол“. Ваквите верувања се и причина поради која родителите/старателите дел од проблемите со своите деца ги решаваат по физички пат, а средината не интервнира бидејќи смета дека тоа е право на најблиските, а тие знаат што е најдобро за своето дете.

Историски гледано, поимот „претепано дете“ за прв пат е опишан во литературата пред речиси педесетина години во публикацијата “The battered child syndrome” (Kempe et al., 1962), а подоцна е прифатен многу поширокиот термин “The maltreated child syndrome”. Истражувањата во светот покажуваат дека инциденцијата на физичкото насилство е 5,7 деца од 1000, а епидемиолошките студии покажуваат дека физичкото занемарување и злоставување се во пораст.

Според истражувањата физичкото насилство е застапено кај 57,7% од сите случаи на злоставување и занемарување. Во поглед на полот не постојат статистички значајни разлики помеѓу момчињата и девојчињата, а најглем процент на деца изложени на физичко насилство се оние на 4-8 годишна возраст. Последните истражувања од САД покажуваат дека во Америка секој ден умираат 10 деца од оружје, 6 извршуваат самоубиство, 211 умираат од предозираност со наркотични средства, 623 заболуваат од сифилис и гонореја, а 1849 се жртви на физичко насилство. Преваленцијата во САД говори дека на околу 27% од децата им е потребен некаков вид на заштита од физичко насилство¹¹. Истражувањето на Gelles и Straus покажува дека во САД во 2008 година како последица на физичко насилство 700000 деца имале сериозни проблеми во однесувањето, а таа бројка ќе се зголеми на 6,5 милиони доколку се вклучат и оние деца кои не се со толку сериозни проблеми во однесувањето (Gelles & Straus, 2008). Резултатите од овие истражувања говорат дека дека физичкото насилство е поврзано со бројни проблеми кај децата – интерперсонални, когнитивни, емоционални и бихејвиорални, како и бројни психички болести кои се јавуваат во текот на понатамошниот

¹¹ <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

аст и развој. Доџ и соработниците (Dodge et al., 1990) кај децата жртви на физичко насилство идентификуваат недостатоци во социјалното функционирање, дезорганизираност во рилагодувањето на социјалната средина, како и отфрлање од страна на врсниците. Саленџер о своите трудови опишува дека децата кои се жртви на физичко насилство се помалку милени и помалку популарни во групата на врсници, и дека се повеќе склони кон онфликтно однесување и манифестирање на негативни емоции (Salzenger, 1991). Според евис, изложеноста на физичко насилство го зголемува ризикот од манифестирање на гресија, импулсивност и иритабилност, и ја намалува толеранцијата на болка кај себе си и кај ругите лица. Агресивноста кај предучилишните и училишните деца, голем број на автори ја оврзуваат со физичкото насилство, а во периодот на адолесценција се случува таа агресија да иде манифестирана како насилство врз трети лица (Lewis, 1997).

3.2.1. КАКО ДА СЕ ПРЕПОЗНАЕ ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО?

При средба на професионалец со дете со физчки повреди, тој мора да одговори на еколку прашања, и тоа:

Дали повредата се разликува од вообичаените детски повреди?

Дали објаснувањето за настанувањето на повредата е прифатливо?

Дали објаснувањето за настанувањето на повредата е во согласност со развојната фаза во која детето се наоѓа?

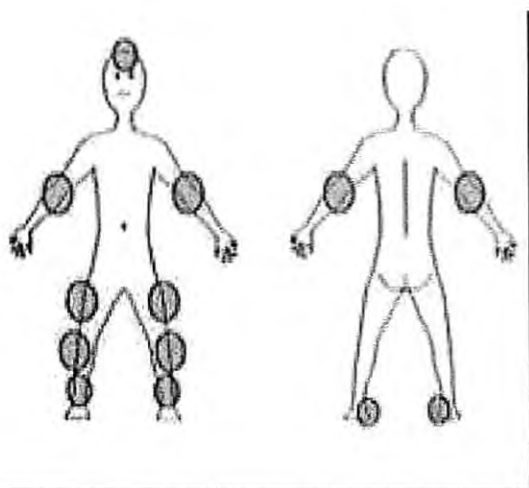
Дали постојат некои психосоцијални фактори кои можат да алудираат на насилство?

Како повредата ја објаснува лицето кое го придружува детето (родител / старател / воспитувач)?

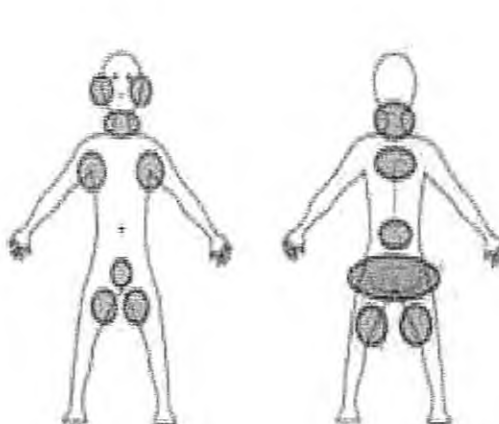
Што треба понатаму да се превземе?

Најчестите знаци на физичко насилство се видливи на кожата. Промените на кожата можат да бидат случајно настанати (Слика 8) или намерно настанати (Слика 9).

Разликите меѓу случајните и намерно предизвиканите повреди, можат да се проценат според: местото на повредата, присутноста на повеќе повреди со различна старост, бојата и формата на повредата. Според голем број автори кои се знамимаваат со проучување на физичкото насилство, најчести знаци на истото се: модрици, изгореници, одгризоци, кубење на коса, кршење на коски, повреди на мозокот, повреди во пределот на стомакот и повреди на усната.

Слика 8. Случајно настанати повреди

Слика 9. Намерно настанати повреди

→ **Модрици**

Модриците се најчестиот знак на физичко насилство. Тие се последица на повреди на малите крвни садови, а можат да настанат спонтано, или преку траума. Се јавуваат на сите делови на телото, меѓутоа најчесто можат да се сретнат на подрачјето на подколениците, колената, рацете, лактовите, а нешто поретко на лицето и грбот.

Секогаш е потребно повредите да се проценуваат според развојната фаза во која детето се наоѓа (на пример, не е можно дете од 3 месеци да добие физичка повреда на лицето од удирање во раб од креветот, но затоа тоа е можно кај дете од 2 години, кое проодува и се обидува да се искачи на различни места, а не е во состојба да ги процени своите способности – па има бројни повреди по рацете и нозете). Кога станува збор за физичко насилство, треба да се нагласи дека детето се срами од своите модрици, се обидува да ги сокрие, или пак доколку некој ги забележи, наоѓа оправдувања дека паднало по скали, од велосипед, на улица или дека случајно се удрило со деца додека играло надвор.

Слика 10. Примери за намерно нанесени модрици

Според Išpanović-Radojković i Ignjatović (2006), анализата на модриците овозможува да го потврдиме или отфлиме сомневањето дека се работи за физичко насилство. Тоа може да се направи со помош на:

- *Положбата на модрицата* – Според местото на телото на кое се наоѓаат модриците, може со голема веројатност да се заклучи дали тие настанале по пат на удар или случајно. Модриците на лицето, вратот, грбот и половите органи речиси секогаш претставуваат знак за намерно физичко насилство врз детето.
- *Формата на модрицата* – Модриците со својата форма укажуваат на предметот со кој се направени – отисок од рака, каиш, отпушок од цигара и слично.
- *Староста на модрицата* – Важно е да се одреди староста на модрицата бидејќи на тој начин може да се провери вистинитоста на детските одговори. Модриците со различна старост не укажуваат на случаен пад, туку на физичко злоставување. Староста на модрицата се утврдува врз основа на бојата, па така:
  - Црвена, потечена и болна модрица, зборува за старост од 0-2 дена

- Сина и виолетова модрица, говори за старост од 2-5 дена
- Зелена модрица, говори за старост од 5-7 дена
- Жолта модрица, говори за старост од 7-10 дена
- Кафеава модрица, зборува за тоа дека инцидентот се случил пред 10-14 дена

Доколку кај детето нема видливи модрици, меѓутоа постои податок дека било физички поставувано, тоа е знак дека од повредата поминале повеќе од две недели. Сепак, не смее а се заборава фактот, дека модриците можат да бидат последица на различна болест, како што се коагулопатија, Вилбрандесова болест и слично, што може да се потврди со земање и анализа на крвта.

→ **Изгореници**

Еден од најчестите начини на физичко насилство е предизвикувањето на изгореници. Поред проценките, изгорениците опфаќаат 10% од сите физички настанати повреди, и се причина за смртност во 30% од случаите.

Честопати изгорениците можат да настанат по случаен пат, особено кај малите деца кои невнимателно, на пример, пуштаат топла вода под која ги стваат рацете, или истураат лолја со кафе или чај. Бидејќи кај изгорениците е многу тешко да се процени дали станува бор за повреда настаната случајно, или по намерен пат, Американската академија изготвила патство, кое може да послужи за проценка на која температура и во кое времетраење можат да настанат изгореници.

ТЕМПЕРАТУРА ИЗРАЗЕНА ВО ЦЕЛЗИУСОВИ СТЕПЕНИ	ВРЕМЕ ПОТРЕБНО ДА СЕ ПРЕДИЗВИКА ИЗГОРЕНИЦА
52	2 минути
54	30 секунди
57	10 секунди
60	5 секунди
63	3 секунди
66	1,5 секунди
68	1 секунда или помалку

Сепак, кај наведените процени, потребно е да се земат во предвид податоците дали џетето било покриено со облека или не, бидејќи во тој случај облеката натопена со врела каенина ги интензивира изгорениците, иако по правило би требало да штити од изгореници.

Изгорениците од топла вода кои се намерно предизвикани, најчесто се од двете страни, симетрично и помеѓу здравата и изгорената кожа постои јасна граница. Изгорениците предизвикани од цигара обично се јасно кружно разграничени, со дијаметар од 7-8mm и трилично се длабоки доколку се намерно предизвикани.

Анализата на изгорениците за да потврдиме или отфрлиме дали станува збор за намерно предизвикани изгореници, може да се направи врз основа на:

- Местото на изгоренците – кај намерно предизвиканите изгореници, најчести места се гениталиите, дланките и стапалата.
- Формата на изгорениците – намерно предизвиканите изгореници ги поседуваат следниве карактеристики:
  - Изгорениците имаат јасно дефинирани рабови;
  - Изгорениците се длабоки, многу често ги зафаќаат и мускулите;
  - Изгорениците се симетрични;
  - Изгорениците се постари отколку што децата тоа го наведуваат;
  - Изгорениците се занемарени или инфицирани; и
  - Истовремено постојат и други повреди со различна старост.

→ **Одгризоци**

Децата помеѓу себе често се гризат едно со друго, со што ги тестираат своите заби. Кај малите деца може да дојде до гризење и при бакнување на едно дете со друго. Одгризоците најчесто се кружни, а доколку се одраз на сексуална стимулација, тогаш се наоѓаат во пределот на гениталните органи, како и на грбот. Битно е да се направи разлика помеѓу одгризоците од уѓе и оние од животни, кои обично се поголеми, не се кружни, и растојанието меѓу забите е поголемо.

→ **Кубење на коса**

Кубењето на коса исто така може да претставува еден облик на физичко насилство, кога повозрасно лице ги фаќа и кубе децата за косата. Кубењето на косата често може да предизвика хематом на главата. Кубењето на коса не смее да се поистоветува со трихотиломанијата, ниту пак со габичните инфекции кои водат до опаѓање на косата.

→ **Кршење на коски**

Оштетувањето на коскениот систем често претставува последица од физичкото насилство. Многу е тешко да се одреди дали кршењето на коските настанало по случаен или намерен начин, но доколку најдеме и друг вид на повреди, особено со различна старост, тогаш мора да се посомневаме за постоење на физичко насилство. Оштетувањата на коскениот систем кај децата се ретки, и се случуваат во сериозни сообраќајни несреќи, во спортски игри и слично. Точна проценка можат да донесат хирурзите или ортопедите кои можат да проценат дали повредата е конзистентна или инконзистентна.

Скршеници кои се сомнителни и кои претставуваат можен знак за физичко насилство се: скршени ребра, скршеници во пределот на метафизата, скршеници на градната коска, повеќе скршеници со различна старост, повеќе скршеници во пределот на черепот и бројни латерални скршеници.

Кај повредите на коскениот систем треба да се процени дали се работи за некоја болест, како на пример остеогенезис имперфекта, или пак недостаток на витамини и минерали, што исто така може да биде причина за кршење на коските и при мал физички напор.

→ Повреди на мозокот

Една од најчестите причини за повреда на мозокот е тресењето на детето, познато и опишано во литературата како “shaken baby sindrom”. Мозокот поради својата градба и позиција во черепот е многу осетлив на тресење, особено кај децата под две годишна возраст. Родителите/старателите/воспитувачите често со желба да го смират детето кое плаче, или пак со лутина, го тресат детето, а тоа води до напукнување на ситните крвни садови, крварење во мозокот и очите, и често завршува со смрт.

Класични медицински симптоми поврзани со тресењето на детето се: крварење на мрежницата на окото, субдурален или субарахноидален хематом, интракранијално крварење, најчесто на горната хемисфера од мозокот, предизвикано од пукање на крвните садови помеѓу мозокот, непостоење на надворешни знаци на насилство, иако не мора да биде трајно, симптоми кои вклучуваат тешко дишење, напади на губење на свест, проширени зеници, летаргичност, несвестици, намалување на апетитот со повраќање, без никаква причина, повреди на рамениците, вратот, рацете, потечено чело, изостанување на смеење и престанок на говор, слабо цицање и тешко голтање, неможност да се подигне главата, неможност да се фокусира на предмети или да следи движења и различна големина на зениците. Кај синдромот на тресено дете не се забележува кршење на черепот, ниту пак има

надворешни знаци на траума. Разликата помеѓу намерното и ненамерното повредување на детето е во тоа што, едноставното паѓање во домот, или пак удирањето во текот на играта, не предизвикуваат крварења во мрежницата. Тресењето на детето, кое може да доведе до смрт или до тешки интракранијални повреди, никогаш не е ненамерно или незлоставувачко. Повредите се предизвикани со јаки, летачки напред-назад удари во градите или рамениците и најчесто се јавува кај деца до 18 месечна возраст (Išpanović-Radojković i Ignjatović, 2006).

→ Повреди во пределот на стомакот

Овој вид повреди можат да настанат како последица од сообраќајни незгоди, но и од удари во пределот на стомакот, удирање на детето во тврд предмет (на пример, во сид) или поради газење на детето со нозе. За сите овие повреди заеднички се болките во пределот на стомакот, оштетена слезина и црниот дроб. Не смее да се занемари и податокот дека интраабдоменалните повреди можат да бидат и последица од сексуално насилство врз децата. Симптоми кои упатуваат на повреди во пределот на стомакот, се и мачнината, повраќањето, напнатоста и болките во пределот на стомакот, кој често може да биде напнат и тврд како даска. Освен тоа, често се јавува и отежнато дишење и тахикардија.

→ Повреди на устата

Повредите во устата и повредите на забите можат да бидат настанати случајно, но и намерно, по пат на физичко насилство. Повредите на предните заби, кај малите деца на возраст од 2-3 години често се последица од паѓања, а кај постарите деца тие се последица од повреда во спортот. Во случај на насилство, повредите се често последица од удар со рака или некој цврст предмет. Особено често се јавуваат повреди на јазикот. Но, како и кај другите физички повреди, не смее да се заборави дека постојат и одредени заболувања кои можат да доведат до крварења во пределот на устата.

→ Минхаузенов синдром

Овој синдром претставува посебен вид на постапување со детето од страна на возрасна личност која се грижи за него (родител/старател/воспитувач) и намерно предизвикува симптоми на болест или повреди кај детето за да го привлече вниманието на лекарите. Воanamnezата на овие деца се забележува дека се хоспитализирани во различни болници, безасна дијагноза. Најчесто, децата се хоспитализираат поради симптоми на труење, губење навеста или гушење – а карактеристично е што овие симптоми се јавуваат само во присуство налицето кое се грижи за детето (Išpanović-Radojković i Ignjatović, 2006).

3.2.2. ПРИЧИНИ НА ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО

Причините за физичкото насилство се многу често поврзани со културалните карактеристики кои влијаат на ставовите како да се одгледа детето и што е добро за детето како и податокот дека многу често лицата кои физички ги злоставуваат децата и самите билекртки на физичко насилство во детството.

Милнер, Робертсон и Роџерс (Milner et. al, 1990), во своето истражување утврдиленазначајна поврзаност меѓу раното физичко казнување и високиот ризик од злоставување во подоцнежниот живот. Нивните истражувања потврдуваат дека примената на агресивни методи во детството е поврзана со подоцнежните ставови кон насилството и кон примената на дисциплински мерки врз децата. Процентот на злоставувани деца кои подоцна стануваат родители насилници воопшто не е мал и покрај тоа што во литературата наоѓаме различни квантитативни податоци. Некои автори сметаат дека таквиот начин на однесување се пренесува директно како модел (Kaufman & Zigler, 1987), додека други (Straus & Smith, 1990) сметаат дека раното физичко злоставување претставува само еден од факторите, а за да претраснат тие лица во злоставувачи потребни е задоволување и на други фактори.

Не е мал бројот на автори кои сметаат дека постојат одредени фактори врз основа на кои можат да го предвидат злоставувањето. Меѓу нив ги наведуваат: коефициентот на интелигенција, депресијата, стресот, социјалните фактори и пореметувањето во личноста. Од личносните карактеристики на прво место се споменува агресијата, експлозивноста, емпераментот и иритабилноста, додека пак, од психијатриските пореметувања се наведуваат конзумирањето на алкохол и употребата на наркотични средства.

Родителите, старателите и воспитувачите злоставувачи имаат високи очекувања од децата. Кели, Грејс и Елиот (Kelly et al., 1990) ги споредувале очекувањата на родителите, старателите и воспитувачите злоставувачи и незлоставувачи и воочиле разлики. Очекувањата на злоставувачите во однос на детските постигнувања биле многу поголеми во однос на незлоставувачите.

Истражувањата спроведени кај нас покажуваат дека преку 50% од испитаниците добивале шлаганици во детството, околу 10% од испитаниците често биле тепани, а 7% добиле тешки телесни повреди во текот на интензивното физичко насилство.

Податоците покажуваат дека изложеноста на физичкото насилство води до дефицит во интелектуалното функционирање, лимитирање на говорниот развој, перцептивен моторен дефицит, намалување на мотивацијата и лош училишен успех, напуштање на основното образование, пореметување во прилагодувањето, депресија, анксиозност, лоша контрола на импулсите, самодеструктивни нагони, дисфункција на однесувањето, намалување на емпатијата за другите и пострауматски синдром.

Вондра, Барнет и Чичети (Vondra et al., 1990) сметаат дека кај децата кои се жртви на физичко насилство не постои намален коефициент на интелигенција, туку дека лошите резултати во текот на школувањето се последица на пореметувањата и експресивниот говор, кои заедно со лошата мотивација се одговорни за лошиот училишен успех. Според нив, децата жртви на физичко насилство имаат проблеми во однесувањето, повеќе се склони кон агресивно и физичко решавање на конфликтите, а во споредба со децата кои не биле физички злоставувани, имаат поголеми проблеми во социјалната комуникација, пониско

замопочитување и поголема несигурност која ја решаваат преку манифестирана или потисната агресија (Vondra et al., 1990).

Во услови на акутно злоставување децата покажуваат поголеми промени во формите на анксиозност и агитација, додека, пак, децата изложени на хронично злоставување повеќе манифестираат знаци на депресија. Во текот на понатамошниот раст и развој овие деца покажуваат пореметувања и во процесот на формирање на стабилно прилагодување, што во иднина резултира со бројни промени кои влијаат на развојот на детската индивидуалност. Таквите деца во подоцнежниот живот себе си се гледаат во негативно светло, без замопочитување и со потешкотии поврзани со комуникацијата, довербата, стравот... (Harkness & Lumley, 2008).

Важно е да се нагласи дека последиците од злоставувањето се долготрајни. Некогаш траат во текот на целиот живот и се одговорни се за функционирањето, успехот, неуспехот и за сите други форми на функционирање во подоцнежниот живот. Меѓутоа, промените во однесувањето не прилегуваат само од фактот дека тие деца се злоставувани, туку и од начинот на живот со насилниците кои имаат проблеми во социјалната комуникација, покажуваат пореметувања во личноста и сериозни душевни заболувања.

Истражувањето на Херенкол и соработниците (Herrenkhol et al, 1991) извршено на примерок од 457 предучилишни деца покажува дека проблемите во однесувањето произлегуваат од нарушената релација возрасен – дете. Оваа студија е спроведена во САД, дваесетина години по изложувањето на децата изложени на физичко насилство, и покажува дека во таа група значајно е зголемен криминалитетот, малолетничката деликвенција и пореметувањата во однесувањето. Дополнителната анализа покажува дека наведените резултати се однесуваат на група злоставувани деца, сега возрасни, кои живееле во неадекватна семејна средина или во установи за социјална заштита, и во перманентно пореметени односи со родителите, или пак, без родители.

Доџ, Бајтс и Петит (Dodge et. al, 1990) во својата студија заклучуваат дека 6 месеци по доживеаното физичкото насилство кај училишните деца почнува да се јавува агресија, и истата е многу поприсутна во подоцнежниот развој во споредба со останатите деца. Значаен фактор

а прогноза на квалитетот на живот кај физички злоставуваното дете е начинот на живот по насилството. Децата кои остануваат да живеат во средината која го извршила насилството, иногу често покажуваат агресија, депресија и го напуштаат училиштето, за разлика од децата кои биле злоставувани, но кои потоа ја напуштиле таа средина.

3.2.3. КАКО ДА СЕ ПОМОГНЕ НА ДЕТЕ ЖРТВА НА ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО

Постојат неколку начини според кои може да им се помогне на жртвите на физичко насилство, и тоа:

Потребно е да се спроведе истражување чија цел ќе биде да се разберат механизмите кои водат до дисфункција која се поврзува со злоставувањето: ова особено се однесува на анализата на семејството, неговите карактеристики и односите во него, симптоматологијата кај децата, самиот чин на физичко насилство и значењето на истиот за детето. Особено е битно да се утврди релацијата и влијанието на насилството врз детското однесување во однос на однесувањето со врсниците, во училиштето, академското напредување и когнитивното функционирање (Avramović, 2007).

Во литературата се споменуваат и сериозни психијатриски пореметувања кај злоставуваните деца како што се пострауматски синдром, пореметување во односите, хиперактивност, депресија, суицидалност, инволвираност во криминални активности, земање на средства кои предизвикуваат зависност. Токму поради тоа, потребно е да се запознаат сите фактори кои водат до наведените промени, за понатаму да можат да се планираат активности на ниво на примарна, секундарна и терцијална превенција. Посебно е значајно да се земат во предвид и демографските карактеристики на децата и на насилниците, бидејќи тие претставуваат значаен сегмент во планирањето на превентивните и терапевтските активности (Brodsky & Stanley 2008).

Третманот на овие деца опфаќа примена на терапевтски техники (групни и индивидуални), чија цел е да се намалат негативните последици од насилството и да се спречи рецидивизмот.

Насилството претставува јавно-здравствен проблем, кој во себе вклучува психосоцијални компоненти на помош по пат на јавна информираност, закони, едукации на наставниците, воспитувачите, лекарите, социјалните работници, правниците, а посебно за младите лица кои се подготвуваат за брачен живот и здраво родителство.

→ **Зошто децата молчат?**

Постојат неколку причини за детското молчење, а најчесто тоа се несигурноста и недовербата во возрасните кои не ги разбираат и не ги заштитуваат, како и срамот поради целокупната ситуација. Еден од најбитните фактори е стравот од етикетирање, па затоа често децата знаат да кажат дека „јас само сакам да бидам како другите деца“ или „зошто моите родители не се како родителите на другите деца?“. Ваквите и слични размислувања и стравови се причина зошто децата молчат и зошто е тешко да се допре до нивните емоции. Но, воедно тие претставуваат и поттик да се разработат методи и техники со кои ќе може да им се помогне.

→ **Што да се направи кога се соменаваме во физичко насилство?**

Стучните лица (психолози, социјални работници, лекари, педагози) кои работат со децата, мораат да знаат да ги препознаат основните знаци кои упатуваат на насилство. Отпорот кој понекогаш се јавува кај професионалците најчесто произлегува од недоволното познавање на оваа проблематика. Непознавањето на правните проблеми и прописи, дилемите за тоа што е професионална тајна и колку со пријавата на насилството ги кршиме истите, дали со пријавата на насилство го изневеруваме клиентот, како и бројни други дилеми се причини поради кои насилството не секогаш се пријавува.

Сепак, обврска на секој професионалец кој ќе се посомнева дека работи со дете кое е жртва на насилство е: медицински да го згрижи детето, да се обиде да воспостави што е можно поблизок контакт со детето, да ја процени состојбата во домот, да се посветува со

олегите и правната служба, да го пријави сомнежот во Центарот за социјални работи или во полиција, да биде спремен на понатамошен ангажман и одговорно да му пристапи. Исто така, иту еден професионалец не смее да се заборави дека е битно: детето да се заштити од онатамошно злоставување, да се процени ситуацијата и адекватно да се интервенира во ризна ситуација, да се направи психијатриска и психолошка проценка на детето, да се направи проценка на семејството и да се испланира понатамошниот третман во кој спаѓаат индивидуалната терапија, групната терапија, заедничка терапија родител – дете и семејна терапија. Секој од наведените видови на третмани има свои специфичности и правила, и бара добро едуциран персонал, континуирана супервизија од професионалци и континуирана психотетствена помош и поддршка.

3.3. СЕКСУАЛНО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА

Сексуалното насилство врз децата се дефинира како било кој вид на сексуален контакт помеѓу дете и возрасна личност или тинејџер кој е пет или повеќе години постар од детето жртва. При тоа, под возрасна личност се смета родител, роднина, дедо, баба, наставник, тренер, воспитувач, бексистер...

Најчесто, злоставувачот е некој на кого детето му верува и добро го познава. Сексуалното насилство може да има форма на детска порнографија, гледање на сексуални снимки, допирање, мастурбирање, како и вагинален, орален и анален контакт. Со други зборови, сексуалното насилство се случува кога возрасна личност или тинејџер го користат детето за да ги задоволат своите сексуални потреби – односно кога лицето кое е постаро од детето го наведува, му се заканува или го присилува детето на сексуален контакт, а притоа не се грижи за детскиот психички и емоционален развој. Кога сексуалното насилство се случува помеѓу крвни сродници се нарекува инцест (Briere, 1996).

Иако овие дефиниции за сексуалното насилство се поврзани со законската дефиниција, сепак сексуалното насилство може да се дефинира како сексуален чин врз дете кое не е

доволно емоционално, мотивациски и когнитивно развиено за таквиот чин. Способноста да се чамами детето на сексуален однос се базира на помоќната и поддоминантната позиција на возрасниот извршител, кој е во контраст со детската возраст и субмисивна положба. Авторитетот и моќта му овозможуваат на насилникот, имплицитно или директно да го тринуди детето на учество во сексуалниот чин.

Постојат три фактори кои се користат во клиничката диференцијација на насилното од ченасилното сексуално однесување, и тоа: *разликата во моќта, разликата во знаењето и разликата во задоволувањето* (Faller, 1993). Се претпоставува дека овие три фактори се поврзани.

- **Разлика во моќта**

Постоењето на овие разлики укажува дека едната страна (насилникот) ја контролира другата страна (жртвата), и дека сексуалниот чин не е обострано започнат и изведен. Моќта може да произлезе од улогите кои ги имаат насилникот и жртвата. На пример, доколку насилникот е гатко на жртвата, старател на жртвата, претпоставен на жртвата, жртвата обично ќе чувствува обврска да го направи тоа што насилникот го бара од неа. Во лица кои имаат моќ врз детето-жртва се набројуваат лицата кои имаат авторитет врз детето како што се членовите на семејството, наставниот кадар, тренерите, воспитувачите и сите други лица кои имаат моќ. Исто така, моќта може да произлезе од големата сила и способноста на насилникот да ја изманипулира жртвата и преку физичко насилство да ја присили на сексуална активност. Сексуалното насилство најчесто не вклучува физичка сила, туку подмитување, наговарање, закани и измами.

- **Разлика во знаењето**

Разликата во знаењето помеѓу насилникот и жртвата имплицира дека насилникот или е повозрасен, или е развојно понапреден, или поинтелигентен од жртвата. Општо, се смета дека станува збор за сексуално насилство кога насилникот е барем 5 години постар од жртвата, но на пример обострана сексуална врска помеѓу 17 годишна девојка и 22 годишен дечко не би се сметала за сексуално насилство, доколку нема други фактори кои би можеле да алудираат за таков заклучок.

- **Разлика во задоволувањето**

о наголемиот број на случаи на сексуално насилство, насилникот се обидува себе си сексуално да се задоволи. Исто така, постојат активности каде разликата во возраста на насилникот и жртвата е помала од 5 години, а кои се третираат за сексуално насилство. На пример ако 11 годишно девојче е присилено орално да го задоволува својот 13 годишен брат, другар, соученик.

Зборувајќи за сексуално насилство врз детето, Фалер (1993) ги наведува следниве видови:

Сексуални активности без физички контакт (коментирање на детското тело, покажување на интимните делови од телото, воајерство, покажување на порнографски материјали, наговарање на детето да се соблече или мастурбира);

Сексуални активности со сексуален контакт (допирање на интимните делови на детето, пенетрирање, сексуален акт); и

Орален секс (љубење на гениталиите).

3.3.1. ПРЕВАЛЕНЦИЈА И ИНЦИДЕНЦИЈА НА СЕКСУАЛНОТО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕТЕТО

Иако во литературата постојат несогласувања во врска со преваленцијата и инциденцијата на сексуалното насилство врз децата, последните неколку години, авторите кои се занимаваат со оваа проблематика се согласуваат дека овој вид на насилство е далеку пораширен отколку што порано се мислело, и дека стапките на инциденција и преваленција се многу повисоки во споредба со претходните десетина години (Williams, 1994).

Различни истражувања покажуваат дека преваленцијата на сексуалното насилство кај децата од женски пол се движи од 6%-62% во зависност од дефиницијата која се користи, критериумите, како и видот и големината на примерокот. Меѓутоа, голем дел од професионалците тврдат дека едно од четири женски деца е на некој начин сексуално злоставувано во текот на својот психосоцијален развој (Briere et al., 1996). Процентот на машки деца кои биле жртви на сексуално насилство е помал и се движи од 3%-24%, а професионалците сметаат дека едно од шест машки деца доживеало некоја форма на

сексуално насилство до 18 годишна возраст (Briere, 1992, Finkelhor & Baron, 1986, Finkelhor et al, 1990).

Земајќи ја во предвид конзервативната традиционалната дефиниција за сексуалното насилство (дека под сексуално насилство се подразбира само силување), последните студии во САД покажуваат дека три петини од жртвите на сексуално насилство биле силувани во текот на детството, и тоа 29% пред 11 години, а 32% помеѓу 11-17 годишна возраст. 78% од случаите на силување врз децата биле извршени од членови на семејството, или пак од лица познати на жртвата. Сепак, многу е тешко да се утврди точниот процент, затоа што најголемиот број на случаи не се пријавуваат секогаш¹².

При определување на причинителите на сексуалното насилство, околу една третина од насилниците се родителите, а околу половина од извршителите на насилството е целото семејство. Најголем број од извршителите се припадници на машкиот пол, а 75% од децата жртви на сексуално насилство биле изложени на насилство во неколку наврати. Просечната возраст на злоставуваните деца е 9 години, а во споредба со момчињата, девојчињата почесто се злоставувани во подоцнежниот период, најчесто надвор од семејството, каде што насилници се повозрасни лица или други деца. Според Финкелхор и соработниците (1990), во 80% од случаите на сексуално насилство извршители се припадниците на машкиот пол, во 70%-90% од случаите извршителите се лица кои им се блиски на децата и најранлива возраст е периодот од 7 и 13 години.

Се претпоставува дека виктимизацијата кај машките деца помалку се регистрира од онаа кај женските деца, делумно заради очекувањата од општеството дека жртвите на насилство (особено сексуално) најчесто се од женски пол, а насилниците се од машки. Оваа молчеливост кај машките деца се зголемува доколку насилникот е од ист пол, бидејќи во тој случај детето ќе мора да зборува за две табуа – за тоа дека било во сексуален контакт со повозрасна личност, и за тоа дека таа личност била од ист пол. Покрај тоа, се претпоставува

---

¹² <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

дека на жртвите од машки пол помалку би им се верувало отколку на жртвите од женски пол (Bolton et al, 1989, Urquiza, 1988).

Според Буљан-Фландер (Buljan-Flander, 2003), кога се зборува за сексуалното насилство, треба да се имаат во предвид следниве факти:

- Веројатноста девојчињата да бидат сексуално злоставувани пред 18 годишна возраст е 1:4, а кај момчињата изнесува 1:6;
- Сексуалното злоставување најчесто започнува во периодот помеѓу 4-та и 8-та година;
- Во некои семејства инцестот се повторува во неколку генерации наназад;
- Насилниците најчесто не користат сила, туку наговарање, закани, поткупување;
- Децата се восхитуваат на возрасните и ги слушаат поради нивната сила, вештини и знаења, што тие подоцна можат да го искористат за децата да ги послушаат;
- Децата ретко зборуваат за чинот на насилството, бидејќи насилникот најчесто им се заканил или им рекол дека тоа е нивна тајна;
- Често децата сакаат да кажат некому за насилството, но се плашат дека нема да им веруваат и дека никој нема да ги заштити, но и се плашат дека со тоа ќе го растураат семејството и ќе бидат одговорни за нечја затворска казна;
- Децата најчесто не измислуваат приказни за сексуално насилство;
- Децата имаат конфузни и контрадикторни емоции спрема насилникот. Тие можат да го сакаат, мразат, да се плашат од него или пак да го жалат;
- Сексуалното насилство не почитува граници – се случува во сите класи, во сите култури, раси, без оглед на социоекономскиот статус и степенот на образование;
- Најголем број од сексуалните насилници се мажи; и
- Најчести оправдувања на насилникот се: „Детето и така не знае што правам, па тоа нема да го повреди“, „На секому му е потребен секс, а ова е мојот начин“, „Детето не се спротивставуваше – значи му се допаѓа“, „Тоа е грешка на мојата сопруга, бидејќи одбива сексуален однос со мене“.

3.3.2. ФАКТОРИ НА РИЗИК ЗА СЕКСУАЛНО НАСИЛСТВО

За сексуалното насилство тешко е да се утврдат ризичните фактори, за разлика на пример од физичкото насилство, каде потполно сигурно како ризик фактори се издвојуваат: непохоливите родители, екстремната сиромаштија, злоупотребата на алкохол и дрога, па затоа е и полесно да се работи на превенцијата. Кога станува збор за сексуалното насилство, не постои стереотипен профил ниту на насилникот ниту на жртвата, па затоа и често се случува за некој осуден насилник да се рече дека „воопшто не личи на злоставувач“. Сепак, се смета дека девојчињата многу почесто се злоставувани, иако ретроспективните студии покажуваат дека момчињата се многу почесто злоставувани, отколку што може да се заклучи од пријавените случаи (Merrick et. Al., 2008).

Финкелхор и Барон (1986) наведуваат дека најранлив период и за девојчињата и за момчињата е периодот помеѓу 7 и 13 години, но дека сепак, сексуалното насилство може да се случи на секоја возраст. Дури, можеме да претпоставиме дека податоците кои се однесуваат на раширеноста на сексуалното насилство кај децата под шестгодишна возраст се потценети бидејќи малите деца потешко се отвараат, а како возрасни често и не се сеќаваат (Williams, 1994). Исто така, може да се претпостави дека случаите на сексуално насилство кај постарите деца се пријавуваат во поголем број бидејќи во пубертетот и периодот на адолесценција кај детето се развива независноста и храброста да се отворат пред другите (Jones & McCurdy, 1992, Vander May, 1988).

Што се однесува до социјалниот статус како фактор на ризик, исто така постои неусогласеност, бидејќи најчесто случаите кои доаѓаат во контакт со стручните служби се оние кои потекнуваат од семејства со понизок социјален статус, а оние од повисоките слоеви, иако кајќи да бидат стигматизирани многу често го прикриваат сексуалното насилство. Сепак, поновите истражувања покажуваат дека нискиот социјален статус не е ризичен фактор за сексуално насилство (Daro & Gelles, 1992, Giovannoni, 1982, Kolko et al, 1987). Како ризични фактори од детската средина се издвојуваат неадекватноста на родителите, недостапноста на родителите, конфликтите, лошиот однос дете-родител, алкохолизмот, наркотичните средства,

емоционално нестабилните родители (Binder&McNiel, 1987). Во идентификацијата на физичните фактори, како најважни се истакнуваат одвоеноста на детето од родителите, семејства каде родителите се преокупирани со сопствени проблеми и немаат време и внимание во задоволување на потребите на детето.

3.3.3. ЗНАЦИ НА СЕКСУАЛНО НАСИЛСТВО

Децата жртви на сексуалното насилство се сосема беспомошни. Многу често, тие не знаат и не можат да зборуваат за самиот чин на насилството, зависни се од возрастите, па тие им требало да препознаат што се случува со децата и да преземат нешто во однос на најватеманата превенција. Според Буљан Фландер (2003) постојат знаци во различни сегменти од животот кои можат да ни укажат за потенцијална жртва на сексуалното насилство, и тоа:

- **Физички знаци** (генитални инфекции, повреди на градите, брадавиците, под стомакот, повреди на гениталиите, во аналното подрачје, крварења, модрици, болка во моментот на мокрење, чести воспаленија на грлото, потешкотии во голтањето, чувство на гушење, чести психосоматски проблеми (главоболки, болки во стомакот), бременост, менструални тегоби, изненадно губење или зголемување на телесната тежина, дефанзивен говор на телото, покривање, криење, обиди детето да биде невидливо и носење на изгужвана облека).
- **Емоционални знаци** (лутење, потешкотии, беспомошност, страв од одење дома/во училиште, страв од темница и одење во кревет, страв од затворени врати, тоалети, тушеви, соба со само една врата, изолираност, срам, чувство на вина, страв од физички контакт, особено во пределот на гениталиите, страв да бидат сами со одредени луѓе, плачење, депресија и конфузија, чувство на предавство).
- **Сексуално однесување** (невообичаен интерес за сопствените и туѓите гениталии, често мастурбирање, цртеж со нагласени сексуални детали, како и цртеж кој ги покажува гениталиите и преку облеката)

- **Социјално однесување** (одбивање или молба да не се останува со одредено лице, мокрење во кревет, тепање, цицање на палецот, константен перфекционизам, послушност, многу контролирано однесување, повлеченост или хиперактивност и ноќни мори).
- **Самодеструктивно однесување** (конзумирање на дрога и алкохол, обид за самоубиство, нејадење или премногу јадење, самоповредување и бегање од дома).
- **Однесување во училиште** (пречки во вниманието, дневно сонување, деструктивност, изолираност од училиштето и потешкотии во изразување на своето мислење).

Сексуалното насилство врз децата може да се покаже преку симптоми кои зависат од интензитетот и траењето на злоставувањето, степенот на блискост со насилникот и начинот на соочување со насилството. Сомнежот за постоење на сексуално насилство е поголем, доколку детето манифестира повеќе симптоми, особено доколку постои комбинација од сексуални и други знаци. На пример, вообичаена конфигурација на симптоми кај адолесцент кој е жртва на сексуално насилство, е промискуитетност, злоупотреба на дрога и суицидално однесување. Исто така, присуството на бихејвиорални и физички симптоми може да го зголеми сомнежот. Меѓутоа, во некои случаи, иако не постојат наведените индикатори, не значи и дека не било присутно сексуално насилство.

Истражувањата покажуваат дека жртвите на сексуално насилство во текот на детството, имаат поголема шанса да бидат злоставувани и подоцна во животот, како и да живеат со насилен и злоставувачки партнер. Насилството во понатамошниот живот може да биде од различен тип, и тоа: партнерот да ги нарекува со погрдни имиња, да ги исмејува, да ги присилува на сексуални активности. Вистина е дека многу злоставувачи, биле жртва на сексуално насилство во текот на детството, меѓутоа не е вистина дека сите жртви кога ќе пораснат стануваат насилници, а ова е особено важно да го знаат жртвите на сексуално насилство од машки пол.

Постојат повеќе причини зошто жртвите на сексуално насилство стануваат насилници. Некои од нив не сфаќаат колку тоа однесување е лошо, па едноставно го повторуваат оној образец кој го научиле во детството, некои преку процесот на насилство се обидуваат да ги надминат своите трауми од детството, додека пак други, на тој начин чувствуваат поголема

лоќ. Сепак, неможе да се занемари фактот дека искуствата од детството многу силно влијаат на родителството и родителските стилови, бидејќи родителите многу тешко можат да им го дадат на своите деца она што и самите не го добиле. Жртвите на насилство во текот на детството не добиле доволно љубов, почит, прифаќање и заштита, па не знаат како тоа да им го пружат на своите деца, па трансгенерацискиот пренос на насилството постојано се врти во круг. Овие наоди се потврдени во истражувањето на Буљан Фландер (2001), на примерок од 549 мајки.

3.3.4. ПОСЛЕДИЦИ ОД СЕКСУАЛНОТО НАСИЛСТВО ВО ДЕТСТВОТО

Примарните последици од сексуалното насилство може да се поделат во неколку различни, но сепак преклопувачки категории, бидејќи реакциите на насилството многу често се индивидуални. Покрај тоа, жртвите на сексуалното насилство во некои периоди ги манифестираат симптомите, а во некои не. Припадниците на помагателните професии мора да го имаат ова во предвид за да можат да работат адекватно на заштитата на овие жртви.

→ *Симптоми на пострауматскиот синдром*

Во средната доба од животот, жртвите на сексуалното насилство често ги имаат симптомите на пострауматскиот синдром (Runtz, 1992, Courtois, 1988), а особено се присутни таканаречените „флешбекови“ - брзи, сетилни искуства кои често вклучуваат визуелни, аудитивни, олфакторни и тактилни сеќавања на чинот на насилството, како да се случуваат во сегашноста, а не како тие сеќавања да се дел од минатото. Значи, пострауматските стресни пореметување се однесуваат пред сè на: честото преживување на случувањата преку ноќни мори и присилни мисли, избегнување на дразби кои потсетуваат на трауми и проблеми со спиењето, лоша концентрација.

→ *Емоционални реакции*

Најчести емоционални реакции се депресијата, анксиозноста и лутината. Но, исто така, често се споменуваат стравот, срамот, чувството на пониженост и вина, себеобвинувањето, тагата и

келбата за самоповредување. Овие емоции можат да имаат бихејвиорални, соматски и други манифестации (Harkness & Lumley, 2008).

→ **Депресија**

Депресијата е најчест симптом за кој зборуваат возрасните кои во текот на детството биле сексуално злоставувани. Наодите покажуваат дека кај децата кои биле жртви на сексуално насилство веројатноста да се појави депресија е 4 пати поголема отколку кај останата популација (Harkness & Lumley, 2008, Lanktree et al, 1991).

→ **Анксиозност**

Сексуалното насилство интерферира со детските верувања за сигурноста и праведноста на светот. Затоа, не е ни чудно што злоставуваните деца се склони кон стравови и анксиозност. Гие често имаат генерализирани анксиозни пореметувања, фобии, напади на паника, и епсесивно компулзивни пореметувања. За разлика од останата популација, можноста да се дијагностицираат анксиозни пореметувања е пет пати поголема кај овие деца (Stein et al, 1988). Децата многу често се злоставувани од лицата од кои очекуваат топол и близок однос, а наместо тоа се нападнати, обезвреднети и доживуваат чувство на болка. Сето тоа предизвикува стравови, така што, злоставуваните деца подоцна стануваат анксиозни во интимните, блиските односи, покажуваат страв од проценување или страв и недоверба во интеракцијата со авторитарните лица (Finkelhor et all, 1989).

→ **Лутина**

Честа емоционална последица од сексуалното насилство е лутината. Хронична иритабилност, неочекувани и неконтролирани чувства на лутина и потешкотии поврзани со изразувањето на лутина се чести последици кои ги наведуваат жртвите на сексуалното насилство. Овие чувства се интернализираат како омраза спрема самиот себе и депресија, или пак се екстернализираат и водат до злоставување на други лица (Harkness & Lumley, 2008). Децата често ја изразуваат својата лутина преку пореметувања во однесувањето, па така Бриере (1992) наведува дека агресивноста спрема другите (најчесто изразена преку тепачки, малтретирање на врсниците, и напаѓање на лицата во непосредната средина) често е краткотрајна последица на сексуалното насилство. Иако ваквиот вид на однесување може да претставува екстернализација на

детскиот стрес/вознемиреност поради сопствените трауми и повик за помош, најчесто води до социјална изолација и неприфатеност од страна на врсниците и возрасните.

→ *Последици на телесен план*

Телесните проблеми кои се јавуваат кај жртвите на сексуално насилство се главоболка, болки во стомакот, уринарни инфекции и слично. Биолошките и медицинските последици од сексуалното насилство во детството можат да се опишат преку следниве симптоми (Briere et al., 1996):

· Хронична и/или дифузна болка;

· Симптоми на анксиозност и/или депресија;

· Пореметување на начинот на исхрана или злоупотреба на дрога; и

· Самозанемарување.

→ *Последици на сексуален план*

Кај децата кои биле жртви на сексуално насилство се очекува во иднина да имаат различни сексуални дисфункционалности, односно пореметување во сексуалниот идентитет и сексуалното функционирање. Најчести хронични сексуални проблеми кои може да се јават се: трав од интимен однос, чувство на гадење и недостаток на уживање во текот на сексуалниот однос, флешбекови во текот на односот, како и неможност за доживување на оргазам. Исто така, како последица може да се јават и промискуитетноста и проституцијата, бидејќи жртвата смета дека единственото нешто во што е добра е сексуалната активност. Овие жртви многу често не прават јасна дистинкција помеѓу сексуалност и нежност, и не прават разлика меѓу допирите на емоционална блискост и сексуалните. Во своето истражување, Маиселман (1978) наведува дека 87% од испитаниците кои биле жртви на сексуално насилство во детството имаат сериозни сексуални проблеми во понатамошниот живот, додека пак, според Малц и Солман (1987), 60% од жртвите чувствуваат болка во текот на сексуалниот однос, а 48% не можат да доживеат оргазам.

→ *Последици во интерперсоналното функционирање*

Крвите на сексуалното насилство имаат сериозен проблем во одржувањето на емоционално драви врски и односи со другите лица. Според Бриере (1992) овие лица во односите со другите се нестабилни, беспомошни, се повлекуваат и покажуваат доза на непријателство и агресивност.

→ **Социјално функционирање**

Социјалното функционирање на децата кои се жртви на сексуално насилство може да биде од исклучително успешно до крајно осиромашено и девијантно (кое инволвира проституција, лоупотреба на дрога). Претерано доброто функционирање често претставува обид да се блажи ниското самопочитување и дозата на анксиозност, додека, пак девијантното однесување е резултат на неможности за восопставување контрола врз агесијата насочена кон насилникот.

→ **Когнитивни дисторзии**

Врз основа на она што го научиле и искусиле во детството, сите луѓе формираат слика за себе, слика за другите, средината и иднината која ги очекува. Искуствата на злоставуваните деца се негативни, и се рефлектираат на тој начин што детето го перципира светот како опасен, иднината како несигурна, потценувајќи ги сопствените вредности и способности. Во многу истражувања е потврдено дека овие деца манифестираат хронична беспомошност, безнадежност, недоверба, самооткривање и ниско самопочитување, кои продолжуваат и во периодот на адолесценција и возрасната доба (Barahal et al., 1981, Farber & Joseph, 1985). Овие негативни мисли произлегуваат од психолошките реакции на трауматските доживувања, стигматизацијата на децата од насилникот и општеството, како и детските обиди да го лодификува трауматското искуство. Хроничната перцепција на беспомошности и опасноста доаѓаат од фактот што детето било сексуално злоставувано кога телесно и психички било неспособно да му се спротивстави и да се бори со насилникот. Со оглед на тоа што насилството обично трае долго и е хронично, кај детето се јавува чувство на безнадежност. Поради тоа детето конструира претпоставки дека е лошо, бидејќи насилството го интерпретира како казна за нешто што направило.

→ **Избегнување**

Кај жртвите на сексуалното насилство, многу често се јавува избегнување на сеќавањата од детството, а дисфункционалните активности кои се предизвикани од избегнувањето можат да бидат зависност, суицидалност, и други активности кои ја редуцираат внатрешната напнатост. Проблематичното однесување може да претставува свесен или несвесен избор едно дете да биде инволвирано во дисфункционално и само/деструктивно однесување. За жал, иако наведените активности за момент го редуцираат стресот, многу често го вовлекуваат детето во тосериозна симптоматологија, придонесуваат за ниско самопочитување и чувство на вина.

→ Дисоцијација

Се смета дека дисоцијацијата претставува одбрамбен механизам кога детето сака да ги заборава непријатните активности поврзани со сексуалното насилство и доживава амнезија. Некои студии, (според Briere, 1996) укажуваат на тоа дека возрасните клиенти кои како деца биле жртви на сексуално насилство често наведуваат дека воопшто не се сеќаваат на тој период од детството. Всушност, децата по насилството, сакаат да се чувствуваат подобро и тоа го постигнуваат на два начини. Едниот е преку контрола над случувањата со верување во своите сили и способности (кога децата се поистоветуваат со многу силни јунаци од цртаните филмови -Бетмен, Супермен, Спајдрмен, Химен...), а другиот преку контрола на сеќавањата користејќи го механизмот на соочување со стресниот настан (Putnam, 1989).

→ Злоупотреба на дрога

Не е мал бројот на истражувања во кои се утврдува поврзаност на сексуалното насилство и подоцнежното користење на дроги. Причината за оваа поврзаност произлегува од фактот дека употребата на наркотични средства им овозможува на жртвите психолошки да се одвојат од средината. Според наодите Бриере и Рунц (1987), жртвите на насилство имаат можност десет пати повеќе да станат потенцијални конзументи на наркотични средства.

→ Суицидалност

Најчест мотив за обидите за суцид кај децата жртви на сексуално насилство е бегањето од екстремната психичка болка, болните сеќавања и чувството на безнадежност. Децата со вакви симптоми не ја посакуваат смртта, туку посакуваат крај на животот кој е преплавен со болка.

Во тој контекст е и наодот на Шнидман (1985) дека процентот на сексуално злоставувани деца кој извршиле суицид се движи од 51%-79%.

→ **Долгорочни ефекти кај сексуално злоставувани деца**

Во студиите во кои се испитуваат долгорочните ефекти кај децата кои биле сексуално злоставувани, најчесто се наведуваат следниве: недоверба, недостаток на самодоверба, депресија, импулзивност, пореметување на односите со врстниците, училишен неуспех и истеричност.

3.4. ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Во достапната литература евидентно е дека децата се занемарувани и злоставувани низ вековите, а нивното препознавање е во зависност од социјалните фактори. Уште пред повеќе од триесет години Кемпел за прв пат го дефинирал поимот „натепано дете“, а денеска ве уште јасно не се дефинирани ниту начините на заштита, ниту начините за препознавање, особено на занемарените деца.

Кога се зборува за занемарување, најчесто се мисли на физичко занемарување, или пак недоволна грижа за детските физички потреби, а многу поретко на емоционалното и образовното занемарување.

Поимот занемарување различно се дефинира, во зависност од медицинските, правните, психолошките, социјалните и другите ставови кои произлегуваат од организацијата на општеството, верувањата, културните карактеристики и семејната структура. Многу автори зборуваат за колективно занемарување кое произлегува од организацијата на општеството, организацијата на установите за социјална заштита, болниците, училиштата.

Сепак, занемарувањето може да се дефинира како недостаток на соодветна грижа и нега на возрасните лица спрема децата, што битно влијае на детскиот нормален физички и психички развој. Кога се зборува за **физичко занемарување**, се мисли на незаштитување на

децата од повреди, опасности, незадоволување на основните потреби и слично. **Емоционалното занемарување** вклучува во себе пасивен или агресивен став на возрасните кон емоционалните потреби на децата. Оваа дефиницијата зависи од културалните ставови. **Здравственото или медицинското занемарување** вклучува различни видови на постапки на возрасните кои не водат сметка за детската здравствена заштита како и кај кои отсуствува потреба за консултација со медицинските лица. Здравственото занемарување опфаќа редуцирање на потребните терапевтски третмани во случај кога детето има сериозни емоционални проблеми или проблеми во однесувањето. **Едукативното занемарување** опфаќа активности во кои родителот/старателот не соработува со училиштето, не му пружа помош на детето, не му го овозможува на детето потребниот училишен прибор.

Поновите податоци од САД говорат дека 2,7 милиони деца се жртви на насилство, од кои 45% се жртви на занемарување, од кои 25% на физичко, 16% на сексуално, 6% на емоционално и 8% на други видови на занемарување¹³.

Во 1988 година, поимот занемарување е одвоен од поимот злоставување, како посебна категорија на постапки спрема детето од страна на лица кои се одговорни за неговит раст и развој, а кои исто така можат да бидат одговорни за неговото подоцнеж но неадекватно однесување и за бројни здравствени проблеми. Голем број истражувања во областа на занемаруваните деца покажуваат дека огромен процент од тие деца подоцна стануваат злоставувачи.

Како вид на злоставување се издвојува и незаштитеноста на децата. Оваа појава е многу често поврзана со објективната ситуација, односно со економските проблеми и со сиромаштијата. Последиците од таквото однесување спрема децата се долготрајни и го оштетуваат нивниот развој. Одтаму станува императив на државата и општеството да ги осигураат детските права во сите делови на земјината топка.

---

¹³ <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

2.3.4.1. РИЗИЧНИ ФАКТОРИ ЗА ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Иако во наодите од спроведените истражувања се наведуваат многубројни ризични фактори кои влијаат да се појави занемарување кај децата, како најчести ризични фактори се истакнуваат следниве:

- **Социјалните фактори** – тука се истакнува сиромаштијата, поради која родителите/старателите не можат да им ги задоволат базичните потреби на децата како што се потребата за храна, за облека, за сигурен кров над главата. Материјалната депривација преставува еден од главните причинители за занемарување на детето. Таа често води до миграции и емиграции, до раздвојување на семејството, до сместување на детето во установи за социјална заштита. Изолацијата на семејството, пак, води до осамување на детето и претставува извор на бројни психички проблеми чие игнорирање од страна на родителите води до занемарување на детето.
- **Родителите како фактор** – прераното родителство многу често води до занемарување на детето, бидејќи младите родители не се ниту материјално ниту психички зрели да одговорат на потребите на своето дете.
- **Децата како фактори** – деца кои се ризични за занемарување се децата со специфични потреби, децата со различни видови на темепрамент, децата под стрес и децата со тешки или хронични болести. Исто така, како специфична група на деца која е лесно подложна на занемарување се децата кои се сместени во установи за социјална заштита (Corby, 2006, Dubowitz & Bennett, 2007).

2.3.4.2. ЗДРАВСТВЕНО ИЛИ МЕДИЦИНСКО ЗАНЕМАРУВАЊЕ

Многу често, здравственото занемарување започнува уште во периодот на бременоста на мајката, а го опфаќа родителското одбивање на совети од страна на експертите во текот на бременоста кои се неопходни да осигураат правилен развој на детето. Најчесто станува збор за многу млади родители, или пак за непосакувано родителство, како и за неинформираност. Исто така, како еден од најчестите видови на занемарување на детскиот развој се јавува

емањето на алкохол во текот на бременоста. Познато е дека конзумирањето на алкохол е особено штетно и негативно влијае на развојот на детето во првите шест недели од бременоста. Со конзумирањето на алкохол се развива фетален синдром кој вклучува присуство на ниска тежина по породувањето, предвремено породување, специфичен израз на лицето (ниско чело, слабо развиена горна усна, намален обем на главата). Многу често постојат и штетувања на срцето, аномалии на половите органи, забавен психомоторен развој и интелектуална попреченост. Денеска, сè повеќе во стручната литература наоѓаме описи на деца кои се родени од мајки кои во текот на бременоста земале различни средства кои предизвикуваат зависност, а децата родени во услови на таква бременост покажуваат бројни проблеми во психомоторниот развој. Исто така и медикаментозни средства кои мајката неkritично, и без консултации од лекар ги земала во текот на бременоста водат до бројни штетувања кај децата. Не смее да се занемари и правилната исхрана како и психофизичката рамнотежа на мајката, кои претставуваат неопходен услов за адекватен психосоцијален развој на децата (Corby, 2006).

Во чести видови на здравствено занемарување спаѓа и избегнувањето на редовни систематски прегледи на детето, недостаток на правилна исхрана и нормален сон, како и здрави услови за живеење. Многу често, родителите кои припаѓаат на различни верски заедници избегнуваат и одбиваат да им пружат на децата адекватна здравствена заштита како и да им вршат медицински анализи со цел да ја увидат состојбата во која детето се наоѓа. Најчесто тука спаѓа одбивањето да се прима трансфузија доколку е потребна, одбивање на неопходни хируршки зафати, но здравствено занемарување претставува и немањето на здравствена заштита на децата. Во оваа група на занемарување спаѓаат и неадекватната исхрана на децата (лош квалитет на храна, еднолична исхрана, храна без неопходни состојки за живот и развој), изостанувањето на родителски, старателски надзор како и запоставувањето на децата.

2.3.4.3. ФИЗИЧКО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Кај децата кои се изложени на физичко занемарување многу често е присутно отсуство на физичко напредување на детето за кое причината не е од органска природа. Токму поради ова, потребно е да се прави разлика помеѓу ненапредување на децата предизвикано од занемарување, и ненапредување што е предизвикано од различни пореметувања или болести. Најчести органски причинители за физичко ненапредување на децата се гастроинтестиналните пореметувања, невролошките пореметувања, бубрежните, кардиоваскуларните и ендокрините болести (Dubowitz & Bennett 2007).

Неорганското ненапредување, или недоволното внесување на калории, може да биде последица од недоволната информираност на мајката за значењето и потребата за калории, што може да биде и последица на психички пореметувања на мајката како депресија, конзумирање на алкохол и дрога, или пак други психички болести и состојби поради кои мајката не е во можност да му осигура адекватна исхрана на детето (Harkness & Lumley, 2008).

Многу често неорганското ненапредување на детето е придружено со сиромаштија, од која произлегува и неадекватното домување како фактор кој придонесува за физичко занемарување на децата. Тука спаѓа неадекватниот простор за спиење, јадење, дневен престој, присуството на топла и ладна вода, како и недоволната топлина во местото на живеење, без оглед на тоа дали станува збор за дом или установа за социјална заштита (Brewerton, 2007).

2.3.4.4. ЕМОЦИОНАЛНО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Емоционалното занемарување претставува чест облик на занемарување, кое се темели пред сè на неперципирањето на детските потреби и желби. Никој не го слуша детето, а возрасните не се заинтересирани дали детето нешто сака или не, туку тие ги следат само сопствените потреби и закони. Не е ретка појавата возрасните да ни им помагаат на децата кога се соочуваат со кризни ситуации. Токму поради тоа децата се чувствуваат отфрлено, па поддршка и разбирање бараат кај врстниците, особено кај оние кои имаат слични проблеми со

ивните. Така тие формираат групи, во кои креираат сопствени правила на однесување, многу често насочени против општествените норми.

Емоционалното занемарување опфаќа и однесување каде возрасниот не води сметка за чувствата на детето, па се сличува да го озборува детето пред друг возрасен, да се расправа пред детето, или пак, со некои свои форми на однесување кон детето да го доведе да се чувствува непријатно (алкохолизам, соблекување пред детето). Студиите покажуваат дека родителите/старателите кои го занемаруваат своето дете се понегативни отколку оние кои го почитуваат, бидејќи нивниот однос кон децата е поладен, не се заинтересирани за децата, не покажуваат никакви емоции кон децата, па дури ни лутина (Melchert, 2000, Widom, 1999).

1.3.4.5. ЕДУКАТИВНО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Под едукативно занемарување на децата се подразбира отсуство на помош, поддршка и поттикнување на едукативниот процес, но и отсуство на помош при учењето, при избор на најповолниот вид на образование, недостаток на неопходен училишен прибор, отсуство од родителските средби. Најчесто во оваа група спаѓаат родители кои и самите се необразовани, психички болни, кои припаѓаат на маргинализираните групи, невработени, или пак со несигурни и ниски месечни примања. Но, често едукативното занемарување може да се забележи и кај родители интелектуалци кои сметаат дека и нивното дете мора да биде талентно и амбициозно како нив, па често на детето му приобаат од позиција „ни мене немаше кој да ми помогне, па успеав“. Тие од детето очекуваат успех без да се запрашаат дали тоа има капацитети да постигне успех, односно, што е уште поважно, дали детето сака да биде зна што што го посакуваат неговите родители, или пак, го интересираат некои други, според мислењето на родителите, помалку вредни области.

Според Sedlak & Broadhurst (1996), како и според Американската асоцијација за помош поддршка на занемарени деца¹⁴, последните податоци говорат дека во САД има околу 14% дукативно занемарени деца. Во овој процент се вклучуваат децата кои неоправдано тсуствуваат од настава најмалку пет дена во месецот, децата кои отсутствуваат најмалку еден месец поради неоправдано барање на родителот (чување на помал брат/ сестра, работа), како децата чии родители се информирани дека им е потребна помош, но не се потрудиле да им омогнат.

3.4.6. ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА СО ПОСЕБНИ ПОТРЕБИ

Најтешките форми на занемарување се забележуваат кај децата со посебни потреби. оваа група на деца спаѓа во групата на високо ризични деца за занемарување и злоставување.

Во литературата најчесто се споменуваат две форми на едукативно занемарување на децата со посебни потреби, и тоа:

Кога родителите не ги прифаќаат детските специјални потреби и одбиваат совети и било каква помош, бидејќи „тоа не се однесува на нивното дете“;

Кога родителите прифаќаат дека децата имаат посебни физички потреби, но не и едукативни.

3.4.7. КОГА ЗАПОЧНУВА ЗАНЕМАРУВАЊЕТО И КАКО ДА ИМ СЕ ПОМОГНЕ НА ОБИЕ ДЕЦА

Занемарувањето на децата започнува уште во периодот на бременоста на мајката, кога мајката, со своите постапки, однесување, начин на исхрана и неадекватен однос спрема нероденото дете, негативно влијае на неговиот психосоцијален развој. Занемарувањето

¹⁴ <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

продолжува со раѓањето на детето доколку не му се посветува доволно грижа, и тоа не само од аспект на исхраната и телесната грижа, туку и во однос на покажувањето на емоции. Наодите од истражувањата покажуваат дека децата кои добиваат адекватна нега и исхрана, но не и емоции, во подоцнежниот развој манифестираат бројни пореметувања во однесувањето.

Постојат серија на знаци врз основа на кои може да се открие видот на занемарувањето. Во тој поглед, знаци кои алудираат на **здравствено занемарување** се: слабо општо здравје, зачестени здравствени проблеми, слаба ухранетост, зачестени настинки и бројни алергиски реакции). Врз основа на несоодветната гардероба, промените на кожата кои алудираат на недоволна хигиена и запуштениот изглед и нечистата гардероба може да се открие **физичкото занемарување**. **Емоционално занемарување** може да се препознае преку присуство на повлеченост, несигурност, проблеми во комуникација, манифестирање на страв, развојни пречки во говорот, моториката, агресивност, пасивност, чести промени на расположението, асоцијално однесување и регресивни облици на однесување. **Едукативно занемарување** е препознатливо врз основа на неуспехот во училиште, незаинтересираноста, ниската самодоверба на час и регистрањето со повлекување.

Многу е важно да се истакне дека не само што може да се препознае видот на занемарувањето, туку дека постојат и постапки со кои може да им се помогне на децата кои се жртви на занемарување. Најчесто во литературата се наведуваат следниве начини:

- Обезбедување на основните права на детето;
- Оспособување на експертите од сите области да препознаваат занемарените деца во нивните установи;
- Континуирано, преку средствата за јавно информирање да се работи на зголемување на свеста за овој проблем;
- Организирање на континуирани едукации, не само за професионалците, туку и за останатите лица со цел развивање на одговорност за правилен развој на децата;
- Елиминирање на ризичните фактори; и

- Ставање под надзор на ризичните семејства.

2.3.5. ЗОШТО ДООГА ДО НАСИЛСТВО И КАКО СЕ СТАНУВА НАСИЛНИК?

Последиците од злоставувањето зависат од тежината и интензитетот на злоставувањето, поддршката од средината, начинот на кој детето ја сфаќа ситуацијата и од личноста на детето која влијае врз интерпретацијата на настаните. Сите последици од злоставувањето според Рејовиќ-Милованчевиќ и соработниците (2001) можат да се поделат на рани (оние кои се јавуваат во периодот на детството и младоста) и доцни (оние кои се јавуваат во возрасната доба). Најчести рани последици се смрт, траен физички хендикеп или соматско пореметување, емоционални пореметувања (депресија, страв, агресивност, бес), когнитивни пореметувања (застој во развојот на когнитивните функции, интелектуална инхибиција, проблеми со концентрацијата) и пореметување во социјалното функционирање. Депресијата, граничната организација на личноста и трансгенерациското пренесување на насилството претставуваат доцни последици. Покрај наведените последици, Рејовиќ-Милованчевиќ и соработниците (2001) ги наведуваат и интерперсоналните проблеми, академските потешкотии, агресивноста, ризичните и суицидални однесувања како и психобиолошките корелати.

Врз основа на наведената ситуација, можеме да заклучиме дека последиците од злоставувањето се тешки и долготрајни. Последиците се продукт на меѓусебна интеракција од интензитетот, траењето и видот на злоставувањето, возраста на детето и постоењето на поддржувачки родител/ старател во целокупната ситуација. Но, факт е дека секое доживување на злоставувањето е единствено за секое дете, и затоа бара индивидуално испитување и водење на постапката.

Пишаните извори упатуваат дека насилството не е нов феномен, туку дека напротив, тоа постои откако постои човековиот род, но е различно проценувано и оценувано, во зависност од историскиот период, културните, политичките и другите карактеристики.

Сепак, истражувањата упатуваат на постоење на мноштво фактори на индивидуално, семејно и општествено ниво кои водат кон насилство, а меѓу нив најчесто се споменуваат следниве:

- **Стрес** – Емпириските податоци покажуваат дека во средината со поголем процент на невработеност, постои и поголема стапка на хомоцид. Во средините каде се живее под стрес многу е присутен алкохолот кој со себе носи насилство и занемарување. Децата кои живеат во сиромаштија често се занемарувани и емоционално злоставувани, а неретко се и жртви на физичко насилство, што е многу честа последица на ниското образовно ниво на родителите, нивната психичка состојба, како и трансгенереацискиот пренос на насилството. Сето тоа создава несигурност, ниско самопочитување, страв и агресија како форма на одбрана. Во средината во која постои висок степен на стрес неретко постојат пореметени интерперсонални односи, кршење на основните детски права, како и ограничување на основните детски потреби. Во таквата средина кон децата се постапува со предрасуди, односно се смета дека „ќотекот излегол од рајот“ или дека „детето треба да се тепа за да разликува добро од лошо“, или пак, дека „детето не треба да се пофалува за да не се расипе“.
- **Идентификација со агресија** – Алкохолот, а во последно време и дрогата, сè почесто се споменуваат како причини за насилство, убиства и кривични дела. Според американските и европските истражувања, 80% од адолесцентите – извршители на некое кривично дело, биле злоставувани и занемарувани во текот на детството. Овие деца од возрасните научиле само еден начин на решавање на проблемите - употреба на сила.

Возрасните претставуваат модел за идентификација на децата и доколку тие проблемите ги решаваат со примена на сила, децата ќе научат дека тоа е единствениот и травилен начин на решавање на проблемите. Многу често сме сведоци на изјавите на возрасните кои биле учесници во насилство да речат „кога родителите ме малтретираа се заколнав дека јас тоа нема нигогаш да им го правам на своите деца, а сега тоа сепак се случи, бидејќи јас не знам на поинаков начин да ги решавам проблемите, знам само онака како што ме научиле родителите, а тоа е лошо“.

- **Низок степен на едукации и невработеност** – Овие два фактори се споменуваат како чести причинители на насилството, и особено зависат од односот на детето со возрасниот во периодот на раст и развој, како и присутноста на љубов, поддршка и заштита. Истражувањата покажуваат дека најголемиот број деца кои се со ниско

самопочитување го напуштаат училиштето, а подоцна во периодот на адолесценција учествуваат во кривични дела, и земаат алкохолни и наркотични средства. Поради ниското образовно ниво остануваат невработени или работат ниско платени работи, што води до сиромаштија и често до насилство.

- **Медиумска нагласеност на насилството** често може да биде и причина за насилство. Бројните насилни активности и убиства секојдневно се на дофат на децата преку медиумите (тв екраните, интернетот, пишаните медиуми). Сензационалното прикажување на насилството е само еден од стимулаторите кој поттикнува насилство.
- **Војната** со своите последици и оружјето во секој дом, како и агресивното решавање на конфликтите се само дел од причините кои водат до насилство.
- **Карактеристиките на соседството во кое детето живее** – Соседствата со висока стапка на сиромаштија, невработеност и криминалитет се вбројуваат во ризични фактори за појава на насилство. Иако постојат голем број деца кои растат во такви средини и не стануваат насилници, статистиката говори дека сепак насилниците често се развиваат во средини во кои детството опкружување е неповолно, т.е. постои присутност на алкохол, дрога, невработеност, сиромаштија, недостаток на поддршка и потенцијали, негативен однос кон образованието.
- **Квалитетот на семејството и семејните односи** претставуваат најважниот фактор кој ги поттикнува или штити децата од насилство и злоставување. Детето своите први искуства за светот ги добива во кругот на семејството, кое му овозможува заштита, сигурност и топлина. Родителите и останатите членови на семејството формираат правила според кои детето треба да се однесува подоцна во животот. Неадекватните родители негативно делуваат на детскиот емоционален развој, што води до низа психички проблеми во подоцнежниот живот. Истражувањата покажуваат дека децата кои имаат најголем ризик да станат деликвенти покажуваат знаци на отстапување во однесувањето уште во предучилишната возраст. Најчесто како фактори кои влијаат врз подоцнежното однесување се истакнуваат непослушноста, малтретирањето на други деца, лажењето, крадењето, како и грубото однесување спрема животните. Во најголем дел тоа се деца кои живеат во средина со пореметени семејни односи, во проблематични семејства и во проблематични соседства. Ризикот за детето да стане насилник се зголемува доколку родителот е криминалец или пак поминал извесен период во затвор. Според податоците на Американското Министерство за правда, околу 50% од малолетните затвореници имаат татко или близок роднина кој бил или сеуште е во затвор.

Кога зборуваме за насилството, често се поставува прашањето колкава е веројатноста злоставуваните деца кога ќе станат родители да ги злоставуваат сопствените деца, како и кои фактори влијаат да дојде до злоставување или пак да се спречи истото.

Во голем број земји во светот, особено во САД, спроведени се ретроспективни и проспективни студии кои се обиделе да дадат одговор на поставените прашања. Ретроспективните студии ги анализирале насилниците и се обиделе да утврдат дали и тие како деца биле злоставувани. Резултатите покажале дека поголемиот број од насилниците во текот на детството биле злоставувани на различни начини, при што не смее да се заборави емоционалното насилство кое иако често поминува незабележно, остава трајни и сериозни последици. Дел од студиите ги анализирале децата кои растат во незадоволувачки развојни услови, изложени на злоставување и занемарување, наспроти децата кои живеат во средини кои нудат позитивни услови за развој. Во наведените студии, децата биле следени сè додека и самите немале свои деца и се покажало дека постојат разлики помеѓу двете споредувани групи на деца, а подоцна родители. Процентот на злоставување на сопствените деца од родителите кои како деца биле злоставувани бил многу поголем во споредба со групата на деца кои растеле во позитивни животни услови. Иако овие истражувања сеуште се во тек, и секогаш даваат нови податоци, со сигурност можеме да речеме дека најголемиот број од насилниците исто така биле злоставувани во детството, но и дека сите деца кои биле злоставувани во детството не стануваат насилници.

3. АГРЕСИВНОСТ

3.1. АГРЕСИВНО ОДНЕСУВАЊЕ

Многу луѓе, без разлика на својата возраст, бојата на кожата или потеклото секојдневно се однесуваат агресивно или доживуваат последици од агресивно однесување. Во психолошката литература не постои консензус околу одредувањето т.е дефинирањето на агесијата, агресивноста или агресивното однесување. Различни автори (Doolard et al., 1939, Buss, 1961, Bandura, 1983, Baron, 1977, Parke i Slaby, 1983, Zimbardo, 1979, Eron, 1987, Hinde & Groebel, 1989, Moyer, 1987, Berkowitz, 1988) се согласуваат дека **аг्रेसијата претставува однесување со кое вербално или физички се нанесува болка или штета на другите или на себе, или се работи за самоуништување или уништување на другите**. Но, речиси сите автори се разликуваат во своето гледиште според тоа дали дефиницијата за агесија во себе вклучува намера истата да се нанесе или не.

Така, бихевиористите (Buss, Bandura, Eron, Hinde, Groebel) не водат сметка за постоење на намерата, поради тешкотиите кои се јавуваат при операционализација на самиот поим. За разлика од нив други теоретичари ја истакнуваат намерата за повредување на другите како главна основа за одредување на аг्रेसијата, затоа што сметаат дека само таквото одредување може да има смисла во секојдневните ситуации (Žužul 1989).¹⁵

Аг्रेसијата е сложена појава и состојба која мотивациски, емоционално и акциски се манифестира како нагон, лутење, непријателство, и напаѓање на личности, објекти, територии и пошироко. Таа е биопсихолошко својство засновано на инстинктот за самоодржување и тенденцијата за афирмација на личноста, се манифестира како напад на сè што спречува или би можело го спречи задоволувањето на животните потреби, но и општествениот углед,

¹⁵ Аг्रेसијата односно агресивното однесување претставува секој тип на реакција (физичка или вербална) со намера на некој друг да се нанесе штета или повреда од било кој тип, без разлика дали намерата била до крај реализирана (Žužul 1989).

спехот, слободата на сопствената активност и др. Агресивноста е предиспозиција за избор на гресивни и натпреварувачки поведенија, како спротивност на алтернативните поведенија покорност, беганье, соработка). Таа има квалитативно, а не квантитативно влијание врз гресивното поведеие. Тоа доведува до различни степени на агресивност кај единките. На пример, едно бебе се раѓа со региони во мозокот (лимбичен систем) кои се веќе воспоставени и подготвени да бидат поврзани со асоцијалните делови на церебралниот кортекс за да воспостават невролошки основи за агресија. Но, специфичните поведенија се диференцираат постепено преку постнаталните епигенетички информации кои предизвикуваат создавање на акви врски. Поведението е функционален производ на нервниот систем и е најзначајна карактеристика на личноста. Агресијата е поведеие преку кое единката се обидува да се справи со физичка или со психичка повреда. Исто така, таа има цел натпреварување заради редства, заради исхрана или одбрана, па поради тоа се вели дека има функционален потенцијал. Воопшто, при раѓањето, однесувањето на луѓето има само функционален потенцијал, а неговиот развој во специфични активности потполно зависи од јасните и силните постнатални епигенетички информации (Marković, 2004).

Предиспозицијата за одредено поведеие е конгенитална тенденција единката да освои еден тип на поведеие (на пр. натпреварување) како спротивен на друг тип (на пр. соработка). Но, предиспозицијата лесно може да биде отстранета преку ефективни постнатални епигенетички информации.

3.2. ВИДОВИ НА АГРЕСИВНОСТ

Постојат неколку различни критериуми според кои можеме да го поделиме агресивното однесување (како на пример, според причините за агресивното однесување, според начините на негово изразување, според целите, исходите и т.н.).

► **Видови на агресивно однесување според причините за негово јавување**

Žužul (1989) прави поделба на агресивноста на **импулсивна** (експресивна, бенигна, емоционална, провоцирана) и **инструментална** (интенционална, малигна). **Импулсивната агресивност** е вид на агресивно однесување кое првенствено е насочено кон нанесување штета или повреда на друга личност, мотивирана е од емоционално возбудување и не е подолемо влијание на очекуваните ефекти. **Инструменталната агресивност** е мотивирана одтенденцијата или тежнението за постигнување на некои надворешни цели и настанува како резултат на емоционални и когнитивни фактори, односно со предвидување на наградите и казните кои ја следат агесијата. Примрна цел на инструменталното агресивно однесување не е повредување на некого, туку најчесто постигнување на некоја посакувана цел која е од неагресивен карактер (агесијата е само инструмент за постигнување на таквата цел).

- **Видови на агресивно однесување според начинот на извршување, целта и исходите на агресивното однесување**

Според оваа поделба има два типа на агресивност- **проактивна и реактивна** агресивност. **Реактивна или хостилна агресивност** претставува вид на агресивно однесување кое претставува одговор на некои ситуациски услови (на пр. провокација или фрустрација), придружена е со интензивно физиолошко возбудување и најдобро може да се објасни со фрустрациската теорија на агресивност. **Проактивно агресивно однесување** е намерно однесување кое е предизвикано со антиципација на посакуваната цел и воглавно е контролирано од надворешни поткрепувачи. Најдобро ова однесување може да се објасни со поставките на теоријата на социјално учење, а физиолошкото возбудување кај овој тип на агесија е многу послабо.

- **Видови на агресивно однесување според начинот на изразување на агресивноста**

Според начинот на кој се изразува агресивноста, покрај поделбата на **физичка и вербална агресивност**, постои поделба и на **латентна и манифестна агресивност** (Žužul, 1989). **Латентната агресивност** е релтивно трајна и стабилна карактеристика. Во провоцирачка ситуација личноста реагира со зголемување на емоционалната тензија и со напад насочен кон изворот на фрустрација. Во основата на овој тип на агресивност се наоѓаат промени кои се

лучуваат во вегетативниот нервен систем т.е. истата е под влијание на искуството од перцепирањето на одредена ситуација како фрустрирачка. **Манифестната агресивност** се одредува како релативно трајна и стабилна карактеристика на поединецот. Овој тип на агресивност во провоцирачки ситуации се манифестира како физичка или вербална агресија насочена кон изворот на фрустрација. Според тоа, манифестната агресија претставува функција од латентната агресивност и механизмите на инхибиција на агресијата.

Видови на агресивно однесување според тоа кон што е насочена агресијата

Според овој критериум разликуваме **директна** и **индиректна** агресија. До насочување на агресијата на објекти или личности доаѓа доколку не ни е достапна првобитната цел на нашата агресивност, односно доколку се плашине од санкции кои би ги добиле при насочување на агресивноста на одредено лице или пак доколку сме научиле агресијата да ја насочуваме само кон одредени лица (Rot, 1980).

3.3. ПОТЕКЛО ИЛИ ПРИЧИНИ ЗА ПОЈАВА НА АГРЕСИЈА

Важно е да се напомене дека секогаш има причина поради која агресивноста се јавува односно, манифестира, но важно е таа навреме да се открие и дијагностицира. Според мислењето на повеќе автори причината за појава на агресивноста треба да се бара во лошиот начин на воспитување на децата. Ако воспитниот стил на родителите е казнувачки, полн со забрани и критики, ако родителите се однесуваат агресивно или пак ги злоставуваат своите деца, тие ќе го прифатат тој модел на однесување, потиснувајќи го чувството на страв, бол и тонувања. Наодите од повеќе спроведени истражувања покажале дека агресивните родители имаат агресивни деца. Така, според Brkič, дел од агресивноста се наследува, а дел од неа се учи во процесот на социјализација (Brkič, 1995).

Други автори се согласуваат дека постојат четири групи фактори кои придонесуваат за појава на агресивноста и истите се потенцираат во неколку теории за агресивноста. Така, во

Фрустрациските теории најголемо значење им се придава на емоционалните фактори, во теоријата на социјално учење на социјалните фактори, во когнитивната теорија на когнитивните фактори, додека пак најексплицитно значење на ситуацииските фактори им се придава Berkowitz.

Емоционално-мотивациски фактори

Провокативната ситуација предизвикува емоционални промени, а тие пак придонесуваат за појава на мотивација за агресивно однесување. Истражувањата сеуште немаат потврдено на кој начин доаѓа до појава на емоции, и кога ќе се појават дали се работи за емоција на лутина или се работи за зголемување на тензијата, односно побуденост на организмот.

Поверојатно е дека односот помеѓу емоционалното возбуждавање и мотивацијата за агресија е биолошки програмиран. Различни автори освен за агресивна мотивација, говорат и за агресивна инхибиција, но овој поим е послабо објаснет. Се претпоставува дека мотивацијата за инхибиција на агресијата може да се јави на емоционално ниво и истата некогаш може да биде предизвикана од когнитивна елаборација на дадената ситуација (Berkovitz i Alioto, 1973, Turner i sur., 1977, Žužul, 1987, Žužul i Berkovitz, 1989, според Žužul (1989)). Мотивацијата за агресија често е придружена со мотивација за инхибиција на агресивноста, а која мотивација ќе преовладува во одредена ситуација односно дали ќе се јави агресија или не зависи од внатрешните фактори кои дејствуваат во дадената ситуација.

Когнитивно-информациски фактори

Појавата на агресивното однесување не зависи само од генетските предиспозиции, ниту пак само од провоцирачката ситуација, туку и од тоа како поединецот ја перципира, интерпретира и сфаќа ситуацијата и како реагира на истата (Bilić, 1999). Когнитивни фактори кои влијаат на јавувањето на агресија, Жужул ги категоризира во три групи:

- **интерпретација на провокативната ситуација** (доколку дадена ситуација не се перцепира како провокативна, истата нема да доведе до емотивни промени ниту до агресија),

- **интерпретација на емоционалните возбудувања и пронаоѓање на можните одговори** (исто емоционално возбудување во различни услови може да биде препознаено како различна емоција, а воедно и од тоа препознавање зависи и понатамошното однесување. За појава на агресија нужна е когнитивна елаборација, која ќе доведе до препознавање на одредени емоционални возбудувања како лутење, а потоа следува однесување кое е научено како вообичаено за тие емоции), и
- **процена на последиците од агресивното однесување** (оваа процена му претходи на самото однесување и делува на агресивната инхибиција. Ако последиците се проценат како големи и негативни, агресивната инхибиција се зголемува, но ако се проценат како безопасни, тогаш доаѓа до агресивниот акт) (Žužul, 1989).

• **Социјални фактори**

Големо влијание за тоа дали некоја ситуација ќе биде доживеана како провокативна или не имаат карактеристиките на провокаторот. Ако провокаторот е перцепиран како симпатичен, убав, пријателски, тогаш е мала веројатноста за појава на агресија, но, доколку личноста е перцепирана како агресивна тогаш постои поголема веројатност за појава на агресивното однесување. Која емоција личноста ќе ја припише на своето емоционално возбудување зависи и од однесувањето на другите личности во дадената ситуација. Ако другите личности искажуваат лутина, поголема е веројатноста и самата личност својата емоција да ја интерпретира како лутина (Schachter и Singer, 1962, според Oatley и Jenkins, 2003).

Однесувањето на другите исто така има влијание врз однесувањето на личноста, односно врз појавата на агресивно однесување. Festinger истакнува дека во слични ситуации постои тенденција кај луѓето да се однесуваат слично како и другите лица во таа ситуација (Festinger, 1954).

• **Ситуациски фактори**

Интензитетот на агресивната мотивација зависи од интензитетот на емоционалното возбудување, меѓутоа емоционалното возбудување може да биде предизвикано од различни фактори и ситуации. Надворешните мотиви за агресија дејствуваат на агресивната мотивација и истите се независни од емоционалните промени во провокативните ситуации.

Причините за агресивното однесување се многу сложени, а како најчести во тој поглед се споменуваат семејните случувања и услови, разликите во полот, возрасната субкултура, пошироките општествени услови (Markovič, 2004). Потеклото или причините за појава на агресија се разликуваат кај различните животински видови. Кај луѓето потребата да се победи другиот е само функционален потенцијал¹⁶. Влијание врз степенот на агресивното поведение имаат и хормоните, но тие не се негови неопходни определувачи. Хормоните влијаат врз степенот на изведбата на определено поведение. Но, тоа не значи дека хормоните и гените ги предодредуваат поведенијата. Мажите имаат конгенитални својства кои ги прават подобри борци од жените, а хормоните го регулираат степенот на изразувањето на поведението. Но, ниту хормоните ниту гените не ја определуваат нивната борбеност. Луѓето се обучуваат со борбени вештини (одбранбена агресија) со цел да се бранат од можни насилства врз нив. Кај возрасните луѓе одбранбените поведенија имаат само функционален потенцијал. За да се манифестираат во својата сложеност, потребни се повеќе постнатални епигенетички информации. Листата на видови на агресија кај луѓето е долга и недовршена.

Какво ќе биде агресивното поведение зависи од личните постнатални искуства. Кај човекот примарна, вродена е потребата за самоемоционално врзување за другите луѓе. Конгениталните и постнаталните фактори дејствуваат различно. Човековиот нервен систем е пластичен, а тоа овозможува менталните вежби да доведат до структурни промени на мозокот. Токму квалитативната промена на мозокот е суштинска за разбирање на постоењето на квалитативни, а не на квантитативни разлики меѓу конгениталното и постнаталното определување на поведението. Агресивноста како предиспозиција за агресивно однесување не се поврзува со некој ген. Но, таа се поврзува со генетичко регулирање на метаболизмот на одредени хормони и ензими. Метаболизмот е регулиран од повеќе гени и со помош на многу сложен механизам кој не е разјаснет од молекуларните биолози. Оттука, денес не може генетички даденото да се смета исто со специфичното агресивно поведение. Дури и кога постои зголемено ниво на хормоните и ензимите кои се предизвикувачи на напнатост која

---

¹⁶ Функционален потенцијал е функција карактеристична за човековиот вид(на пр. говорот) кој е потенцијално присутен кај човековиот фетус, но не се јавува во отсуство на соодветни постнатални епигенетички информации кои се неопходни за најзиниот конечен развој и определување(на пр. јазикот)

греба да се намали, видот на агресивното поведење ќе зависи од специфичните врски кои постојат во лимбичкиот систем, во различните мозочни региони и во мозочниот кортекс. Па така, повисокото ниво на тестостерон кај некој ќе доведе до физичка пресметка, а кај некој до политичка пресметка.

Станува јасно зошто агресивноста, како поширока предиспозиција, не е агесија, т.е специфично поведење. Разликите во конгениталните предиспозиции придонесуваат за појава на разлики во побрзо или побавно стекнување определено поведење, во случајов агресивно поведење. Но, кој вид поведење ќе се развие зависи од културата во која се вклучува единката. Како заклучок од разгледувањето на невробиолошките аспекти на социјалните поведенија произлегува дека тие не се конгенитално детерминирани својста на луѓето. Бидејќи агесијата и насилството се аспекти на социјалното поведење, ниту тие не се конгенитални карактеристики на човекот.

3.4. ТЕОРИИ ЗА АГРЕСИВНОСТ

Голем број истражувања и набљудувања на агресивното однесување резултираат со создавање на различни теории, односно различни сфаќања и толкувања на феноменот агресивност. Според причината за појава на агресивноста, која поединечни теории ја нагласуваат, теориите можеме да ги поделиме во пет групи. *Првата група* ја сочинуваат инстинктивистички теории кои сметаат дека агресивното однесување е детерминистички одредено од инстинктот. Во *втората група* теории ги вбројуваме оние кои сметаат дека до агресивното однесување доаѓа поради дејствување на одредена фрустрација. *Третата група* теории смета дека агесијата е научен вид на однесување. *Четвртата група* агресивното однесување го објаснува преку анализа на когнитивно-информациското функционирање кај човекот и конечно *петата група* ја нагласува важноста на биолошко-физиолошката структура на организмот. Сега накратко ќе ги објасниме основните гледишта на секоја теорија.

- ***Инстинктивистички теории за агресивното однесување***

Од овие теории најпознати се: **Фројдовата психоаналитичка и етолошката теорија.**

Според психоаналитичката теорија (Фројд 1957, 1959, 1973) целокупното однесување на човекот е одредено од инстинктот на животот (eros) и инстинктот на смртта (thanatos). Целта на Thanatos е уништување на животот, додека целта на Eros е оддржување на животот. Тостојано присутната желба за самоуништување (автоагресивност), која постои поради дејствување на Танатос, преку дејствувањето на Еросот се блокира и се пренесува на надворешните објекти. Колку почесто се појавува агресивност кон другите, толку повеќе се намалува можноста за автоагресија (според Žužul, 1989). Секое однесување е резултат на преовладување на силата на Thanatos или Eros. Thanatos се задоволува со деструкција или измачување на себе си (мазохизам). Кога Eros ќе биде надвлдаван од Thanatos доаѓа до појава, задоволството да се постигнува со садизам, односно со измачување на другите.

Според теориите од оваа група, човекот е биолошки предодреден да ги уништува другите и себе си, затоа што на тоа го поттикнуваат вродените извори на експитација во организмот-нагони или инстинкти. Според Žužul (1989) основен недостаток на оваа теорија на агресивност е неможноста за нејзина емпириска научно верификација.

Според Фројд општ принцип е дека конфликтите помеѓу луѓето се решаваат со употреба на насилство. Таа вистина важи за комплетното животинско царство, од кое човекот нема никакво право да се издвојува. Фројдовото учење за агресивното однесување како однесување кое се базира на инстинкти веќе подолго време е дискутабилно.

Помеѓу инстинктивистичките теории за агресивно однесување се вбројува и **етиолошката теорија** која ја развил Lorenz (1970). На основа на анализа на голем број агресивни однесувања кај животните, Lorenz истакнува дека агресивноста е внатрешен покренувач (двигател) на развојот и дека не е штетна појава, туку е неопходна за опстанок и развој. Оваа Лоренцова теорија како што е познато е заснована на Дарвиновото учење. Агресивното однесување, во духот на оваа теорија, служи за избор на подобри единки, т.е. за оддржување на видот.

Тука спаѓаат и **неопсихоаналитичките теории** (Hartman, Lowenstein, Anna Freud, McDougall, Adler) кои не го прифаќаат концептот на S. Freud (1959) за инстинктот на смртта, но

и понатаму го нагласуваат биолошкиот детерминизам на инстинктот, кој претставува мотиватор на агресивното однесување. Така, на пример, Hartman и соработниците (1949) говорат за постоење на посебен агресивен инстинкт кој заедно со сексуалниот претставува основа за човековото однесување.

Од друга страна А. Freud развива т.н хидрауличен модел на агресивност, според кој неизразувањето на агресивниот инстинкт доведува до собирање и зголемување на агресивната енергија. Ова ќе трае сè додека насобраната енергија не е доволна за да резултира во агресивно однесување, без разлика на условите во кои се наоѓа поединецот.

- ***Фрустрациска теорија за агресивното однесување***

Фрустрациските теории на агресивност во психологијата се воведени од страна на Lorenz, Dollard, Miller, Doob, Mowrer и Sears (1939). Тие агресивноста ја објаснуваат како однесување кое секогаш се јавува како одговор на фрустрациски ситуации, а не како резултат на дејствување на одредени инстинкти. На ваквото сфаќање на агресивноста многу автори даваат свои приговори од типот дека секој вид на фрустрација не доведува до агресивност, како што и секоја агресивност не може да биде предизвикана од фрустрација. Поради тоа Miller (1941) го модифицира својот став и говори дека фрустрацијата може понекогаш да доведе до неагресивни реакции, а Sears (1941) објаснува дека агресивноста е на врвот на хиерархијата на можни одговори на фрустрација која може да биде и инхибирана и ублажена.

Фрустрацијата се дефинира како состојба која се јавува кога сме спречени при остварување на некоја цел. Такви ситуации во секојдневните активности се многу чести, па поради тоа и агресивните однесувања се доста чести. Фрустрациската теорија, иако е потемелна од инстинктивистичките теории, сепак ја оспоруваат некои факти, како оние дека:

- фрустрациите може да доведат до инхибиција, т.е. отсуство на активност,
- во ситуации на фрустрација некои луѓе прават реорганизирање на активностите и без агресивно однесување излегуваат на крај со фрустрациите. Според тоа, иако некои фрустрации поттикнуваат агресивно однесување, тешко може да се заклучи дека секоја фрустрација поттикнува агресивно однесување, односно дека на секое агресивно однесување му претходи фрустрација.

Модификација на фрустрационата теорија направил Berkowitz (1962,'72, '78, '82,'83, '88, 89). Според оваа модификација, фрустрацијата не предизвикува директно агресивност, туку емоција на луѓе која зависи од карактеристиките на надворешната ситуација и постоењето на агресивни знаци предизвикува агресивност и незадоволство. Незадоволството и симболите на агесија во одредени околности доведуваат до агресивно однесување на поединецот кој е фрустриран, т.е. доживува незадоволство во присуство на симболите на агresiја и може да се однесува агресивно, на себе да нанесе штета или да го доведе до деструкција. Симболи на агresiја претставуваат дразбите од средината кои со учење најчесто по пат на условување, се асоцираат со агресивност и истите можат да го олеснат или отежнат појавувањето на лутина во облик на агресивност. Бројни истражувања докажуваат дека и самото присуство на оружје ги наведува луѓето да се однесуваат агресивно, да имаат агресивни асоцијации односно кај нив да се поттикнуваат непријателски мисли. Во симболи на агresiја Berkowitz ги вбројува: ножот, стапот, пиштолот и др. Фрустрациската теорија за агресивно однесување, посебно модифицираните теории на Berkowitz, допринесоа за објаснување на феноменот агресивно однесување.

Доживувањето на фрустрација која е предизвикана од природни, социјални или психолошки препреки се манифестира во вид на изразена напнатост, чувство на непријатност, страв. Сите овие компоненти на фрустрација¹⁷ се кумулираат и во одреден момент доведуваат до фрустрично растеретување, кое се нарекува реакција на фрустрирачка ситуација. Доколку нивото на тензија помине некаков праг, доаѓа до квалитативно различни последици на однесувањето. Овој праг можеме да го наречеме толеранција на фрустрација. Некоја личност може да доживее фрустрација од значаен степен и долготрајност, а да не изнесе знаци на дезорганизација или деструкција. Таквата личност може да продолжи кон исполнување на својата цел, да бара нови патишта или замена за својата цел и да прави реалистични и рационални избори. Но, со понатамошно зголемување на тензијата може да стане

---

¹⁷ Фрустрациона толеранција се дефинира како способност на поединецот или групата да може да поднесува одредени количини на напнатост, непријатност, страв и останатите компоненти на фрустрација, а притоа да не ја изгуби способноста за рационално, прилагодено однесување. Следува дека толеранција на фрустрација е способност на поднесување, во радикална смисла способност да се поднесат понижувања пред барањата на препреките.

пренадразнета, емоционално вознемирена и неспособна на конструктивен начин да се бори со проблемот. Можеме да речеме дека личноста ја преминала својата толеранција на фрустрации. Јасно е дека толеранцијата на фрустрации не е фиксирана за квантитетот на тензијата, туку е променлива и зависи од личноста и ситуацијата во која се наоѓа таа. Во една ситуација личноста може да биде во состојба да издржи многу поголема тензија, отколку во друга. Ова делумно зависи од претходните искуства на личноста и од партиципацијата на идните случувања.

Две различни индивидуи, во иста ситуација на фрустрација, можат да имаат сосема различна толеранција на фрустрации. Кога нивото на тензијата ќе ја достигне или премине критичната точка на способност на толеранција, се јавуваат неколку видови на штетни последици од фрустрацијата меѓу кои е и агесијата.

Толеранцијата на фрустрација зависи од наследните особини на поединците, социјализацијата и природата на фрустрациската ситуација. Така, поединците кои се по својата природа пречувствителни, кои имаат тешка социјализација, бурно ќе реагираат на повеќето препреки, односно ќе имаат значително понизок степен на фрустрациона толеранција од поединците со спротивни карактеристики. Степенот на толеранција на фрустрација зависи и од природата на препреките кои се слаби по сила или даваат шанса да се избегнат.

- **Фрустрација и агесија**

Најочигледен ефект од фрустрацијата е изразување на агресивен одговор. Веќе видовме дека емоцијата на бес е поттикната ако постигнувањето на целта е оневозможено. Во наједноставен облик под **агесија** подразбираме некој вид на директен напад на бариера или препрека. Во таа смисла агесијата всушност претставува, адаптивно однесување. Но сепак, агесијата многу често е штетна затоа што ги спречува поединците на ефикасен начин да ги совладаат препреките. Агесијата лесно станува премногу интензивна и излегува од контрола, а препреките често се од таква природа што бараат суптилен пристап, отколку фронтален напад произведен од бес. Фрустрацијата не мора да потекнува од некоја идентификувана препрека, туку може да биде последица на некаков недостаток или губиток, или спротивтавување на два мотива. Под вакви услови не постои „логичен“ објект кој би се

нападнал и агресијата може да се прошири на многу објекти од кои некои воопшто немаат никаква врска со фрустрацијата.

- Преместување на агресија

Во некои ситуации постојат причини поради кои одредена личност не може директно да ја изрази агресијата кон изворот на фрустрација. Изворот на фрустрација сам по себе може да биде и опасен, а може да постојат и општествени норми кои претставуваат своевидни извори на фрустрации. Во вакви случаи агресијата може да се премести на други објекти. Односно, агресијата наместо да се насочи кон изворот на фрустрација, се насочува кон некое друго место, често кон потполно недолжни објекти или луѓе. Целокупната агресија не потекнува од фрустрацијата.

Постојат многу причини поради кои луѓето сакаат да нападнат или повредат други луѓе (од корист, во одбрана, заради садистичко задоволство) во кои фрустрацијата не игра главна улога. Доколку агресијата содржи и бес, веројатно е дека во нејзината основа се наоѓа фрустрација. Од друга страна, фрустрацијата не мора да доведе до појава на агресија. Во многу фрустрациони ситуации нема знаци на агресија, туку постои тенденција како бегање од ситуацијата или појава на дезорганизација во однесувањето. Иако целта на агресивните испади е моментално задоволување на потребите, постои, исто така и катарза која често ја следи агресијата. По ненадејна и насилна експлозија на гнев, личноста може да биде привремено способна јасно да ја процени ситуацијата и можеби дури и да ја постигне целта.

• ***Теорија на социјално учење како теорија за агресивно однесување***

Овој тип на теорији сметаат дека агресивното однесување во целост е научено однесување. Zillman (1979) наведува дека агресивното однесување се усвојува на 3 начини:

- ***инструментално учење*** (агресијата е научена поради тоа што истата доведува до позитивно поткрепување);
- ***учење на дразби кои се однесуваат на агресијата, односно, поврзување на одредени стимулуси со агресивното однесување; и***
- ***социјално учење***

Оваа теорија се обидува да го објасни агресивното однесување како научен облик на однесување кое во принцип се јавува како реакција на одредени ситуации и може да се јави без постоење на претходни емоционални промени во организмот. Најголема поддршка на оваа теорија ѝ дале истражувањата на Bandura (1963, '65, '77). Овие истражувања укажуваат на значењето на 4 процеси во настанувањето на агресивното однесување, и тоа:

- Агресивните модели го поттикнуваат набљудувачот на моделите на агресивно однесување;
- Набљудувањето на туѓото агресивно однесување предизвикува емоционално возбудување, кое кај набљудувачот создава потреба за агресивна реакција, агресивен одговор;
- Наградувањето на агресорот за агресивното однесување може да биде поттик за набљудувачот да се однесува агресивно; и
- Кај набљудувачот се создава настојување да ги користи истите средства за постигнување на одредени цели како кај моделот кој го набљудува, кој може да го имитира или да се идентификува со него.

Теоријата за социјално учење на агресивното однесување во значајна мера допринесла за разбирање на агресивното однесување кое се стекнува по пат на социјално учење.

- **Когнитивни теории за агресивното однесување**

Денеска во психологијата најприфатени се когнитивните теории, кои се надоврзуваат на социјалните и ситуациските теории. Тие истакнуваат дека начинот на кој поединецот ги перцепира и интерпретира срединските случувања го детерминираат неговото однесување (Eron, 1994). Атрибуциската теорија како една од најприфатените когнитивни теории укажува на следново, дали личноста ќе се налути како одговор на фрустрација зависи делумно од тоа дали ја атрибутира намерата кај оној кој е предизвикувач на фрустрацијата. Слично на наведеново, напад нема да се јави ако постојат олеснителни околности, кои се познати во момент на провокација (Johnson и Rule, 1986, spored Aronson, Wilson и Akert, 2002).

Бројни истражувања покажуваат како релативната депривација предизвикува агресија (Barker i sur., 1941.; Jackson, 1981.; Frank, 1978., според Aronson, Wilson i Akert, 2002). Во согласност со релативната депривација, Фестинџер во теоријата на когнитивна дисонанца, го објаснува повторувачкото агресивно однесување спрема одредена личност (Festinger, 1957). Кога една личност нанесува штета на друга личност, тоа поттикнува сознајни процеси насочени кон оправдување на самиот чин, поради доживување на когнитивна дисонанца. Личноста се уверува себе си, дека нејзиниот противник, не е добра личност, па поради тоа го заслужува тоа што го добива. Со самото тоа ја намалува дисонанцата и остава простор за понатамошна агресија, односно кога личноста еднаш ќе успее некого да потцени, тогаш на истата личност полесно и е во иднина да нанесе штета на некоја друга жртва (Aronson, Wilson i Akert, 2002).

Овие теории претставуваат обид да се објасни агресивното однесување со помош на моделот за социјално-информационо процесирање (Dodge 1980, '86). Според оваа теорија агресивното однесување е производ од когнитивното елаборирање на социјалните знаци, цели, мапи од меморијата и др. Процесот на обработка се одвива низ 5 фази:

- **Процес на енкодирање**, односно предводен од една порака во шифра, сигнал, т.е перцепција на социјални знаци, насоченост на знаците;
- **Интерпретација на перцепираните знаци**, т.е интерпретација на знаците и целите кои поединецот ги има во меморијата;
- **Барање одговори на перцепираните социјални знаци**. Поединците кои во меморијата имаат поголем број агресивни знаци, ги генерираат побрзо агресивните одговори, отколку личностите кои немаат таква меморија;
- **Процес на одлука**, односно избор на одговор, реакција. Избраниот одговор е оптимален од аспект на адекватност; и
- **Реализација**, односно фаза на емитување изолиран одговор.

Со помош на когнитивната теорија може делумно да се објасни како се одвиваат секвенците на агресивната реакција, но не и да се откријат причините поради кои дошло до агресивен одговор, односно до агресивно однесување.

- **Биолошко-физиолошки теории на агресивното однесување**

Заедничка основа на биолошките теории им е пронаоѓањето на индивидуалните разлики во манифестирањето на агресивноста. Истражувањата во кои се прават обиди да се изнајдат физиолошките основи на агресивното однесување се движат во три насоки (Beck, 2003):

- **Влијание на генетиката.** Žužul (1989) говори за поврзаноста на агресивноста и ХУУ синдром. Меѓутоа, тој синдром во популацијата е премалку застапен за да може да се генерализираат објаснувањата за настанувањето на феноменот агресивност.
- **Влијание на одредени механизми во мозокот.** Лимбичката кора и хипоталамусот се особено важни за иницирање или модулирање на агресивното однесување. Со дразнење на одредени хипоталамички подрачја и подрачја во средниот мозок може да се предизвикаат однесувања на напад. Меѓутоа сите подрачја на малиот мозок не се подеднакво организирани. Се покажало дека со надразнување на еден дел од амигдалата се активира напаѓачко однесување, но се претпоставува дека општата функција на амигдалата е модулирање на ефектите на хипоталамичката активност (Carlson, 1987, според Beck, 2003)
- **Влијание на хормоните и невротрансмитерите.** Истражувањата покажале дека агресивноста е поврзана со вишокот на машкиот полов хормон тестостерон (Moyer, 1983, Olweuss, Mattison, Schalling i Low, 1988, Carlson, 1994, Dabbs i sur. 1995, Dabbs, 2000, според Aronson, Wilson i Akert, 2002). Таа поврзаност на агресивноста и тестостеронот е воедно и едно од објаснувањата зошто машките се повеќе склони на агресивно однесување во споредба со женските. Од друга страна, пак, постојат докази дека серотонинот има инхибирачко влијание на импулсивната агресија. Во прилог на наведеново постојат докази дека насилните криминалци имаат ниско ниво на природно создаден серотонин (според Aronson, Wilson i Akert, 2002).

Овие теории ги оспоруваат проучувањата во социјалната патологија, која покажува дека биолошко-физиолошките аберации се ретки, воглавно малубројни во однос на бројот на разбојници, насилници кои се регистрирани или не се регистрирани.

- **Интегративен пристап во објаснување на агресивното однесување**

Кога се рзгледува агресивното однесување тогаш е важно да се има на ум разликата помеѓу агресивните реакции, агресивното однесување и мотивите за агресивност. Луѓето со раѓање покажуваат природни, импулсивни реакции кои се манифестраат кога се

Егзистенцијално загрозени, попречени во задоволување на своите егзистенцијални мотиви. Пример, познато е дека новороденчето реагира со агресивни движења кога му е невозможно слободното движење, земањето храна и др. Реакцијата на новороденчето на за попреченост не може да се поистоветува со мотивите за агресивност. Во овој случај, како што истакнува From (1976) во книгата „Анатомија на човековата агресивност“ се работи за енигна агресивност. Според From, бенигната агресија е вродена, нормална одбрамбена реакција која е неопходна за опстанокот на единката и видовите. За мотив на агресивност може се говори тогаш кога поединецот реагира физички или вербално со јасна цел и со намера да ги повреди другите или себе, или пак да ги уништи, односно тогаш кога агресивната реакција на одреден објект претставува задоволство кое произлегува од агресивниот акт. Во овој случај се работи за мотивот на агресивност чие задоволување или поттикнување се стварува во самата активност. Мотивот за агресивноста, веројатно е резултат на социјализација. Оваа констатација ја потврдуваат теоријата за социјално учење, фрустрационата и когнитивната теорија за агресивно однесување. Кај повеќето живи организми, агресивната реакција е вообичаен одговор кој се очекува кога е загрозена егзистенцијата, односно, задоволувањето на егзистенцијалните мотиви. Оправдани се и хипотезите дека и кај човекот постојат биолошки предиспозиции за бенигни реакции, односно агресивно реагирање.

5. РАЗВОЈ НА АГРЕСИЈАТА КАЈ ДЕЦАТА

Агресивните деца размислуваат и се однесуваат различно од неагресивните деца. Тие често имаат „поглед на светот“ или општо верување дека светот е непријателско место и дека другите се непријателски расположени кон нив. Како резултат на тоа тие често „бараат“ информација во своето опкружување што ќе ги потврди овие верувања. Тие неправилно го толкуваат однесувањето на другите и сметаат дека тие луѓе се „надвор за да се фатат“. Агресивните деца често претпочитаат агресивни решенија за интерперсоналните проблеми.

Еден пример за 12 годишно момче ќе илустрира како децата мислат и се однесуваат. Да претпоставиме дека тоа дете го гледа светот како непријателско место. Кога оди по училишниот ходник во него ќе се удри некое друго момче. Агресивното 12 годишно момче смета дека другото момче „намерно“ се удрило во него и дека тоа е „грешка на другото момче“. Бидејќи агресивното момче мисли дека агресивните решенија „работат“ најдобро, тој потоа го турка момчето што се удрило во него.

Агресивното однесување кај децата најчесто е мотивирано од чувството на лутина и бесозборно предучилишната возраст кои предизвикуваат фрустрации настанати во процесот на хранење, спиење, добивање внимание, стекнување на навики. Децата во училишната возраст особено се осетливи на лаги, измами, неоправдани казнувања, занемарување и игнорирање од страна на возрасните (Кнежевич-Флорич, 2008). Во таа смисла, Жужул (1989), издвојува четири видови на детска агресивност, и тоа:

- *Инструментална или специфична агресија*, насочена кон добивање или задржување на одредени предмети или позиции, или пак прифаќање на саканите активности;
- *Хостилна агресија*, насочена кон предизвикување на лутина кај другите луѓе;
- *Дефанзивна или реактивна агресија*, предизвикана од активностите на другите луѓе; и
- *Агресивна игра*, која вклучува нанесување на повреди на другите, а која настанала како резултат на физичка игра.

3.6. АГРЕСИВНОСТ КАЈ АДОЛЕСЦЕНТИТЕ

Современиот начин на живот, некавалитетното и краткотрајното присуство на родителите, некавалитетната и брза храна придонесуваат за зголемување на адреналинот, а сето тоа заедно влијае на зголемување на агесијата. Адолесценцијата е период во кој доаѓа до големи промени во интрапсихичката структура. Зголемувањето на нагонот во тој период доведува до промени во однесувањето. Карактеристични реакции се и лутење, напади на бес, прекумерно викање, пцовки т.е. користење на навредливи зборови. Непријателското

однесување, отворената агресија спрема родителите и авторитетите одговара на потребите на адолесцентите да се ослободат од различни фантазии насочени кон нив. Во овој период семејниот живот може да стане доста тежок. Испробувањето на различни улоги и идентитети како и тестирањето на границите води кон прифаќање на родителските и општествените вредности. Ако тоа не се исполни настануваат потешкотии кои бараат стручна психијатриска помош. Недоволната родителска грижа, општествената клима во која живееме, емитувањето на агресивни содржини во мас-медиумите како и преголемата исполитизираност на децата, се најголемите социолошки фактори кои доведуваат до агресивно и насилно однесување кај младите. Друг важен фактор е несоодветното користење на слободното време. Доколку се направи споредба со начинот на кој се користело слободното време пред 10- тина години и сега, ќе се види дека постои суштинска разлика. Секциите што постоеле во училиштата и кои ги ангажирале младите луѓе, денеска веќе не функционираат како што би требало. Трката по пари и подобра плата, води до запоставување на децата од страна на нивните родители. Би требало да се почне од семејствата и родителите, но сепак доколку и училиштата и другите институции ја вршат улогата како што треба, тогаш би имале добри резултати во социјализацијата на личноста. Агресијата од страна на младите луѓе е една од највидливите форми на насилство. Ова негативно однесување длабоко ги повредува не само жртвите, туку и нивните семејства, пријатели и заедници. Насилните млади луѓе честопати вршат бројни кривични дела и покажуваат други социјални и психолошки проблеми.

Студиите покажуваат дека алкохолизираната состојба претставува значаен непосреден фактор кој може да го стимулира насилството. Употребата на физичка сила и заплашување се, исто така вообичаени меѓу младите. Сè поголем број млади своите проблеми ги решаваат со физичко насилство. Менталитетот на повеќето насилници е оптоварен од „мачо“ синдромот, тие сакаат да докажуваат колку се физички силни, појаснуваат во Заводот за ментално здравје¹⁸. Средината претставува еден од најважните фактори кои влијаат врз развојот на личноста. Тоа е фактор кој опфаќа влијанија на малолетникот, лошото друштво, улицата, како и неорганизираното користење на слободното време, т.е. почесто престојување во

---

¹⁸ Податок добиен во неформален разговор со лице вработено во Завод за ментално здравје, Скопје

просториите за забава и угостителските објекти каде се изложени на голем број негативни влијанија кои придонесуваат за девијантно однесување. Недоволната ангажираност и запоставената воспитна компонента исто така имаат свој придонес во зголемувањето на асоцијалното однесување на младите. Присуството на агресивно однесување кај младите станува очигледно не само надвор, туку и внатре во училиштата, како и во установите за социјална заштита, особено поради тоа што големите општествени промени ги измешаа вредностите за добро и лошо. Малолетничката деликвенција од година во година покажува карактеристики на поголема агресивност. Агресијата како модел и стил на однесување е присутен кај младите кои често се анксиозни, фрустрирани и со многу низок степен на толеранција што се одразува и во зголемување на бројот на физички напади меѓу средношколците од различна етничка припадност.

Иако децата уште од мали учат да се однесуваат на социјално адекватен начин во општеството, сепак има и такви кои се однесуваат агресивно. Денеска многу често сме сведоци на настани во кои младата личност може:

- да им се заканува на возрасните, родителите, авторитетите или врсниците;
- да отфрла одговорност за сопствените реакции на лутење и бес;
- да се однесува пасивно-агресивно, пр: заборава, се преправа дека не слуша, ги фрустрира другите; и
- има континуирано напнати односи со врсниците заради агресивните реакции (неможности да го контролира лутењето).

Почетокот на агресивноста им е познат единствено на жртвите од насилството без оглед на тоа кој однос е во прашање (наставник-ученик, родител-дете, врсник-врсник). Со такво однесување личноста сака нешто да добие, да оствари, односно да победи (на пр. за да го добие вниманието од другите, признанието, влијанието или саканиот предмет). Личноста која е физички и вербално агресивна, која користи орижје, слабо го контролира сопствениот нагон и има ниско ниво на фрустрација. Насилното однесување со наведените карактеристики најчесто се насочува спрема младите деца, врсниците или возрасните индивидуи. Младите насилници се чувствуваат отфрлено од врсниците, изолирано т.е немаат пријатели. Најчесто се придружуваат на одредени банди со деликвентно однесување и на тој начин ги задоволуваат

опствените потреби за припаѓање. Овие личности се жртви на врсничко, семејно насилство ли пак припаѓаат на дисфункционално семејство и самото општество ги доживува како личности на кои им недостасува развојно-образовен потенцијал. Агресивните личности имаат слаб училишен успех и ниска мотивација. Исто така најчесто експериментираат со опојни дроги, а постои и голема веројатност од привлекување во алкохолизам. Со оглед на тоа што механизмите на настанувањето на агресијата се сложени и не се во потполност познати, мерките за контролирање на агресивноста кај младите, односно психолошките и семејните методи до сега само се делумно успешни. Важно е да се знае дека под надворешната агресивност често се крие несигурен, несреќен и нерасположен адолесцент со изразено ниско самопочитување. Таквите состојби се многу болни за младата личност која е во процес на созревање, предизвикуваат потешкотии во социјалното функционирање и бараат стручна помош.

Еден од начините за контролирање на агресијата, е пренасочувањето на истата во некои општествено прифатливи активности (на пример, спорт). Зголемувањето на емпатијата, одучувањето и соживувањето со емоциите на другите се користат како техники за контролирање на агресивноста кај младите. Притоа, многу е важно рано да се забележат агресивните реакции кај личноста, кон нив да се постапува правилно и сензибилно, а во работата со другите личности, да се поттикне позитивен пристап кон животот, да се создаде пријатна психолошка атмосфера која ќе обезбеди предуслови за здрав развој.

→ ***Главни ризик фактори за агресивното и насилното однесување на младите***

За агресивното и насилното однесување на младите, како главни ризик фактори се издвојуваат индивидуалните фактори, влијанијата од семејството и врсниците и социјалните, политичките и културолошките фактори. Индивидуалните фактори се однесуваат на карактеристиките на личноста кои се поврзани со насилството меѓу младите. Меѓу нив се наведуваат: хиперактивност, импулсивност, слаба контрола на однесувањето, проблеми со вниманието, историја на рано агресивно однесување и слаби образовни постигнувања. Од главните семејни фактори кои се поврзани со адолесцентното насилство, особено се значајни:

ошиот надзор на децата од страна на родителите и тешки физички казни за нивно дисциплинирање, конфликтите меѓу родителите во раното детство, нискиот степен на риватност меѓу родителите и децата, мајка која го добила првото дете на млада возраст, оживување раздвојување или развод на родителите на млада возраст, ниско ниво на емејна кохезија и низок социо-економски статус на семејството. Дружењето со деликвентни рсници, исто така, се поврзува со насилството кај младите лица. Во групата на социјални, олитички и културолошки фактори спаѓаат: бандите и локалната понуда на оружје и дроги (кои се моќна комбинација што ја зголемува веројатноста од насилство меѓу младите), искиот степен на социјална кохезија во заедницата, квалитетот на владеењето со државата, ејзините закони и степенот до кој тие се спроведуваат, како и политиката на социјална аштита, нееднаквоста во приходите, брзите демографски промени кај младата популација и рбанизацијата, како и отсуството на ненасилни алтернативи за разрешување на конфликтите.

→ **Што може да се стори за да се спречи насилството врз децата?**

Присутни се обиди да се применат различни методи за намалување на насилното днесување кај младите. Со нив се бара да се променат вештините, ставовите и верувањата на оединецот. Ваквите програми честопати се спроведуваат во училиштата или пак во становите за социјална заштита, и се подготвени да им помогнат на децата и на долесцентите да управуваат со гневот, да разрешуваат конфликти и да ги развијат еопходните социјални вештини за решавање проблеми. Друга вообичаена група ревензивни стратегии што го третираат насилството на младите се концентрира на рано интервенирање кај децата и семејствата. Тие програми на родителите им обезбедуваат информации за развојот на детето и ги подучуваат како ефективно да ги дисциплинираат, ледат и надгледуваат децата, како и тоа како да управуваат со семејните конфликти и да ја оодобрат комуникацијата. Интервенцијата кај родителите и кај децата претставува јајнадежна стратегија за долгорочно намалување на насилството меѓу младите. Други ристапи се фокусираат на заедниците и на некои од поистакнатите општествени фактори ооврзани со насилството на младите. Тие се движат од кампањи за информирање на јавноста и развивање политика на заедницата, до подобрување на средините какви што се училиштата

болниците. Тука се вклучени законодавните, судските и образовните реформи, како и другите реформи во политиката, замислени да ги олеснат ефектите од брзите општествени промени и да го адресираат насилничкото однесување меѓу младите. Во таа смисла во нашата држава од страна на Владата на Република Македонија е донесена и прифатена Програма за амалување на девијантно-криминалното однесување на малолетниците. Меѓу другото, оваа програма предвидува и формирање на Координативно тело на Владата составено од претставници на неколку министерства како и невладини организации кои ќе го следат имплементирањето на програмата. Во согласност со Законот за малолетници се афирмираат превентивните, вонсудските и судските мерки што треба да ги превземат полицијата, Обвинителството и Судот од една, и семејството, образовните институции, социјалните служби и други субјекти од друга страна. Кривичниот законик претрпе одредени измени и дополнувања со воведување на алтернативни мерки како што се општокорисна работа, куќен ритвор и друго, а се предвидени и казни за родителите. Од страна на Министерството за внатрешни работи е изготвен Закон за прекршоци против јавниот ред и мир со кој се казнува издавањето на алкохолни пијалоци и цигари од страна на малолетни лица.

Кога се развиваат интерперсоналните проблеми, агресивните деца сè помалку се способни да употребуваат корисни социјални вештини за решавање на проблемите, што може да ги води до агресивно одговарање. Поради тоа можат да се појават функционални проблеми во секојдневниот живот како: социјални, емоционални, академски, проблеми во семејните односи и потешкотии во прилагодувањето.

Социјални проблеми - децата со вакво однесување имаат тешкотии во социјалните односи. Тие може да изразат оскудни социјални вештини и да не ги „читаат“ доволно добро социјалните знаци на другите. Тие може да имаат тешкотии во прифаќањето на перспективите на другите (на пример, разбирањето на чувствата и мислите на другите) и се инсуфициентни во решавањето на интерперсоналните проблеми. Агресивните деца често погрешно мислат дека другите имаат „намера да им сторат нешто“ и тие ќе се однесуваат агресивно во многу социјални интеракции. Многу од тие деца се отфрлени или занемарени од нивните другари.

Емоционални проблеми - со тек на времето, многу деца со избувливо однесување имаат повеќе негативни отколку позитивни релации до нивното опкружување, со другарите, родителите, учителите, соседите. Оваа негативна повратна спрега понекогаш

придонесува и за развивање на ниска самоверба. Детето може да стане деморализирано и да крене раце. Понекогаш ниската самоверба и деморализацијата водат до депресија, загриженост и негативни мисли.

Академски проблеми - изгледа дека има силна врска помеѓу избувливото однесување и академските проблеми. Како што беше претходно наведено, многу од овие деца исто така имаат проблеми во учењето. Дури и кога детето не е дијагностицирано дека има проблеми со учењето, сепак може да вложува многу напори во училиштето. Овие деца често не си ги извршуваат своите домашни работи, можат да бидат неорганизирани, да имаат слаби вештини за учење и да имаат проблеми да го организираат ефективно своето време. Децата со проблеми во однесувањето можат да имаат, исто така, лоши односи со своите учители, што пак може да влијае врз нивните образовни постигнувања.

Проблеми во семејните односи - повеќето истражувачи не сметаат дека семејните фактори се причина кај децата со избувливо однесување, но познато е пак, дека тие деца драстично влијаат врз семејствата. Според наодите од истражувањата, овие деца бараат повеќе помош, а родителите даваат многу повеќе упатства кога децата се обидуваат да решат проблем. Родителството може да учествува делумно во создавањето на тие проблеми, каде што засилувачките интеракции родител - дете и неефективното родителство изгледа дека придонесуваат за проблемите со избувливо однесување да стануваат сè полоши и полоши. Браќата и сестрите, исто така, често можат да бидат под негативно влијаение од децата со проблеми во однесувањето. Може да има повеќе негативни интеракции со браќата и сестрите, а тие често имаат проблеми да излезат на крај со проблематичниот брат или сестра.

Тешкотии во прилагодувањето - овде спаѓаат реактивните нарушувања и минливите тешкотии во прилагодувањето кои произлегуваат од актуелната ситуација. Однесувањето што се манифестира најчесто претставува обид на успешна одбрана од преголемите барања во актуелниот, најчесто надворешен конфликт што егото во тој момент не успеало да го реши на друг начин. Пулзијата, најчесто агресивна, е насочена пред сè кон надвор, кон другите лица, или е маскирана со непослушност, кавгаџство. Проблематично или нарушено однесување е однесување кое трае или станува толку сериозно што предизвикува големи проблеми за семејствата или заедниците. Претераното нарушено или агресивно однесување на било која возраст треба сериозно да се сфати. Тоа не треба да се отфрли како „фаза“ или како нешто од кое децата „ќе се одвикнат“. Ваквото однесување кај децата и младите може да започне со често лутење, избувливост, импулсивно однесување, или кога тие почнуваат многу лесно да се нервираат. Кога родителот или некое друго возрасно лице кое често е во контакт со детето е загрижен/о заради однесувањето на детето, тој/таа треба да побара совети од

стручно лице. Здравствените стручни лица, вклучувајќи ги советниците, можат да им помогнат на родителите да ги утврдат проблемите.

Агресивното однесување може да вклучува:

- експлозивен бес;
- физичка агресивност;
- тепање со други, заканување или обиди да се повредат други лица;
- употреба на оружје;
- брутално однесување со домашните миленичиња или други животни;
- намерно уништување на имот, или
- вандализам.

Целта на дисциплинирањето на детето е тоа да научи како да се однесува и не треба да се применува строга или неправедна дисциплина. Физичката казна често го влошува однесувањето на децата. Кога децата и младите гледаат или слушаат домашно насилство, тоа влијаа на нив исто како тие самите да биле телесно повредени. Телевизиските програми или видео игрите со насилство исто така може да влијаат на малите деца.

→ **Епизоди на бес**

Децата имаат епизоди на бес кога тие се чувствуваат разочарани или напнати. Современите епизоди на бес се нормална фаза во развојот на децата. Родителите треба да се загрижат доколку епизодите на бес се јавуваат екстремно или постојано. За да им помогнат на децата да го надминат бесот, на родителите им се препорачува постојано и опуштено да поминуваат времето со децата, да им даваат до знаење дека забележуваат кога тие прават добри работи, да ги земаат во предвид другите стресни причинители кои влијаат врз децата (на пример, кога детето започнува да оди во дневен престој, кога во семејството има ново дете или кога родителите се во конфликт).

Проблематичното однесување може да влијае на детето при решавањето на проблеми, при соочувањето со стресните ситуации во животот и при уживањето во вообичаените активности со своето семејство и пријателите. Исто така, ваквото однесување може негативно да се одрази и на училиштето. Нарушеното однесување може да го оневозможи градењето

ријателство со други деца и може да ги поремети односите со семејството. Ако ваквото однесување кај децата не се третира, тие можат да продолжат да имаат проблеми на училиште, со законот, на работа, со формирањето на сопствени семејства. Реактивните однесувања се манифестираат низ агресивност, претерана активност, повлеченост, хиперактивност, бегане, негативизам, тврдоглавост.

Реактивно, несоцијално агресивно однесување - се јавува во вид на постојана непослушност, борбеност, потреба за задевање, при што лесно доаѓа до лутење и до физичка агресија. Ова однесување е особено карактеристично за децата што подолго време престојувале во дом и во семејства со нееднакви ставови на родителите.

Претерана активност - тоа е реакција што секогаш се јавува во врска со конфликтот. Обично конфликтот настанува со родителите, но и со училиштето и со авторитарните личности што инсистираат на послушност. Детето е исклучително немирно и невнимателно, а однесувањето му е секогаш спротивно на она што се бара од него, особено кога се инсистира на негова сериозност и знаење.

Реактивна повлеченост - инхибираност, страмежливост. Однесувањето оддава впечаток дека детето не сака никого, дека се трга од секого, се срами и се плаши, дава пасивен отпор на заедничките активности и на дружењето со врстниците.

Хиперактивност - таа се јавува како постојана реакција на анксиозност кај детето на секоја ситуација на фрустрација во социјалната средина. Овие млади немаат доверба во себе, се плашат пред секој настап во групата, особено при одговарањето на час. Ваква реакција е карактеристична за дете со просечни интелектуални способности од кое очекувањата на претерано амбициозните родители се високи.

➔ **Како да се промени нарушеното однесување**

Без оглед на тоа како се однесуваат децата, тие треба да знаат дека родителите нема да ги повредат или напуштат. Децата треба да знаат дека нивните родители можат да им помогнат да ги контролираат своите чувства. Но, потребно е родителите да ги знаат главните пресови и да преземат нешто во врска со нив. Децата треба да се подучат дека чувствата можат да се контролираат и искажат на корисен начин. Навременото третирање на ова однесување може да ѝ помогне на младата личност да: научи како да го контролира своето однесување, научи како да ги искажува лутината, агресијата и фрустрацијата на начини кои не

е штетни, да биде одговорна за своите постапки и да ги прифаќа последиците од своите постапки.

3.7. ПОЛОВИТЕ РАЗЛИКИ И АГРЕСИВНОСТА

Наодите до кои дошле голем број истражувања покажуваат дека уште од најраното детство постојат полови разлики во развојот и истражувњето на агресивноста. Тие разлики се зголемуваат во втората година од животот (машките деца се полабилни, слабо се концентрираат и често покажуваат лутење), а со натамошниот развој, кога децата стапуваат во интеракција со своите врсници, овие особини сè повеќе се зголемуваат.

Машките манифестираат однесувања кои вклучуваат повеќе сила (Smith и Green, 1974) и тоа и на хостилен и на инструментален начин (Hartup, 1974, според Coie и Dodge, 1997). Withing и Edwards (1973) ги проверувале половите разлики во агресивноста на деца од 3 до 6 години и утврдиле дека машките изразуваат поголема физичка и вербална агресивност, но не се разликуваат во манифестирањето на агесија во самоодбрана (Maccoby и Jacklin, 1980). Некои автори нагласуваат разлики во типот на агесијата, која се јавува во подоцнежната возраст (од адолесценцијата па натаму). Така на пример, Crick (1996) наведува некои видови на агресивност насочени спрема другите луѓе, кои најчесто се врзани со женскиот пол. Во тие видови се вбројуваат: озборување, клевети, игнорирање и слично. За разлика од женскиот пол, кај машките почесто се јавуваат отворени форми на агесија, вклучувајќи и физичко насилство. Lansky, Crandal, Kagan, Baker (1961) заклучиле дека машките адолесценти повеќе се подготвени да ја признаат својата агресивност во споредба со девојките. Ова е поради тоа што од машките се очекува повеќе да покажат автономија и независност (до што доаѓаат, покрај останатото и со употреба на агесија), додека пак девојките повеќе се преокупирани и анксиозни во поглед на желбата за припаѓање и прифаќање од страна на групата.

Вакви разлики во агресивноста покажале и други истражувања, кои укажуваат дека машките се и физички и вербално поагресивни во споредба со женските, а разликите се поизразени кај физичката агресивност (Maccoby, Jacklin, 1980). Овие разлики во агресивноста

и објаснува Manstead (1992), и смета дека истите потекнуваат од тоа што машките и женските имаат различни ставови во врска со агресивноста и нејзините последици. Жените сметаат дека најфизичката агресивност доаѓа до губење на самоконтролата, додека пак мажите за агресивното однесување сметаат дека истото е нужно за воспоставување контрола над другите. Жените имаат посилено чувство на вина и анксиозност после агресивната постапка, што се поврзува со свесноста дека на некоја особа и е предизвикана штета, но и дека постои опасност за оној што ја предизвикал истата. Се смета дека тоа чувство на страв и вина го инхибира нивното агресивно однесување. Tieger (1980) смета дека половото типизирање на однесувањето е резултат од учењето во процесот на социјализација. Построгите норми кон агресивното однесување, водат до поголема инхибиција на истото, па поради тоа и помалку е изразена манифестната агресивност кај жените.

Од друга страна пак, Maccoby и Jacklin ја нагласуваат биолошката компонента во сновата на половите разлики (на пример нивото на тестостерон), иако разликата е под големо влијание на социјалните фактори. Момчињата и девојките, преку социјалната интеракција и со набљудување на моделот учат за последиците од агресивното однесување, односно како да ги инхибираат своите импулси и да ги заменат со социјално прифатливи.

Не сите истражувања потврдиле постоење на вакви полови разлики во однос на агресивното однесување. Parke и Salby (1983) известуваат за подеднаква агресивност на машките и женските, но во одредени услови. Според нив жените се подеднакво агресивни како и мажите но во услови кога постои слаб надзор на нивното однесување, кога постои рупен контекст кој дозволува дифузија на одговорноста за индивидуални агресивни реакции, кога постои анонимност на агресорот или пак кога некој друг експлицитно се поставува како одговорен за нивната агресивност.

СТРЕС

1. ШТО Е СТРЕС?

Терминот стрес многу често го сретнуваме не само во современата психолошка наука уку и во популарната литература, како и во публикации од други подрачја. Стресот бил редмет на интерес на различните научни дисциплини (биолошки, психолошки, социјалните ауки) кои се разликуваат во однос на неговото дефинирање (Aldwin, 1994).

Така, Mason (1975, според Aldwin, 1994) идентификувал дека стресот се однесува на натрешната состојба на организмот, на надворешниот настан или стресор и доживувањето ое произлегува од интеракцијата помеѓу личноста и средината.

Стресот како внатрешна состојба на организмот ги опфаќа и физиолошките и моционалните реакции. Истражувањата на физиолошките реакции на стресот се фокусираат а периферниот и централниот нервен систем, како и на функционирањето на евроендокриниот и имунолошкиот систем. Иако вообичаена е претпоставката дека стресот има негативен физиолошки ефект, сепак, стресот има и активирачки ефект кој може да биде озитивен и негативен во зависност од контекстот. Емоционалните реакции на стресот обично е однесуваат на негативни чувства како што се анксиозност, бес, депресија, иритабилност, ррустрации, јаки реакции на секојдневните проблеми, намалување на концентрацијата и рроблеми со меморијата (Lazarus, 1991, според Wills i Shiffman, 1985).

Стресот како надворешно случување (стресор). Во текот на историјата на стресот се ледало како на негативно надворешно случување кое од личноста бара нов вид на трилагодување. Најраните студии за стресот се фокусирани на големите трауми, како што се ојните и природните катастрофи. Подоцна интересирањата се проширени на големите кивотни случувања како што се брак, развод, тагување, губење на работното место или пак, зработување. Некои истражувања се фокусирани на стресорите од физичкото опкружување како што е буката, загадувањето на средината и сл. Додека, пак, други ги истражувале

обичаените проблеми како што се стресорите поврзани со улогите или несреќите, невните стресори во секојдневниот живот итн.

Третиот тип на дефинирање на стресот се однесува на **интеракцијата помеѓу личноста средината**, особено оние интеракции во кои има големи разлики меѓу личните ресурси и арањата на средината. Во современата психологија преовладува ваквиот пристап на стражување на стресот. Овој пристап е настанат во рамки на когнитивната психологија, а како редставник на таквиот пристап е Richard Lazarus.

Лекарот Hans Selye стресот го дефинирал како неспецифичен склоп на телесните промени како општ адаптациски синдром. Експериментирајќи со животни Selye утврдил дека остојат два вида телесни реакции на штетните дразби од средината. Реакциите на одредени телесни органи зависат од особините на дразбите па така Selye ги нарекува *специфични реакции*. Тие реакции се различни во зависност од тоа дали организмот е изложен на глад, жед, топло, ладно, инфекции и сл. Втората група на реакции ги нарекува *неспецифични телесни промени*. Тие реакции не зависат од карактеристиките на дразбата, тие го штитат организмот од штетните дразби или му помагаат да се прилагоди (се нарекуваат адаптациски синдром) и се одвиваат во три фази:

Фаза на аларм, во која доаѓа до мобилизирање на организмот.

Фаза на отпор, во која бројните хормонални и хемиски промени ги поттикнуваат телесните одбрамбени механизми.

Фаза на исцрпување, каде штетното влијание на средината е спречено или организмот се откажал од борбата, па настанува повремена неможност на организмот нормално да функционира. Во драстични околности во фазата на исцрпување може да дојде и до смрт.

Недостаток на овој модел е што стресот се толкува исклучиво преку физиолошките, односно, телесните реакции на организмот, а дополнителна тешкотија на овој модел е што овечките реакции се објаснуваат врз основа на проучување на лабораториските животни.

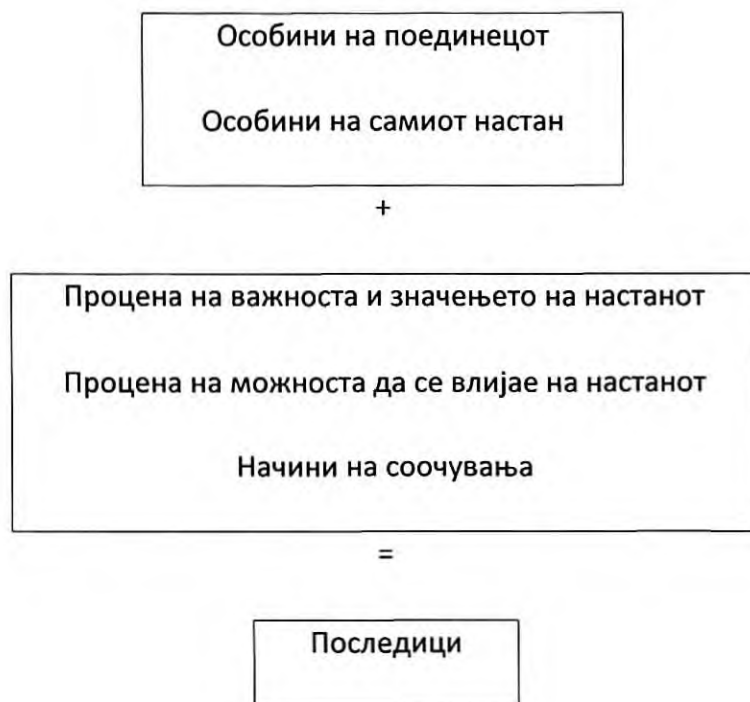
Следен пристап во проучување на стресот е **теоријата на животните промени** од Selye и Dohrenwend, според која стресот е одговор на неможноста организмот да се

зилагоди на барањата од средината. Животните настани се рзликуваат по тоа колкав напор зеба поединецот да вложи за да се прилагоди, т.е. колкави промени тоа ќе предизвика во зговиот живот. Според оваа теорија стресни се оние настани кои бараат од поединецот тожување на голем напор и кои предизвикуваат големи животни промени кои бараат зголемо прилагодување (вработување, брак, раѓање дете, развод, болест, завршување на колувањето и сл.). Оваа теорија поттикнаала голем број истражувања кои биле насочени кон спитување на врската помеѓу стресните настани и појавата на одредени болести. Се зкажало дека некои настани почесто се јавуваат во период кој претходи на одредени злести, т.е. дека со зголемување на бројот на животните промени расте и појавата на многу злести (според Havelka, 1990).

И оваа теорија има неколку недостатоци. Еден недостаток е што многу болести можат а бидат причина, а не последица од животните промени. Втор недостаток е што оваа теорија ивотните настани ги гледа објективно стресни, што значи дека не го зема во предвид тоа дека стресноста на некој настан не зависи само од тоа што објективно се случило туку и од ногу други фактори. Тие фактори ги наоѓаме во современата теорија за стресот која тврди дека постои интеракција помеѓу поединецот и неговата средина, Најпозната меѓу тие теории е зоријата на Richard S. Lazarus и неговите соработници.

Lazarus, (1966) смета дека психолошкиот стрес секогаш претставува однос помеѓу оединецот и средината а не својство на средината или состојба на поединецот. Според еговото мислење стресот секогаш означува стресна трансакција помеѓу одреден организам и дредено својство на средината. Гледиштето за стресот само како надворешно случување ги гнорира индивидуалните разлики во перцепцијата или процената на стресот. Она што е гресно за една личност во еден временски период не мора да биде стресно за некоја друга ичност, или пак, за истата личност но, во друг временски период. Така, на пример, губитокот а работата има различно значење и последици за адолесцентот и средновечниот човек. олема е веројатноста дека адолесцентот полесно ќе најде нова работа отколку редновечниот човек. Со самото тоа, исто случување може да биде помалку или повеќе гресно во зависност од индивидуалниот и социјалниот контекст.

Во рамки на моделот за стрес што го даде Лазарус, стресот обично се дефинира како клоп на емоционални, телесни и/или бихевиорални реакции до кои доаѓа кога некое адворешно случување ќе го процениме како опасно и/или вознемирувачко, односно како рганизација од психички и телесни реакции на стресорот кој ни поставува барања кои не южеме да ги исполниме.

Слика 11. Lazarusov модел на стрес

На слика 11 прикажани се елементите од моделот за стрес на Лазарус без кои не може да се објасни стресниот однос меѓу поединецот и неговата средина. Особините на поединецот (особините на личноста, вредностите, целите и верувањата) и особините на средината (барања, ограничувања, траење на настаните, социјална поддршка) се нарекуваат *влезни варијабли*. Тие влијаат истовремено и меѓузависно со когнитивната процена на ситуацијата на

избирање на начините/стратегииите на соочувања, а преку нив и на последиците од стресните случувања.

Когнитивната процена на ситуацијата и соочувањето заземаат централно место во овој модел и претставуваат специфично обележје на психолошкиот стрес. Тие два процеса во најголема мера одредуваат какви ќе бидат последиците од стресната ситуација. Когнитивната процена на ситуацијата се однесува на процена на важноста и значењето на ситуацијата (примарна процена) и процена на можноста да се влијае на тоа случување (секундарна процена). Во рамки на примарната процена поединецот проценува дали таа ситуација е воопшто стресна за него. Поединецот може да процени дали трансакцијата со средината е ирелевантна, бенигно- позитивна или стресна. Процената се врши врз основа на степенот на опасност, несигурност, загрозувачките аспекти и постоењето на конфликт внатре во ситуацијата, како и количината на беспомошност која ја предизвикува таа ситуација.

Трансакцијата која е проценета за стресна може за поединецот да значи: непосредна опасност, повреда или губиток, закана или предизвик.

Непосредната опасност се однесува на психолошката штета која е веќе направена. Заканата се однесува на антиципирање на штетата до која уште не е дојдено но, може да дојде, а *предизвикот* произлегува од тешките барања за кои личноста смета дека може да ги совлада со мобилизирање и развивање на ресурси за соочување (Lazarus, 1993).

Таа процена ќе зависи од тоа дали поединецот се насочува на позитивните или негативните последици и дали се потпира на минатото искуство и учењето (Krizmanic, 1991). Секундарната процена се однесува на процената на сопствената способност и можноста за совладување на одредени ситуации, односно, на процената на можноста за избор на алтернативните облици на соочување. Постоењето на социјалните, материјалните или личните извори овозможува избор на расположливите можности односно, стратегии за соочување.

2. СТРЕСОРИ

Стресорите во најопшта смисла се однесуваат на било кој физички или социјален услов д средината или внатрешно барање кое поединецот го забележува како реална или потенцијална закана, штета или депривација. Petz (1992, стр. 42) стресорот го дефинира како *секоја надворешна или внатрешна дразба која од организмот бара задоволување на дредени барања, решавања на проблеми и зголемена активност или едноставно некој нов ид на прилагодување*". Исто така, стресорот може да се дефинира и како „настан кој го ценуваме како загрозувачки или опасен по нашиот живот, положбата во семејството, пштеството, заедницата, материјалните добра и кој може да го поремети вообичаениот тек а нашиот живот“ (Арамбашиќ, 2000:15). Според Косовиќ (2004:13), „стресор е секој стимулус ој може да предизвика состојба на стрес, односно да предизвика дисбаланс на органите и ивните функции“.

Бројот на можните извори на стрес е бесконечен, па според тоа постои и голем број азлични критериуми за класификација на стресорите. Според некои квалификации гресорите се делат врз основа на нивното траење (краткотрајни и долготрајни) и интензитет лаби, умерени, силни). Но, има и такви кои стресорите ги делат врз основа на реакциите кои и предизвикуваат или степенот на прилагодувањето кое се бара од поединецот (на пр. изиолошки, психолошки и социолошки).

Стресорите се делат на **акутни**, кои се предизвикани од нагли промени во средината ои доведуваат до нагли промени во организмот, но престануваат по престанокот на пасноста (на пр. сообраќајна несреќа) и **хронични**, долготрајни и континуирани животни ешкотии во работните, општествените или интерпер-соналните односи кои перзистираат олго време и не е можно брзо и лесно да се решат. Примери за такви хронични стресори се рекумерните и непрекинати буки на работното место, редовните и трајни брачни есогласувања, живот со хронично болен член во семејството или притисок поради парични олгови. Чести последици од хроничниот стрес се тешкотии во емотивниот живот, како што се еспомошност, потиштеност, чувство на вина, депресија и друго. Голем број истражувачки

аоди укажуваат на значењето на долготрајните животни тешкотии како силни извори на психолошки стрес, негативни афективни состојби, пореметувања на телесното и психичкото здравје и проблеми во социјалното прилагодување (Buško, 2000). Lepore и Evans (1996) сметаат дека изложеноста на хроничните ситуации може да ја намали можноста личностите да излезат на крај со другите стресори, па дури и да ја зголемат ранливоста во однос на овите стресори (според Buško, 2000).

Lazarus и Cohen (1977, според Krizmanic, 1991) ги класифицираат психолошките стресори со оглед на нивното траење, реакциите кои ги предизвикуваат и бројот на луѓе кои се изложуваат, во три општи категории: катаклизмички настани, важни животни настани и секојдневни стресори.

Катаклизмички настани – тие се изненадни, силни, неповратни и непроменливи т.е. тие поставуваат на луѓето големи адаптивни барања и обично доведуваат до трајни пореметувања на психичкото и физичкото здравје. Овие настани на многу луѓе не им се случуваат, но кога ќе се случат предизвикуваат трајни последици и имаат силно негативно дејство. Тоа се природни, технолошки катастрофи или катастрофи предизвикани од човековиот фактор. Ваквите стресори може сосема да ја блокираат можноста за целесходни реакции, да ја намалат можноста за соочување со стресот и да ги блокират емоциите.

Важни животни настани – по правило случувања кои наметнуваат големи адаптивни барања на една или повеќе личности. Во голема мера тие влијаат на човековиот секојдневен живот, но не се случуваат секојдневно туку повремено. Многу од тие настани се случуваат скоро кај секој човек во текот на животот, но нивното јавување е ретко. Меѓу големите животни настани спаѓаат тешки телесни болести, смрт на блиска личност, губиток на работата, социјални губитоци поради развод, преселба итн.

Секојдневни стресори – се стресори кои помалку или повеќе се постојано присутни во секојдневниот живот, брзо се решаваат и се заменуваат со други. Тие се дневни расправи кои може да се случуваат во семејството, на работното место, во трговијата, на улица. Поради својата долготрајност може да предизвикаат стресни реакции и да ја онеспособат личноста за успешно совладување на други стресори. Исто така, тие се во можност да предизвикаат акутни

и хронични здравствени тегоби т.е. психички потешкотии. Од друга страна, пак, може позитивно да делуваат бидејќи преку нив се учиме како да ги совладуваме стресните ситуации, што ни помага во совладување на животните стресови.

4.3. СООЧУВАЊЕ СО СТРЕС (СТРАТЕГИИ ЗА СООЧУВАЊЕ СО СТРЕС)

Денеска во психолошката литература сретнуваме повеќе дефиниции за поимот соочување зависно од теоретската ориентација, односно, областа на истражување на авторите.

Најпрецизна и најопфатна е дефиницијата за соочување со стрес што произлегува од трансакциската теорија за соочување или пристапот на Richard Lazarus и Susan Folkman (според Lazarus 1966, 1993). Тие нагласуваат дека соочувањето претставува процес во кој личноста константно настојува со помош на когнитивните или бихевиоралните напори, да ги совлада, поднесе или да ги намали интерналните и/или екстерналните барања кои се проценуваат дека сепреголеми во однос на способностите на личноста.

Емпириските истражувања кои како теориска основа го користат овој модел најчесто ги испитуваат карактеристиките на стресните ситуации. Во предвид ја земаат природата или текот на одредени стресни трансакции т.е. како личноста ги перцепира и проценува истите.

Друг начин за објаснување на соочувањето со стресот произлегува од пристапот насочен на димензиите на личноста, кој се темели на претпоставката дека реакциите на поединецот се трајни и непроменливи и дека не зависат од ситуациите туку од неговите особини. Оние кои го поддржуваат овој пристап говорат за соочувањето како особина, диспозиција, односно за стабилни стилови на соочување. Врз основа на овие сознанија произлегува дека поединецот повеќе стресни ситуации ќе решава на сличен начин.

Помеѓу овие два пристапа се наоѓа пристапот на Carvera, Scheiera и Weintrauba (1989), според кои поединецот покрај поединечни начини за соочување со стресни ситуации,

поседува и различни стилови на соочување (т.е. збир на поединечни стратегии) кои флексибилно ги користи во различни ситуации, а доследно во слични стресни ситуации.

Во своите истражувања Carver, Scheier и Weintraub, (1989), покажуваат дека стратегиите за соочување со стрес на смислен начин се поврзани со различни димензии на личноста. Но, степенот на поврзаност не е толку висок за да може да се заклучи дека цртите на личноста ги детерминираат стратегиите за соочување со стрес. Сепак, поврзаност постои и интересно е да се спомене дека соочувањето насочено кон проблемот, кое се смета за општа функционална димензија на соочување, е позитивно поврзано со цртите на личноста, додека пак другите две стратегии, стратегиите насочени кон емоции и избегнувањето, се негативно поврзани со цртите на личноста. Истите тие автори утврдуваат постоење на стилови на соочување применувајќи го својот повеќедимензионален прашалник, *Coping Orientation to Problems Experienced*, во диспозициски и ситуациски облик. Начините на соочување ги групираме или класифицираме врз основа на видот на реакцијата (бихевиорални/когнитивни, активни/пасивни), и врз основа на целта, функцијата на поединечен начин на соочување (приближување / избегнување, насоченост на симптомот / причината). Бидејќи овие критериуми се меѓузависни некои автори соочувањето го објаснуваат според двата критериума.

Најчесто се споменува поделба на стратегиите за соочување во однос на нивната функција, што ја дава Лазарус. Лазарус и соработниците сметаат дека постојат две темелни функции кои влијаат на стресните реакции (Lazarus, 1993). Едната од нив претставува обид за совладување на проблемот кој е извор на стрес, односно менување на нарушениот однос со средината. Оваа широко прифатена група стратегии за соочување со стрес Лазарус и соработниците ја нарекле **стратегии за соочување насочени кон проблемот**, бидејќи се однесува на решавање на проблемот или преземање на акција. Опишаната стратегија преовладува кога луѓето мислат дека можат да направат нешто конструктивно во врска со стресното случување, односно кога проценуваат дека можат да го контролираат исходот од стресниот настан (според Hudek-Knezevic, 1994). Со насочување кон проблемот и негово решавање се менува односот поединец-средина, по пат на директна акција или по пат на

огнитивно реконструирање. Во стратегијата за соочување насочена кон проблемот се бројува: осмислено решавање на проблемот, истакнување на позитивното реинтерпретација), барање информација, потиснување на конкурентните активности, рифаќање на соочувањето.

Втората група стратегии за соочување со стрес се **стратегииите насочени кон емоции**. Овие имаат за цел намалување или полесно поднесување на емотивното возбудување предизвикано од стресната ситуација. Ако успееме да не мислиме на некоја стресна ситуација, барем привремено, таа нема да нè оптеретува. Во соочувањето насочено кон емоции се бројува изразувањето на чувствата и социјалната поддршка (барање совет, емоционална поддршка). Овој начин на соочување преовладува во ситуациите во кои е проценето дека не е можно да се контролираат стресните случувања или нивните последици (според Lazarus, 1993).

Меѓутоа, ваква груба поделба на соочување насочено кон емоциите и соочување насочено кон проблемот се покажало недоволно прецизно бидејќи секоја од овие стратегии за соочување опфаќа специфични стратегии. Така, помеѓу стратегиите насочени кон проблемот се сретнуваат планирање, превземање акција, активно соочување, потиснување на конкурентните активности, директна акција, решавање на проблемот, преговарање, барање на информација и друго. Во стратегиите насочени кон емоции се споменуваат одрекување, самообвинување, потиснување, мечтаење, посакување.

Moos, (1990) исто така наведува два основни начина за соочување со стрес се: **соочување насочено кон проблемот и соочување насочено кон емоции**. Соочувањето насочено кон проблемот содржи когнитивни и бихевиорални напори за да се совлада и разреши стресната ситуација, додека пак соочувањето насочено кон емоциите вклучува когнитивни и бихевиорални напори за да се избегне размислувањето за стресната ситуација и да се намали непријатноста предизвикана со стресот.

Endler и Parker (1990) идентификувале и трета група стратегии нарекувајќи ги **стратегии на избегнување за соочување со стрес**. Овие стратегии се однесуваат на когнитивните, емоционалните и бихевиоралните обиди за оддалечување од изворот на страс

ли од психичките и телесните реакции на стресорот. Избегнувањето на акциите насочени кон облемот т.е. негирање на сознанието дека нешто се случува, повлекувањето во себе, отиснувањето на емоциите, прекумерното конзумирање алкохол и дрога, мечтаењето, ористењето на хумор, ноќни излегувања и самодеструктивното однесување се дел од стратегиите на избегнување за соочување со проблемот.

Mrazek & Mrazek (1987, според Pećnik, 2006) ги проучувале начините на кои децата се рилагодуваат и се соочуваат со насилството, па тие ги наведуваат следниве механизми:

- брзо реагирање на опасноста (способност да се препознае непосредната опасна ситуација со цел да се избегне повредата)
- прерана зрелост (се јавува кај деца кои рано останале без родителска заштита, па често ги превземаат родителските улоги)
- дисоцијација (способност да се дистанцираат од сопствените чувства)
- барање на информации (сакајќи да научат што е можно повеќе за опасната ситуација во која се наоѓаат, стекнуваат информации кои им помагаат да се соочат во совладување на кризите)
- позитивни очекувања (способност да ја замислуваат иднината и да фантазираат за подобар живот)
- когнитивно реструктурирање на болните искуства (согледување на непријатните настани на начин кој ги прави прифатливи во моментот).

РЕЛЕВАНТНИ ЕМПИРИСКИ ИСТРАЖУВАЊА

Насилството врз децата оправдано се смета за особено сериозна форма на насилство поради евидентната немоќ на детето самостојно да се брани и поради сериозните и најчесто долготрајни последици кои тоа ги предизвикува кај жртвата. Сликата за детството, во културата и во социјалните митови многу често е идеализирана и прикажана како среќен период исполнет со играње и дружење со врсниците. Точно е дека дружењето со врсниците и екојдневните игри со пријателите претставуваат најголемо задоволство за децата. Но, за жал, тоа не значи дека интеракциите со врсниците секогаш претставуваат извор на среќа. И понекогаш, врсниците се виновни за најголемиот бол на детето и причина за несреќно детство. Некои од тие несреќи се поврзуваат со различните форми на насилство од страна на врсниците.

Првите иницијативи за испитување на насилството врз децата започнале во 70-тите години на минатиот век во Скандинавските земји, и истите биле поттикнати од појава на самоубиства кај учениците. Норвешкото министерство на чело со Dan Olweus спровело големо истражување чија цел била да се имплементираат интервентни програми за сузбивање на насилството. Во неговото истражување, е констатирано дека околу 15% од учениците во скандинавските училишта се вклучени во интеракцијата насилник-жртва, и тоа: 7.6% се само жртви, 5.6% се само насилници, а 1.6% се и жртви и насилници (Olweus, 1993).

Според последната студија на Обединетите Нации се истакнува дека над 8 милиони деца во светот се сместени во установи за социјална заштита. Насилството во овие установи претставува посебен проблем, бидејќи станува збор за деца кои не само што растат во незаштитена семејна средина, туку се и често и сериозно загрозени од оние кои би требало да се грижат за нив. Токму поради ова, општествените институции имаат зголемена одговорност за овие деца да им овозможат услови за нормален раст и развој. Меѓутоа, во оваа студија се наведува дека наместо дополнително внимание, голем број од децата се занемарени и изложени на сурово злоставување од страна на лицата вработени во установите (http://www.unicef.org/serbia/SGs_studija_o_nasilju_nad_decom.pdf).

Во друга Студијата на Обединетите нации за насилство спрема децата се посочени три вида на насилно однесување кои се случуваат во училиштата: физичко казнување од наставниците, како и навредување и понижување на учениците, малтретирање (физичко и психичко насилство помеѓу учениците) и сексуално и родово насилство. Податоците од Студијата покажуваат дека телесното казнување е секојдневие во училиштата (од 223 земји, во Студијата во 106 нема закони кои го забрануваат телесното казнување во училиштата). Телесното казнување е почесто и посурово кон деца кои припаѓаат на групи кои се подложени на стигма и дискриминација во целото општество. Вообичаено, момчињата почесто и посурово се физички казнувани отколку девојчињата. Ваквиот вид на насилно дисциплинирање на учениците ги учи на страв и дека насилството претставува добар начин за правување со конфликтите, но не ги учи на вредности како што се толеранција, праведност. Во однос на малтретирањето податоците покажуваат дека од 20% до 60% од учениците биле малтретирани во училиште во претходниот месец и тоа најчесто станува збор за вербално малтретирање-нарекување со погрдни имиња и навредување. Според добиените податоци девојчињата се особено ранлива категорија особено во однос на сексуалното вознемирување и злоупотреба. Постои зголемена загриженост кај родителите за девојчињата кои патуваат подолго од дома до училиште. Во некои земји постои практика заради стравот од сексуална злоупотреба и силување девојчињата да ги напуштаат училиштата, односно родителите практикуваат да го прекинат нивното образование. Родово основаното насилство произлегува од родовата нееднаквост и социјално конструираниот родови улоги. Сексуалното насилство вклучувајќи го и сексуалното вознемирување насочено кон девојчињата може да биде мотивирано од желбата да се казнат или омаловажат девојчињата заради нивниот пол или сексуалност, или заради сексуален интерес или храброст. Овој вид на насилство се користи за заплашување, омаловажување и дискриминација. Сексуалното вознемирување е присутно во училиштата насекаде низ светот во различен степен, но најчесто е во училишта во кои преовладуваат и други форми на насилно однесување. Наставниците често гледаат на сексуалното вознемирување, најчесто на девојчињата, како нормален дел од училишниот живот и затоа го игнорираат (*Violence against Children, United Nations Secretary-General's Study, www.unviolencestudy.org*).

Зголеменото внимание на јавноста за оваа проблематика, како кај нас така и во светот, произлезе од повремените скандали поврзани со насилството врз децата. Но, податоците кои до пред извесно време се соопштуваа во јавноста потекнуваа главно од комисиски извештаи или од евиденцијата за пријавени случаи, а многу ретко од научните истражувања.

Во истражувањето кое се однесува на здравственото однесување кај училишните деца (Health Behavior in School-aged Children) кое секоја четврта година го спроведува Светската здравствена организација (WHO), вклучени се и три прашања кои се однесуваат на насилството и изложеноста на насилство на децата во училиште. Резултатите добиени од истражувањето спроведено во 2001/02 година во кое се опфатени 35 земји и региони, на повеќе од 120.000 ученици на возраст од 11, 13 и 15 години евидентно е загрижувачко ниво на училишно насилство, а и исто така утврдени се и големи разлики меѓу државите. Така, околу 34% од испитаните ученици барем еднаш биле изложени на насилство, а 11% од нив на насилство биле изложени дури 2-3 пати месечно. Со ова истражување се констатирало дека изложеноста на насилство се намалува со возраста, како и дека разликите помеѓу половите во однос на изложеноста на насилство се релативно мали. Загрижува и процентот на деца кои признале дека ги малтретирале другите деца (35%) и истиот е многу поголем кај припадниците од машкиот пол. Според степенот на насилство на прво место биле Естонија, Гренланд, Летонија, Литванија, Португалија и Украина, а помеѓу земјите со најмалко присуство на училишно насилство се наоѓале Чешка, Словенија, Шведска и Хрватска (Craig & Harel, 2004).

Со едно од истражувањата, спроведено во Велика Британија, биле опфатени 223 деца од 48 установи за социјална заштита, од кои 13% од нив доживеале сексуално насилство од страна на нивни врсник, а 40% од нив биле жртви на силеџиско однесување. Утврдено било дека главни извори за насилството биле самите деца, а не вработените во установите. Исто така, било утврдено дека процентот на насилство пред и по доаѓањето во установата речиси и не се разликува (44% од децата изјавиле дека доживеале некаков вид на насилство во институцијата, а 41% така изјавиле пред доаѓањето во неа).

Во рамките на поранешните Југословенски простори ретки се оние истражувачи кои систематски го истражувале насилството кај децата (над децата и помеѓу децата). Едно од

трвите истражувања во оваа област е реализирано во 1997 година од страна на Милосављевиќ (Milosavljević, 1998) и се однесува на сите компоненти на насилството врз децата, како и на социјалниот контекст во кој децата се развиваат. Така, Видановиќ (Vidanović, 1998) го испитувал насилството во установите за згрижување на деца без родители и родителска грижа. Во истражувањето учествувале 49 деца, со просечна возраст од 12 години, и 18 воспитувачи од три установи за деца без родители и родителска грижа од Белград. Еден од најалармантните наоди до кој дошол Видановиќ е дека „постои изразено злоставување на децата од страна на родителите уште пред нивното сместување во установата, кое, во голем број од случаите перманентно продолжува и по сместувањето" (Vidanović, 1998:191). Пред сместувањето во установата 60% од децата биле физички злоставувани, 18% напуштени и занемарени од родителите, кај 8% очувот агресивно се однесувал спрема нив, 7% биле принудени на проституција, а 2% од женските деца биле жртви на силување од страна на таткото или друг член од семејството. Последиците од ваквото детство, кај најголем број од случаите се многу сериозни, па така децата најчесто доживуваат страв од иднината, од караници, од распад на природното семејство, од смрт на блиска личност, оружје. Меѓутоа, покрај овие стравови, децата навеле и голем број други проблеми, меѓу кои 50% имале чести главоболки, 15% болки во стомакот, 40% потење на дланките, 52% потешкотија во одржување на вниманието, 27% пореметен сон, 31% енуреза, 16% енкомпреза, 26% тикови, а дури 42% од децата помислувале на самоубиство.

Buljan – Flander i Ćosić (2004) спровеле истражување во 25 основни училишта во 13 градови во Хрватска во кое биле опфатени околу 5000 ученици од четврто до осмо одделение. Резултатите покажуваат дека 27% од учениците секојдневно доживуваат барем еден вид на насилство, 8% се провокативни жртви, додека 8% само извршуваат насилство, а не го доживуваат.

Во истражувањето на Гашиќ-Павишиќ (Gašić-Pavišić, 1998) кое е поврзано со училишното насилство, биле опфатени 298 ученици од петто и седмо одделение од 12 основни училишта и 302 ученици од прва и третта година од неколку средни училишта во Србија. Во истражувањето биле опфатени и 110 наставници од основните и средните

чилишта, како и 600 родители. Резултатите покажуваат дека најзастапени форми на чилишно насилство се навредувањето и исмејувањето (37%) и заканувањето и аплашувањето (21%), но и дека и наставниците претсавуваат дел од насилната интеракција. Според податоците, 25% од наставниците биле вербално насилни во однос на децата, а дури 4% физички. Во контекст на истражувањето на насилството во рамки на институциите начеан е заклучокот дека: „училиштето не само што не претставува заштитена средина за децата во однос на изложеноста на насилство од страна на врсниците, туку во него децата повеќе се изложени на некои видови на насилство, отколку надвор од него" (Gašić-Pavišić, 1998:166). Екстензивни податоци за насилство помеѓу учениците во основното образование во Србија се добиени и со истражувањето во рамки на програмата „Мое училиште-училиште без насилство" спроведено од УНИЦЕФ и Институтот за психологија во 2006 година. Резултатите добиени врз основа на анкетањето на 26628 ученици од 50 основни училишта укажуваат на „одомаќеност на културата на насилство" во училиштата. Според изјавите на учениците, во период од три месеци, две третини од нив (65.3%) доживеале некоја форма на врсничко насилство. Како најчести форми на насилство биле застапени навредувањето (45.6%) и правењето сплетки (32.6%) (Popadić i Plut, 2007).

Кај нас, иако многу се зборува за проблемот на насилството, тешко е да се најдат документирани податоци поврзани со оваа проблематика. Истражувањата кои се спроведени во рамки на нашите простори најмногу говорат за семејното насилство, насилството врз децата на улица или насилството врз жената, насилството во училиштата, а многу ретко за насилството во установите за социјална заштита.

Во истражувањето на Трајков и соработниците (Trajkov i sur.,2007) е испитувана фреквенцијата на пријавување на семејното насилство во период од една година на Националната СОС линија за семејно насилство. Во период од 12 месеци насилство пријавиле 1952 лица, од кои 1763 од женски пол, 127 од машки. Во вкупната бројка биле вклучени и 62 деца. Од целиот примерок 1499 биле лица од македонска националност, 231 од ромска, 196 од албанска и 26 од други националности. Било утврдено дека бројот на јавувања е најголем во текот на јануари и декември, а како можни причини се наведуваат поголемиот број на

разници во тој период од годината и зголеменото конзумирање на алкохол за време на различните денови.

Гулевска и Арнаудова (Gulevska i Arnaudova, 2007) го испитувале семејното насилство кај жените кои живеат во рурална средина во Источна Македонија, од каде може да се види дека најчесто извршител на насилството е сопругот / партнерот, и дека во најголем дел жената се здобива со модринки, а најголем причинител за истите е алкохолот.

Кога станува збор за насилството кај децата на улица, може да се заклучи дека тие најмногу се изложени на физичко и психичко насилство, запоставување и работна злоупотреба (Arnaudova i Denkova, 2007).

Сепак, едно од најсистематските истражувања во рамки на оваа проблематика во Македонија, е истражувањето спроведено од страна на УНИЦЕФ и Институтот за социјална работа и социјална политика во 2005 година. Истражувањето имало цел да го утврди начинот на реагирање на институциите во Македонија за заштита на децата жртви на насилство. Во истражувањето биле вклучени податоци добиени од професионалци кои работат во институциите компетентни за помош на овие деца (здравствен центар, болница, центар за социјална работа, прифатни и поправни центри, дневни центри и други). Според споменатото истражување, во тековната 2005 година биле евидентирани 1403 деца жртви на насилство, од кои 404 случаи биле евидентирани од страна на Центрите за социјална работа, 393 случаи од страна на специјалните обезбедувачи на услуги, 333 случаи од страна на полициските станици и 145 случаи од училиштата (2005).

Истражувањето спроведено во рамки на проектот *Училиште по мерка на детето (димензија Здравје, безбедност и заштита)* се однесува на законската рамка, односно политиката и процедурите за здравје, безбедност и заштита во училиштата во Република Македонија. Податоците добиени од четири основни училишта во нашата земја покажуваат дека во повеќето училишта нема посебна пишана политика за сите форми на физичко насилство; во сите училишта не се прави разлика помеѓу насилство (малтретирање, ознемирување, тепање, злоставување и занемарување) и телесно казнување, и главно наставниците се повикуваат на Статутот во кој буквално се цитира Законот за Основно

бразование според кој е забрането само телесно казнување, додека другите видови на физичко насилство воопшто не се споменуваат; со Законот за работни односи се забранува насилничко однесување од страна на наставниците; посебни правилници кои регулираат акти видови на однесување има само во некои училишта и тоа Кодекс на однесување на наставниците, со кој се регулира однесувањето на наставникот, Кодекс на однесување на наставниците со кој се регулира однесувањето на учениците и нивните меѓусебни односи во смисла на ненасилство, како и Правилник за куќен ред со кој се регулираат односите меѓу учениците, наставниците и вработените во смисла на ненасилство; во некои училишта каде нема пишани кодекси, односите меѓу учениците и наставниците се регулираат со читање на правилата за однесување на одделенските часови, на наставниците на наставнички совет, а тоа ваквата информација се става на огласна табла, за да биде достапна на сите; дисциплински мерки за санкционирање на насилничко однесување на учениците се пропишани со Правилникот за педагошки мерки, а за наставниците во Законот за работни односи; мерките кон учениците се донесуваат постапно (опомена, преместување во друга паралелка и преместување во друго училиште) со што се дава можност ученикот да се коригира; нема податоци дека во последните 5 години поради насилничко однесување од страна на наставници е казнет некој наставник, освен во едно училиште од кое е отстранета една наставничка; во две училишта се казнети тројца ученици со преместување во друго училиште.

Податоците добиени од Студијата за однесувањето поврзано со здравјето кај децата на училишна возраст во Р. Македонија од 2006 година на примерок од 4147 ученици на 11, 13 и 15 годишна возраст покажуваат постоење на: деца кои понекогаш биле малтретирани на училиште (7% од девојчињата и 14% од момчињата на 11 и 13 годишна возраст; 5% девојчиња и 8% момчиња на 15 годишна возраст) и деца кои понекогаш учествувале во малтретирање (7% од девојчињата и 13% од момчињата на 11 годишна возраст; 6% девојчиња и 21% момчиња на 13 годишна возраст; 7% од девојчињата и 20% од момчињата на 15 годишна возраст). Во однос на учеството во тепачки истражувањето покажува дека 15% од девојчињата и 40% од момчињата учествувале во тепачки. Овој податок ја лоцира Република Македонија на петто место во однос на останатите 46 земји учеснички во Студијата. Учениците кои

чувствуваат во тепачки поверојатно е дека пушат и се опиваат, се чувствуваат осамени, еприфатени, несигурни во себе и нервозни, покажуваат податоците од Студијата. Висок процент на ученици пријавуваат дека носеле оружје изминатите 30 дена, при што оваа изјава овеќе се однесува на момчињата отколку на девојчињата. Процентот на ученици кои носат оружје е најголем на 15 годишна возраст: 12% од момчињата етнички Македонци и 22% за момчињата етнички Албанци.

За разлика од соседството, каде последниве десетина години забрзано се работи на стражување на насилството во установите за социјална заштита, кај нас, недостасуваат податоци за научни истражувања во оваа област. Токму поради тоа, од една страна, а од друга мајки го на ум значењето на овие институции за децата сместени во нив, ова истражување треба да придонесе да се согледа целокупната состојба во установите за социјална заштита, а и да утврди дали постои насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита, кој е извршител на насилството и кои се причините за истото.

. ИСТРАЖУВАЧКИ ДЕЛ

1. ФОРМУЛИРАЊЕ НА ПРОБЛЕМОТ НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Потребата за проценка на состојбите поврзани со насилството во установите за социјална заштита се појавува во контекст на бројните акции насочени кон заштита на правата на децата, а особено од аспект на трансформација на установите за социјална заштита и услугите за заштита на децата во локалната заедница. Спроведеното истражување има дел да утврди дали во установите за социјална заштита постои насилно однесување врз децата кои се заштитени во нив.

Врз основа на расположивите информации за состојбите кај нас, може да се констатира дека не е спроведено ниту едно систематско истражување во кое насилството во установите за социјална заштита претставува централен истражувачки проблем. Во ова истражување ќе бидат прикажани објективни и систематски собрани податоци за видот и зачестеноста на појавата (преваленцијата) на одредени форми на насилно однесување во установите за социјална заштита во нашата земја. Покрај тоа, дополнително ќе бидат утврдени и нивото на гресија кај децата (кон себе и кон другите), како и стратегиите кои децата ги користат при однесување со стресот (стратегии насочени кон проблемот, кон емоциите или кон избегнување на проблемот).

Поради горенаведеното, неопходно е уште на самиот почеток да се прецизира што се подразбира под терминот насилство и кои карактеристики ги сметаме клучни за однесувањето кое го квалификуваме како насилно. Во ова истражување прифатена е дефиницијата во која насилството се определува како *однесување кое се превзема со намера на некој друг неоправдано да му се нанесе болка, страв, срам и понижување*. Оваа резимирана дефиниција во голема мера коиндицира со дефиницијата што ја дава Милосављевиќ (Milosavljević, 1998:3), во која насилството се поистоветува со: *„рзлични акти, постојат и однесувања на поединците, групите и општествените институции во односите спрема луѓето, кои вклучуваат примена на физичка, психичка, политичка или некој друг вид на сила и со која се загрозува физичкиот, психичкиот или социјалниот*

интегритет на човекот и се предизвикуваат физички и психички оштетувања и други неповолни последици.

Од тука, главниот проблем кон кој ќе биде насочено ова истражување е да се утврди **дали постои насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита, кој е извршител на насилството и кои се причините за неговото појавување?**

2. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Основната цел на ова истражување е да се стекне увид во најчесто застапените форми на насилство во установите за социјална заштита, поради откривање на причините кои доведуваат до различни видови на насилно однесување во рамки на установата.

Една од главните **задачи** на ова истражување е да се согледаат и вкрстат комплексните и неретко противречни проекции на насилството од аспект на децата, од една страна, и од аспект на возрасните вработени во установите за социјална заштита, од друга страна. И на децата, и на возрасните им беше понудена можност со своите размислувања, предлози и идеи да придонесат насилството со кое се соочуваат децата во установите за социјална заштита, подобро да се расветли како појава, со што ќе се помогне за навремено спречување и прекинување на истото. Исто така, со ова истражување утврдена е и поврзаноста помеѓу насилството, агесијата и стратегиите за соочување со стрес кои постојат кај децата сместени во установите за социјална заштита.

Практичната цел на ова истражување е подигање на нивото на свест и информирање за реалната и објективната слика за насилството во установите за социјална заштита, со што се промовира превентивна акција во насока на ненасилно воспитување и градење на здрави животни стилови. Една од целите на ова истражување е добиените резултати да предизвикаат позитивни промени во процесот на едукација и ненасилна комуникација во сите слоеви на

општеството, особено во опкружувањето во кое изложеноста на насилство од различни причини е поизразена.

Ова истражување би требало да претставува поттик за понатамошни, продлабочени истражувања во областа на насилството во установите за деца-особено деца со пречки во развојот кои се дополнително загрозени кога се во прашање насилството и злоставувањето, но и во областа на вонинституционалната заштита.

Живото на развој на секое општество се мери, меѓу другото, и преку неговата грижа за највулнерабилните групи, а оваа задача е уште посложена и уште поделикатна кога е во прашање вниманието на општеството и државата кон децата сместени во установите за социјална заштита.

3. ПРЕДМЕТ НА ИСТРАЖУВАЊЕ

3.1. ТЕОРЕТСКО ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА ПРЕДМЕТОТ

Основен предмет на ова истражување е да се испитаат формите и распространетоста на насилството кај децата кои живеат во установите за социјална заштита. Предмет на истражување се видовите на насилни искуства кои ги имаат децата кои живеат во овие установи, колку се чести тие искуства и кои се насилниците. Исто така, утврден е и видот и распространетоста на насилството кај децата во однос на полот, но и во однос на возраста. Предмет на истражување ќе биде и агресивноста на децата насочена кон себе, но и кон другите лица, и стратегиите кои децата ги користат кога се соочуваат со стресот од аспект на тоа дали тие се насочени кон решавање или кон избегнување на проблемот, или пак кон емоции.

3.2. ДЕФИНИРАЊЕ НА КЛУЧНИТЕ ПОИМИ

Клучни поими кои се сретнуваат во ова истражување се следните:

Насилство - под насилно однесување се смета секое однесување кое е со намера на друго лице неоправдано да му се нанесе болка, срам или понижување (работна дефиниција во ова истражување);

Дете - лице на возраст помала од 18 години (согласно дефиницијата во Конвенцијата за правата на детето);

Установи за социјална заштита – социјални установи чиј законски статус одговара на органите на јавното право, кои се надгледувани од Министерството за труд и социјална политика. Се разликуваат според целната група која ја покриваат, и тоа:

- установи за сместување на деца и младинци без родители и родителска грижа;
- установи за сместување на деца и младинци со воспитно-социјални проблеми и со нарушено поведење;
- установи за сместување на деца и младинци со пречки во интелектуалниот развој;
- установи за сместување на деца и младинци со пречки во телесниот развој и
- установи за сместување на стари и возрасни лица со телесна попреченост (Закон за социјална заштита, 2007);

Вработени во установите за социјална заштита – лица кои работат во установите за социјална заштита како СОС Мајки, социјални работници, психолози, воспитувачи, наставници, медицински техничар, возач;

Агресивност – однесување кое се манифестира директно преку вербален, физички или комбиниран напад, или индиректно преку компензација или индиректна агресија. Агресијата може да биде насочена кон внатре, т.е кон себе и кон надворешниот свет, т.е кон другите (Vidanović, 2006);

Стратегии за соочување со стрес – однесувања кои лицата ги манифестираат кога се во стресна ситуација. Стратегиите за соочување со стресот може да бидат насочени кон проблемот, кон емоциите или кон избегнување за соочување со проблемот.

3.3. ХИПОТЕЗИ

Во истражувањето постојат неколку хипотези, поделени во две групи. Во првата група (А група) спаѓаат хипотезите кои се однесуваат податоците добиени од децата, а во втората (Б група) оние кои се однесуваат на податоците добиени од вработените.

Во првата група (А група) на хипотези спаѓаат:

- 1.1. Постои поврзаност помеѓу извршувањето на насилство и изложеноста на насилство кај децата згрижени во установите за социјална заштита
- 1.2. Постои поврзаност помеѓу видот на насилството и возраста на децата згрижени во установи за социјална заштита
- 1.3. Постојат разлики помеѓу децата со различен пол во однос на видот на насилството
- 1.4. Постојат разлики помеѓу установите во кои се сместени децата во однос на видот на насилството
- 1.5. Извршители на насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита почесто се самите деца, отколку вработените во установите и другите лица.
- 1.6. Постои поврзаност помеѓу степенот на агресија и насилството кај децата
- 1.7. Постои поврзаност помеѓу стратегиите за соочување со стрес и насилството кај децата
- 1.8. Постојат разлики помеѓу децата во зависност од тоа по кој пат се сместени во установа во однос на видот на насилството
- 1.9. Постои поврзаност помеѓу времето на престој во установата и насилството кај децата

Во втората група (Б група) на хипотези спаѓаат:

- 1.1. Вработените од различен пол се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита
- 1.2. Вработените со различен работен стаж се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита
- 1.3. Вработените со различен степен на образование се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита
- 1.4. Вработените со различена професија се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита
- 1.5. Постојат разлики помеѓу установите во кои се сместени децата во однос на идентификацијата на насилство од страна на вработените
- 1.6. Вработените во установите за социјална заштита умеат да препознаат присуство на насилство врз децата во установите за социјална заштита.
- 1.7. Извршители на насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита почесто се самите деца, отколку вработените во установите и другите лица.
- 1.8. Вработените во установите за социјална заштита се вклучени во извршување на насилство врз децата во установите за социјална заштита.

3.4. ВАРИЈАБЛИ

Од предметот на предложеното истражување, како **варијабли** се јавуваат:

- **Насилство** (извршители/жртви на насилство)
- **Вид на насилство** (емоционално/физичко/сексуално и занемарување)
- **Установата за социјална заштита** (ЈУ 11 Октомври, ЈУ Скопје, ЈУ Ранка Милановиќ, СОС Детско Село);
- **Вработени во установите за социјална заштита**
- **Полот на децата** (машки/женски);
- **Возраста на децата**

- **Агресивноста на децата** (внатрешна/ надворешна)
- **Стратегии за соочување со стресот** (насочени кон решавање на проблемот/ насочени кон емоции/ насочени кон избегнување на проблемот)
- **Број на сместувања во установа** (прв пат/повеќе пати)
- **Време на престој во установата**
- **Стаж на вработените во установата** (до 5 години/6-10 години/11-15 години/16-20 години/21-25 години, над 26 години)
- **Степен на образование на вработените во установата** (средно/високо)
- **Професија на вработените во установата** (СОС Мајка/социјален работник/психолог/воспитувач/наставник/медицински техничар/возач).

4. МЕТОД НА ИСТРАЖУВАЊЕ

4.1. ПРИСТАП - ИСТРАЖУВАЧКА СТРАТЕГИЈА

Во изработката на овој труд се употребени квантитативни и квалитативни методи за истражување на насилството врз децата сместени во установите за социјална заштита. Бидејќи во емпириските истражувања проблемот се проучува преку мерење на појавата, како што е случај и во ова истражување, применета е квантитативната истражувачка стратегија. Квантитативниот приод е употребен при формулацијата на хипотезите, конструкциите на варијаблите и анализата на односите меѓу варијаблите. За таа цел, е спроведена анкета со прашалник и за децата и за вработените во установите за социјална заштита. Од квалитативните техники спроведени се фокус групи и со децата и со вработените од установите за социјална работа.

За мерење на варијабилноста на податоците ќе се користи мерката на варијабилност-стандардна девијација, која е најдобар индикатор за растурањето на скоровите во примерокот и претставува основа за проценка на варијабилноста на појавата во популацијата.

а да се утврдат разликите помеѓу групите ќе се користи t-тест на статистичка значајност и НОВА, а за да се утврди поврзаноста на варијаблите-Пирсонов коефициент на корелација.

4.2. ТЕХНИКИ ЗА СОБИРАЊЕ НА ПОДАТОЦИ

За потребите на ова истражување се конструирани неколку инструменти со кои ќе се гврди видот на насилството врз децата сместени во установите за социјална заштита, колку есто се случува и кои се насилници. Податоците говорат дека децата сместени во установи есто имаат проблеми со читањето, пишувањето и долгото задржување на вниманитео, па мајки ги предвид овие сознанија, поставен е помал број прашања во времетраење од 30 минути.

Листата на насилни однесувања за која децата се изјаснуваат дали им се случиле, колку есто и од страча на кого, е конструирана врз основа на слично референтно меѓународно стражување (International Society of the Prevention of Child Abuse and Neglect – ISPCAN), но и о помош на консултирање на експерти кои работат на оваа проблематика.

- **Прашалникот за децата сместени во установите за социјална заштита** се состои од 22 прашања, пред сè од прашања од затворен тип кои се однесуваат на формите на насилство кои децата ги доживеале/ извршиле во последните шест месеци во установата за социјална заштита. За секоја од наведените форми на насилство децата треба да наведат три информации: колку пати доживеале такво насилство во установата (никогаш / 1-5 пати / повеќе од 5 пати), кој бил насилникот (друго дете од установата / лице вработено во установата/ лице од надвор) и колу често тие самите биле актери на насилството (никогаш / 1-5 пати / повеќе од 5 пати) во последните шест месеци.
- **Прашалникот за вработените во установите за социјална заштита** се состои од затворени прашања кои се однесуваат на присуството на 22 вида насилно однесување

во установите, како и од отворени прашања за причините за нивното јавување и за најефикасните начини за борба против истото.

- **Тестот на агресивност** е конструиран од Константин Момировиќ, Петар Косиќ и Анкица Хошек, и се состои од два теста. Едниот ја испитува **агресивностс која е насочена кон внатре, т.е. кон себе**, а другиот тест ја испитува **агресивноста насочена кон надворешниот свет, т.е. кон другите**. Двата теста всушност се скали од Ликертов тип и се состојат од 40 прашања. Секоја скала ја сочинуваат по 20 тврдења со петочлен избор: 1. сосема неточно; 2. прилично неточно; 3. не сум сигурен; 4. прилично точно; 5. сосема точно.
- **Прашалникот за одредување стратегии за соочување со стрес** е конструиран од Карвер и соработниците (Carver et al., 1989) и се состои од 50 тврдења на кои испитаниците одговараат на скала од Ликертов тип со петочлен избор (1. сосема неточно; 2. прилично неточно; 3. не сум сигурен; 4. прилично точно; 5. сосема точно). Стратегиите, според начинот на соочување се поделени на три групи, и тоа: стратегии насочени кон проблемот, стратегии насочени кон емоции и стратегии насочени кон избегнување на проблемот.
- **Фокус групи** спороведени по однапред поготвен протокол за нивно одржување. Со фокус групите се добиени податоци за предлозите на децата и вработените како да се подобри состојбата во установите за социјална заштита и истите се спороведени на 7 деца и седум вработени од секоја од установите.

4.3. ДЕФИНИРАЊЕ НА ОСНОВНИОТ ЗБИР НА ЕДИНИЦИ И ПРИМЕРОКОТ

На ниво на Република Македонија постојат неколку установи за социјална заштита чиј аконски статус одговара на органите на јавното право и се надгледувани од Министерството а труд и социјална политика. Се разликуваат според целната група која ја покриваат, и тоа:

-установи за сместување на деца и младинци без родители и родителска грижа („Мајчин дом"-Битола и „ЈУ 11 Октомври"-Скопје);

-установи за сместување на деца и младинци со воспитно-социјални проблеми и со нарушено поведение („ЈУ Скопје" и „ЈУ Ранка Милановиќ");

-установи за сместување на деца и младинци со пречки во интелектуалниот развој („Завод Топанско Поле" и „Специјален завод Демир Капија");

-установи за сместување на деца и младинци со пречки во телесниот развој („Бања Банско") и

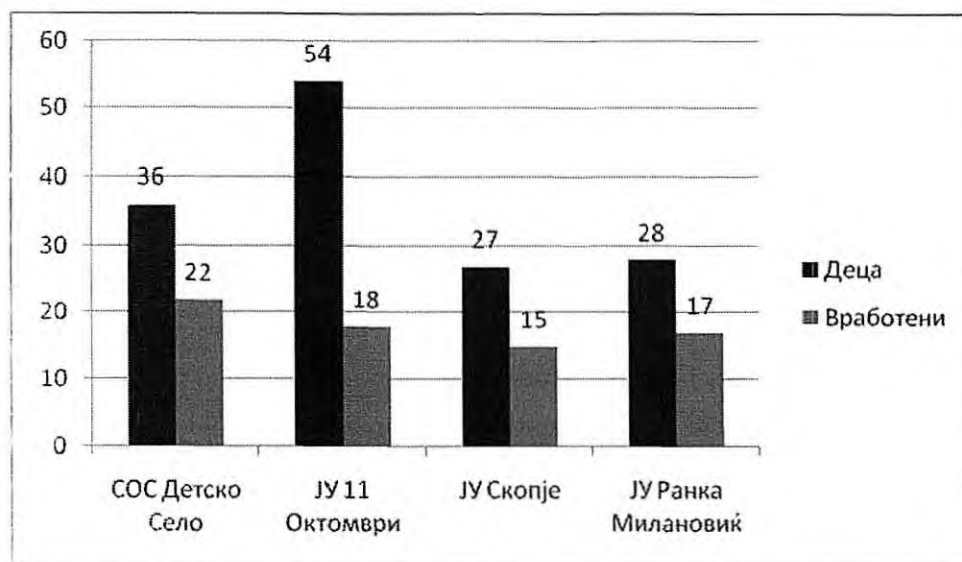
-установи за сместување на стари и возрасни лица со телесна попреченост (четири домови за постари лица во Скопје, Куманово, Прилеп и Битола) (Закон за социјална заштита, 2007).

Според последниот извештај на Државниот завод за статистика на Република Македонија вкупниот број на згрижени деца во установите за социјална заштита во 2008 година изнесува 349, од нив 253 се згрижени во три установи за деца без родители и одителска грижа, 32 во Заводот за згрижување, воспитание и образование на деца и млади и 4 во Установа за згрижување на деца и млади со воспитно социјални проблеми¹⁹. Во овие установи се вработени вкупно 112 вработени, од кои 32 се социјални работници, 16 психолози, 16 педагози, 16 дефектолози, 16 правници и 16 административни работници²⁰.

---

¹⁹ www.stat.gov.mk

²⁰ Билтен на Републички завод за унапредување на социјалните дејности (2006)

Графикон 1. Структура на примерокот

Со ова истражување ќе бидат опфатени сите деца кои во моментот на истражувањето биле во својата матична установа, и доброволно прифатиле да учествуваат во истражувањето, односно вкупно 154 деца, и тоа: 36 деца од СОС Детско Село, 54 деца од ЈУ 11 Октомври, 27 деца од ЈУ Скопје, 28 деца од ЈУ Ранка Милановиќ. Исто така, опфатени и сите вработени од гореспоменатите установи, кои доброволно прифатија да го потполнат прашалникот, и тоа вкупно 72, од кои од 22 СОС Детско Село, 18 од ЈУ 11 Октомври, 15 од ЈУ Скопје и 17 деца од ЈУ Ранка Милановиќ.

5. РЕЗУЛТАТИ

Резултатите во ова истражување ќе бидат поделени на два дела, во согласност со поставените хипотези. Првата група на резултати се однесуваат на исказите добиени од страна на децата сместени во установите за социјална заштита, а втората група на резултати се однесуваат на исказите добиени од страна на вработените во установите за социјална заштита.

→ *Резултати поврзани со првата (А група) група на хипотези*

А.1. Постои поврзаност помеѓу извршувањето на насилство и изложеноста на насилство кај децата згрижени во установите за социјална заштита

Во рамките на оваа хипотеза, со помош на Пирсонов коефициент на корелација е тестирана и поврзаноста на сите видови на насилство (жртва/извршител) помеѓу себе (Табела 1). Така, утврдено е дека кога децата се жртви на насилство, постои статистичка поврзаност на емоционалното насилство со сите други видови на насилство и тоа со физичкото ($p < .01$, $r = .801$), со сексуалното ($p < .05$, $r = .189$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .626$). Исто така, утврдена е значајна поврзаност на децата кои се жртви на емоционално насилство, со извршувањето на насилство, и тоа со емоционалното ($p < .01$, $r = .599$), со физичкото ($p < .01$, $r = .580$), со сексуалното ($p < .01$, $r = .237$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .325$).

Резултатите во Табела 1 говорат и за статистички значајна поврзаност помеѓу физичкото насилство, во случаите кога децата се жртви на насилство со сите останати видови на насилство, и тоа со емоционалното насилство ($p < .01$, $r = .801$), со сексуалното ($p < .01$, $r = .312$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .730$). Освен тоа, утврдена е значајна поврзаност на децата кои се жртви на физичко насилство, со извршувањето на насилство, и тоа, со емоционалното насилство ($p < .01$, $r = .486$), со физичкото ($p < .01$, $r = .556$), со сексуалното ($p < .01$, $r = .420$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .404$).

Исто така, постои статистички значајна поврзаност помеѓу сексуалното насилство на децата жртви со другите видови на насилство, и тоа со емоционалното ($p < .05$, $r = .189$), со физичкото ($p < .01$, $r = .312$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .452$). Освен ова, утврдена е значајна поврзаност на децата кои се жртви на сексуално насилство, со извршувањето на насилство, и тоа со емоционалното ($p < .01$, $r = .219$), со физичкото ($p < .01$, $r = .273$) и со сексуалното ($p < .01$, $r = .432$).

Кога станува збор за занемарувањето кое го доживеале децата, повторно резултатите ни говорат за статистички значајна позитивна поврзаност со останатите видови на насилство, и тоа со ($p < .01$, $r = .626$), со физичкото ($p < .01$, $r = .730$) и со сексуалното ($p < .01$, $r = .452$). Исто така, утврдена е значајна поврзаност на децата кои се жртви на занемарување, со извршувањето на насилство, и тоа со емоционалното ($p < .01$, $r = .394$), со физичкото ($p < .01$, $r = .497$), со сексуалното ($p < .01$, $r = .534$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .297$).

Што се однесува пак до податоците кога децата се јавуваат како извршители на насилството, повторно постои поврзаност помеѓу видовите на насилство, и тоа на емоционалното насилство со емоционалното, кога децата се жртви ($p < .01$, $r = .599$), со физичкото ($p < .01$, $r = .486$), со сексуалното насилство ($p < .01$, $r = .273$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .394$). Исто така, постои значајна поврзаност помеѓу извршувањето на емоционално насилство, со извршување на останатите видови насилство, и тоа со физичкото ($p < .01$, $r = .846$), со сексуалното ($p < .01$, $r = .336$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .696$).

Исто така, кога децата се јавуваат како извршители на насилство, постои статистички значајна поврзаност на физичкото насилство со емоционалното насилство, кога децата се жртви ($p < .01$, $r = .580$), со физичкото ($p < .01$, $r = .556$), со сексуалното ($p < .01$, $r = .273$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .497$). Извршувањето на физичкото насилство е поврзано со извршувањето и на останатите видови насилство, и тоа со емоционалното ($p < .01$, $r = .846$), со сексуалното ($p < .01$, $r = .502$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .728$).

Исто така, забележана е статистички значајна поврзаност помеѓу сексуалното насилство, кога децата се извршители, со децата жртви на емоционалното насилство ($p < .01$, $r = .237$), на физичкото насилство ($p < .01$, $r = .420$), на сексуалното насилство ($p < .01$, $r = .432$) и на

занемарувањето ($p < .01$, $r = .534$). Извршувањето на сексуалното насилство е поврзано и со извршување на емоционално насилство ($p < .01$, $r = .336$) и физичкото насилство ($p < .01$, $r = .502$).

Кога станува збор за децата кои вршат занемарување, забележлива е повторно статистички значајна поврзаност со останатите видови на насилство, и тоа кога децата се жртви, со емоционалното насилство ($p < .01$, $r = .325$), со физичкото насилство ($p < .01$, $r = .404$) и со занемарувањето ($p < .01$, $r = .297$). Извршувањето на занемарување е поврзано и со извршување на емоционално насилство ($p < .01$, $r = .696$), физичко насилство ($p < .01$, $r = .728$) и сексуално насилство ($p < .01$, $r = .615$).

Табела 1. Корелација на резултатите за поврзаноста на сите видови на насилството (жртва/извршител)

	Видови насилство кај децата кои се жртви на насилство				Видови насилство кај децата кои се извршители на насилство			
	Емоционално	Физичко	Сексуално	Занемарување	Емоционално	Физичко	Сексуално	Занемарување
Емоционално	1	.801**	.189*	.626**	.599**	.580**	.237**	.325**
Физичко		1	.312**	.730**	.486**	.556**	.420**	.404**
Сексуално			1	.452**	.219**	.273**	.432**	.063
Занемарување				1	.394**	.497**	.534**	.297**
Емоционално					1	.846**	.336**	.696**
Физичко						1	.502**	.728**
Сексуално							1	.615**
Занемарување								1

df = 143

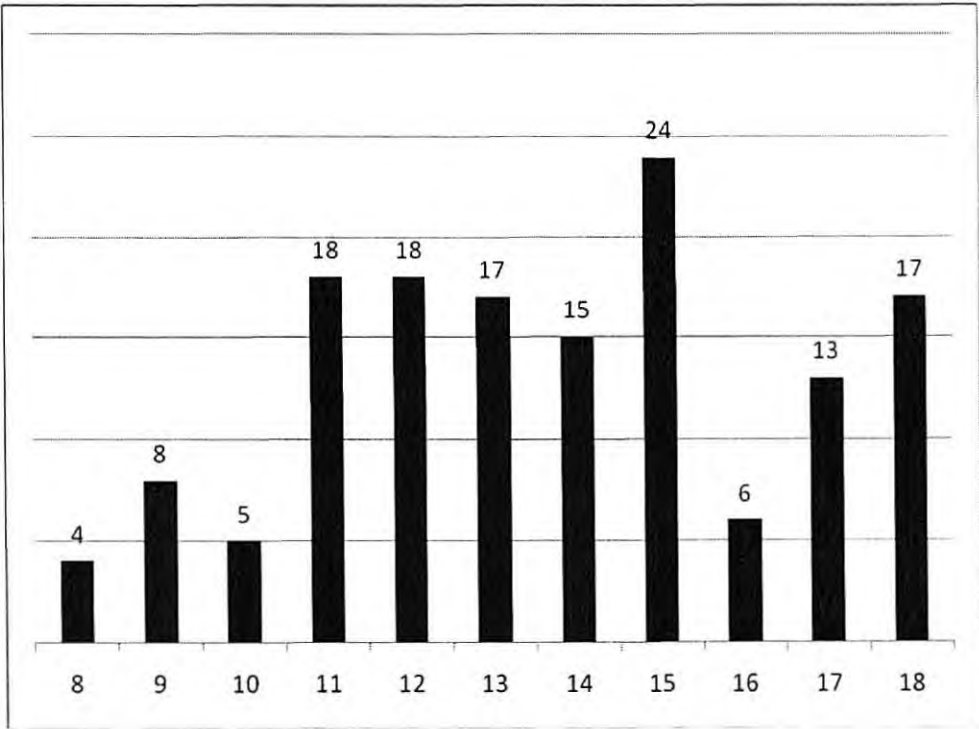
**Корелација значајна на ниво $p < .01$

*Корелација значајна на ниво $p < .05$

Резултатите прикажани во Табела 1 *делумно ја потврдуваат* првата хипотеза која гласи дека *постои поврзаност помеѓу извршувањето на насилство и изложеноста на насилство кај децата згрижени во установите за социјална заштита* бидејќи може да се забележи поврзаност помеѓу изложеноста на сите видови на насилство и извршувањето на насилство, освен помеѓу изложеноста на сексуално насилство и извршувањето на занемарување.

1.2. Постои поврзаност помеѓу видот на насилството и возраста на децата згрижени во установи за социјална заштита

Децата кои учествуваа во ова истражување (N=145) меѓу себе се разликуваат во однос на возраста, и тоа, најмалото има 8 години, а најстарото 18. На графикон 2 се прикажани сите деца кои учествуваа во ова истражување според возрасната структура. Од Графикон 2 може да забележиме дека најмногу деца се на возраст од 15 години (N=24), а најмалку на возраст од 8 години (N=4).

Графикон 2. Структура на децата според возраста

Во Табела 2 со помош на Пирсонов коефициент на корелација е пресметана поврзаноста помеѓу возраста на децата и видот на насилството кога тие се јавуваат и како жртви и како извршители на насилство. Резултатите ни покажуваат дека постои статистички значајна поврзаност помеѓу возраста и емоционалното насилство (кога децата се жртви на насилство) на ниво $p < .05$ ($r = .177$), и помеѓу возраста и физичкото насилство (кога децата се

жртви на насилство) на ниво $p < .05$ ($r = .187$), односно, колку децата се помали, толку почесто се жртви на емоционално и физичко насилство. Според приложените резултати во Табела 2, интересно е да се напомене дека не постои статистички значајна разлика помеѓу возраста и видовите на насилство, кога детето се јавува како извршител на насилството.

Табела 2. Корелација на резултатите за варијаблата возраст со видот на насилството (жртва/извршител)

		Вид на насилство	Возраст (r)
Жртва на насилство		Емоционално насилство	.177*
		Физичко насилство	.187*
		Сексуално насилство	-.032
		Занемарување	.060
Извршител на насилство		Емоционално насилство	-.075
		Физичко насилство	.025
		Сексуално насилство	-.052
		Занемарување	-.056

*Корелација значајна на ниво $p < .05$

Горенаведените податоци од Табела 2 и Графикон 2 **делумно ја потврдуваат** втората хипотеза дека **постои поврзаност помеѓу видот на насилството и возраста на децата згрижени во установи за социјална заштита**, бидејќи поврзаноста постои само во однос на возраста и емоционалното и физичкото насилство (во случаите кога децата се изјасниле како жртва на насилство).

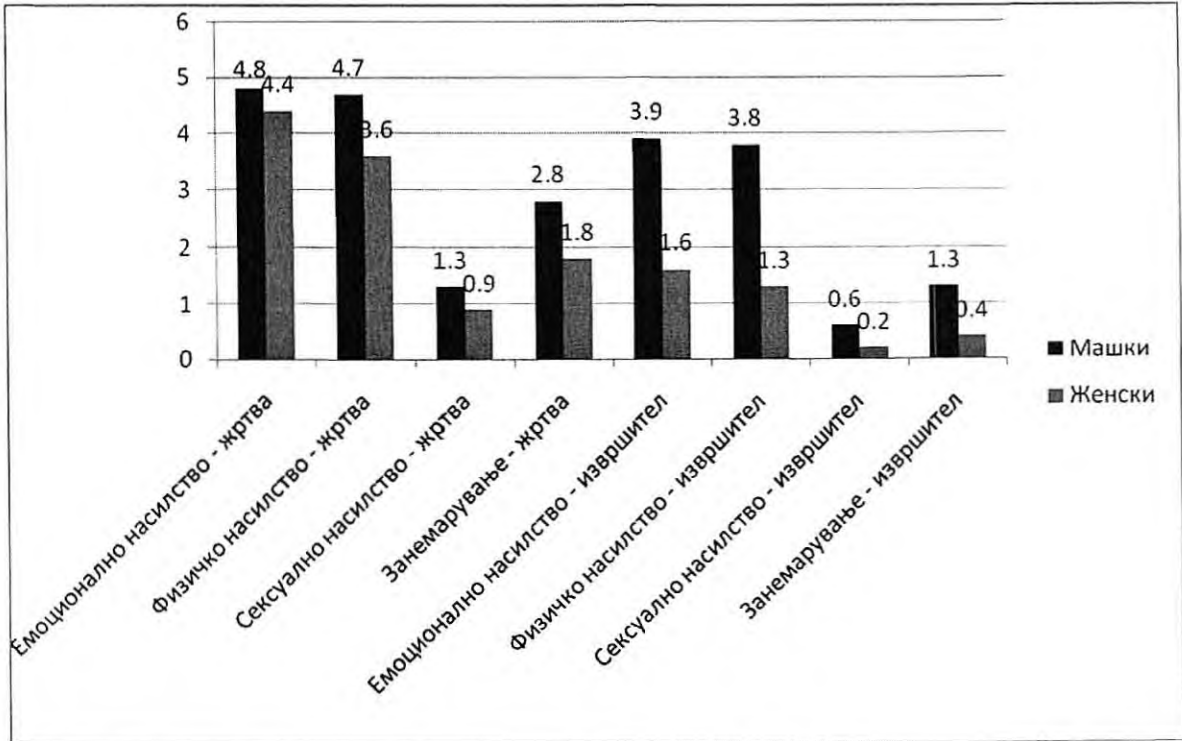
А.3. Постојат разлики помеѓу децата со различен пол во однос на видот на насилството

Вкупниот број на деца кои учествуваа во ова истражување изнесува 145. Поголемиот број, или 69,7% се од машки пол ($N=101$) додека останатите 30,3% ($N=44$) се од женски пол. На Графикон 3 се прикажани одговорите на децата (со различен пол) во однос на видовите на насилство, и тоа дали тие се жртви или извршители на насилството. Од истиот може да се

абележи дека најголем број од момчињата изјавуваат дека се жртви на емоционално насилство (M=4.8), и дека во најголема мерка (M=3.9) го извршуваат истото. Девојчињата пак, исто како и момчињата најчесто се жртви на емоционално насилство (M=4.4), и истото најчесто го извршуваат (M=1.6). Не смее да се занемари податокот дека момчињата, иако поредбено со останатите видови на насилство е во многу помала мера, но сепак биле жртви на сексуално насилство (M=1.3) како и девојчињата (M=0.9). Освен како жртви, и момчињата и девојчињата се јавуваат и како извршители на сексуалното насилство, и тоа момчињата за три пати почесто од девојчињата.

Од Графикон 3 може да се забележи дека сите разлики помеѓу момчињата и девојчињата во однос на изложеност и извршувањето на насилството се во прилог на децата од машки пол.

Графикон 3. Шематски приказ на видот на насилство во однос на полот на децата

Од Табела 3, со помош на t-тестот за утврдување на разлики помеѓу групите, може да се заклучи дека постојат статистички значајна разлики помеѓу машките и женските деца во однос на занемарувањето кога децата се жртви на насилство ($t(145) = 2.14, p < .05$). Кога децата се јавуваат како извршители на насилството, постојат значајни разлики помеѓу децата од машки и женски пол во однос на емоционалното насилство ($t(145) = 5.29, p < .01$), физичкото насилство ($t(145) = 5.19, p < .01$), сексуалното насилство ($t(145) = 2.20, p < .05$) и занемарувањето ($t(145) = 3.74, p < .01$). Сите разлики се во прилог на припадниците на машкиот пол, односно машките деца почесто се жртви на насилство (занемарување), но и почесто го извршуваат истото.

Табела 3. Корелација на резултатите за варијаблата пол со видот на насилството (жртва/извршител)

		Вид на насилство	Пол	N	M	σ	T	P
Жртва на насилство	Емоционално насилство	Машки	101	4.80	2.60	.80	1.43	>.05
		Женски	44	4.41	2.73			
	Физичко насилство	Машки	101	4.67	3.67	1.36	>.05	
		Женски	44	3.70	4.01			
	Сексуално насилство	Машки	101	1.34	2.33	2.14	<.05	
		Женски	44	.86	1.75			
	Занемарување	Машки	101	2.83	2.26	5.29	<.01	
		Женски	44	1.84	2.66			
Извршител на насилство	Емоционално насилство	Машки	101	3.90	3.16	5.19	<.01	
		Женски	44	1.59	2.00			
	Физичко насилство	Машки	101	3.81	4.10	2.20	<.05	
		Женски	44	1.36	1.55			
	Сексуално насилство	Машки	101	.57	1.58	3.74	<.01	
		Женски	44	.18	.54			
	Занемарување	Машки	101	1.30	1.89	.84		
		Женски	44	.45	.84			

df=143

Добиените резултати од Табела 3 и Графикон 3 **делумно ја потврдија** третата хипотеза според која **постојат разлики помеѓу децата со различен пол во однос на видот на насилството**, бидејќи разлики помеѓу двете споредувани групи постојат само во однос на

полот и некои видови на насилство -со занемарувањетокога децата се жртви на насилство, а кога децата се извршители, разлики помеѓу двата пола се јавуваат во однос на емоционалното, физичкото, сексуалното насилство и занемарувањето.

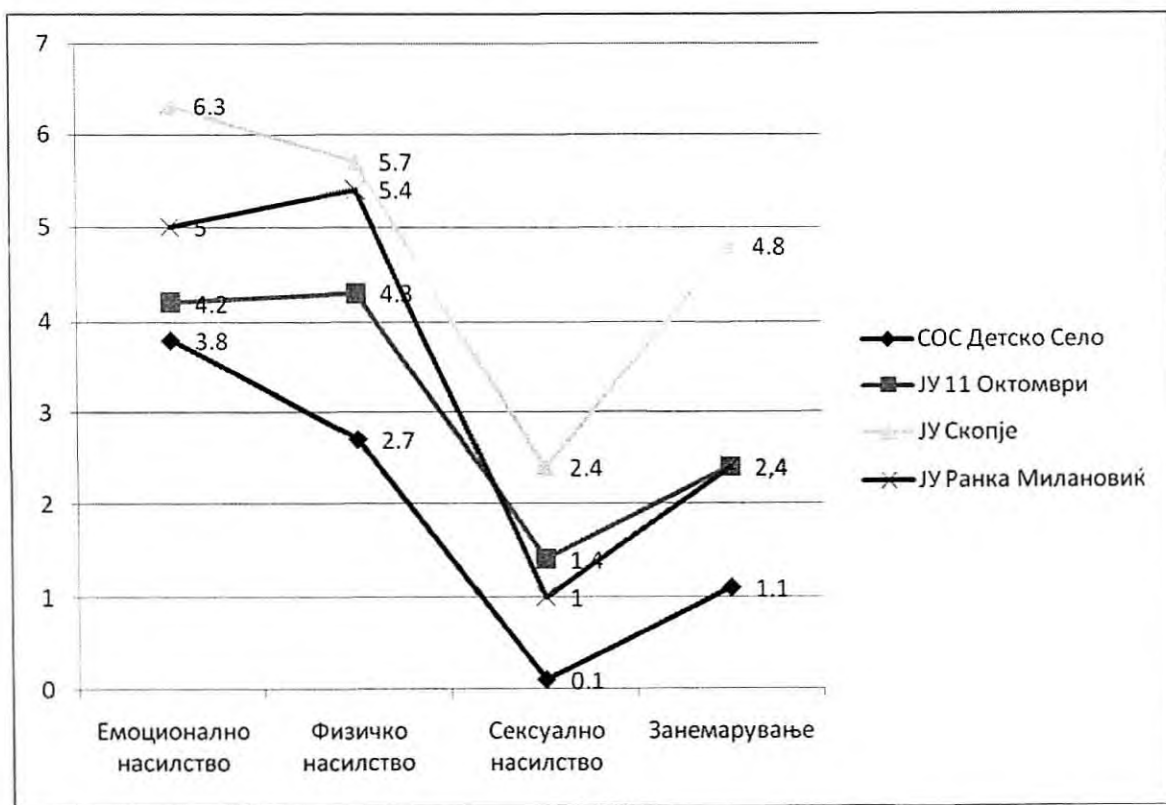
А.4. Постојат разлики помеѓу установите во кои се сместени децата во однос на видот на насилството

Децата кои учествуваа во ова истражување се сместени во четири установи за социјална заштита и тоа СОС Детско Село, ЈУ 11 Октомври, ЈУ Скопје и ЈУ Ранка Милановиќ. Тие одговараа на прашалник наменет за идентификување на жртви и извршители на насилство. Во Табела 4 и Табела 5 се дадени податоци за просечните вредности на застапеноста видот на насилството (кога децата се жртви и извршители) во установите во кои се сместени. Со цел попрегледно да може да се прикажат разликите помеѓу установите, резултатите во однос на застапеноста на видовите на насилство во установите се и шематски прикажани на Графикон 4 (кога децата се жртви на насилство) и на Графикон 5 (кога децата се извршители на насилство).

Табела 4. Видот на насилството (кога децата се жртви на насилство) според институција во која се сместени децата

Вид на насилство	Установа	N	M	σ
Емоционално насилство	СОС Детско Село	36	3.83	2.27
	ЈУ 11 Октомври	54	4.25	2.76
	ЈУ Скопје	27	6.33	2.88
	ЈУ Ранка Милановиќ	28	5.00	1.76
Физичко насилство	СОС Детско Село	36	2.66	2.72
	ЈУ 11 Октомври	54	4.33	3.89
	ЈУ Скопје	27	5.66	4.77
	ЈУ Ранка Милановиќ	28	5.35	2.97
Сексуално насилство	СОС Детско Село	36	.11	.31
	ЈУ 11 Октомври	54	1.40	2.26
	ЈУ Скопје	27	2.44	3.11
	ЈУ Ранка Милановиќ	28	1.00	1.58
Занемарување	СОС Детско Село	36	1.11	1.21
	ЈУ 11 Октомври	54	2.44	2.20
	ЈУ Скопје	27	4.77	3.06
	ЈУ Ранка Милановиќ	28	2.35	1.78

Од резултатите прикажани во Табела 4, како и на Графикон 4 може да се види дека децата кои се сместени во ЈУ Скопје се најчесто жртви на насилство, и тоа најмногу на емоционално (M=6.33), а најмалку на сексуално (M=2.44). Насилството најмалку е застапено кај децата кои се сместени во СОС Детското Село, иако како и кај оние сместени во ЈУ Скопје, емоционалното насилство е на највисоко ниво (M=3.83), а сексуалното насилство на најниско ниво (M=0.11).

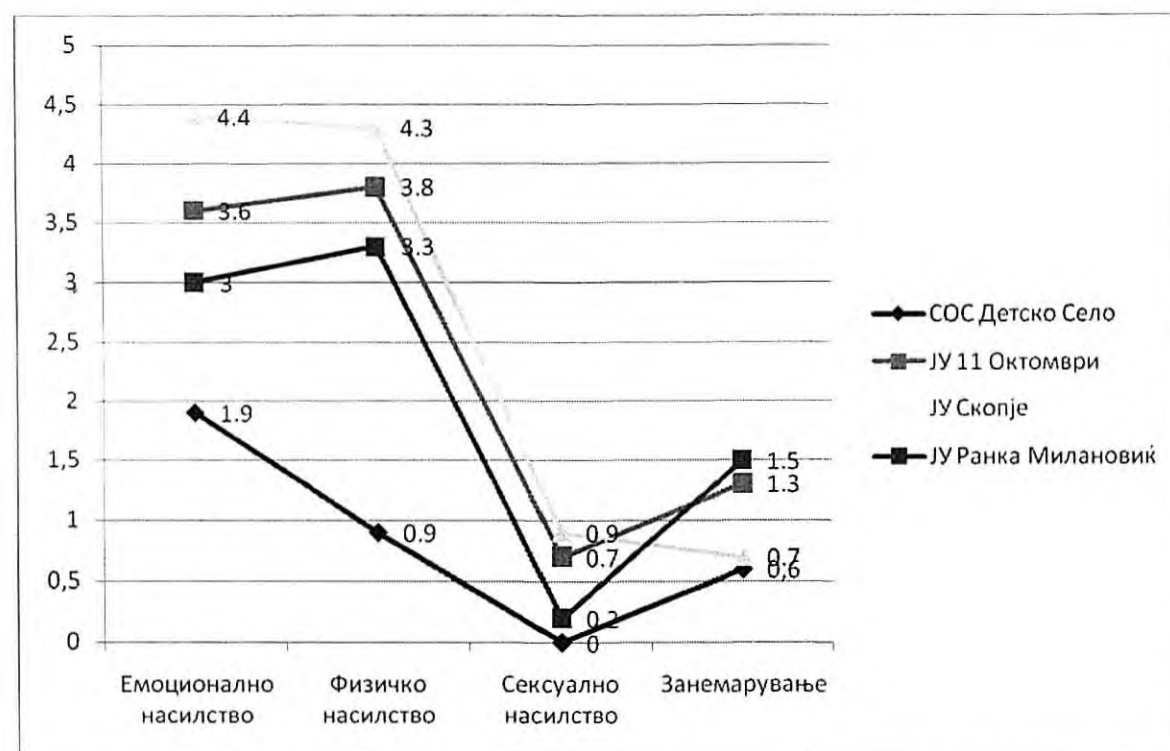
Графикон 4. Шематски приказ на видовите на насилство (кога децата се жртви на насилство) по институции

Што се однесува до податоците кога децата се извршители на насилство, повторно децата кои се сместени во ЈУ Скопје, најчесто се извршители на насилство, и тоа најмногу на емоционално насилство (M=4.44), а најмалку на занемарување (M=.66). Децата сместени во СОС Детското Село најмалку извршуваат насилство, но сепак најмногу емоционално (M=1.88), а најмалку сексуално (M=.00) (Табела 5 и Графикон 5).

Табела 5. Видот на насилството (кога децата се извршители на насилство) според институција во која се сместени децата

Вид на насилство	Установа	N	M	σ
Емоционално насилство	СОС Детско Село	36	1.88	2.18
	ЈУ 11 Октомври	54	3.55	3.26
	ЈУ Скопје	27	4.44	3.11
	ЈУ Ранка Милановиќ	28	3.00	2.98
Физичко насилство	СОС Детско Село	36	.88	1.61
	ЈУ 11 Октомври	54	3.77	3.90
	ЈУ Скопје	27	4.33	4.55
	ЈУ Ранка Милановиќ	28	3.28	3.27
Сексуално насилство	СОС Детско Село	36	.00	2.00
	ЈУ 11 Октомври	54	.66	1.12
	ЈУ Скопје	27	.88	.56
	ЈУ Ранка Милановиќ	28	.21	1.36
Занемарување	СОС Детско Село	36	.61	.96
	ЈУ 11 Октомври	54	1.29	2.17
	ЈУ Скопје	27	.66	1.35
	ЈУ Ранка Милановиќ	28	1.50	1.47

Графикон 5. Шематски приказ на видовите на насилство (кога децата се извршители на насилство) по институции

Со цел да се утврди дали постојат значајни разлики кои постојат помеѓу установите за оцијална заштита во однос на видовите на насилството направена е АНОВА (Табела 6) за целиот примерок. Од Табела 6 се гледа дека кога децата се жртви на насилство, постојат разлики помеѓу нив во однос емоционалното насилство ($F(145) = 5.93, p < .01$), физичкото насилство ($F(145) = 4.39, p < .01$), сексуалното насилство ($F(145) = 6.92, p < .01$) и занемарувањето ($F(145) = 15.43, p < .01$). Исто така, утврдени се разлики помеѓу децата сместени во различни институции и кога тие се извршители на насилство, во однос на емоционалното насилство ($F(145) = 4.28, p < .01$), физичкото насилство ($F(145) = 6.59, p < .01$) и сексуалното насилство ($F(145) = 3.07, p < .05$).

Табела 6. Значајност на разлики помеѓу видот на насилството (жртва/ извршител) според институција во која се сместени децата

		Вид на насилство	М	σ	F-тест	p
Жртва на насилство	Емоционално насилство	4.68	2.63	5.93	<.01	
	Физичко насилство	4.36	3.79	4.39	<.01	
	Сексуално насилство	1.20	2.18	6.92	<.01	
	Занемарување	2.53	2.42	15.43	<.01	
Извршител на насилство	Емоционално насилство	3.20	3.04	4.28	<.01	
	Физичко насилство	3.06	3.70	6.59	<.01	
	Сексуално насилство	.45	1.36	3.07	<.05	
	Занемарување	1.04	1.68	2.38	>.05	

df=3

За да се утврди значајноста на разликите меѓу видовите на насилство кај децата (кога децата се жртви на насилство) во секоја установа поединечно, направен е и Туки тестот, а добиените резултати се прикажани во Табела 7. Според овие податоци, кога станува збор за емоционалното насилство, постојат статистички значајни разлики помеѓу децата сместени во СОС Детското Село и ЈУ Скопје ($q(145) = -2.50, p < .01$) во прилог на СОС Детско Село и помеѓу ЈУ 11 Октомври и ЈУ Скопје ($q(145) = -2.07, p < .01$) во прилог на ЈУ 11 Октомври. И кај физичкото

насилство постојат разлики во зависност од тоа во која установа се сместени децата. Така, постојат статистички значајни разлики помеѓу физичкото насилство врз децата сместени во СОС Детското Село и ЈУ Скопје ($q(145) = -3.00, p < .01$), како и помеѓу децата во СОС Детското Село и ЈУ Ранка Милановиќ ($q(145) = -2.69, p < .05$), и двете во прилог на СОС Детското Село. Кога станува збор за сексуалното насилство, постојат статистички значајни разлики помеѓу децата сместени во СОС Детското Село и ЈУ 11 Октомври ($q(145) = -1.29, p < .05$) и помеѓу СОС Детското Село и ЈУ Скопје ($q(145) = -2.33, p < .01$), и двете во прилог на СОС Детско Село, како и помеѓу ЈУ Скопје и ЈУ Ранка Милановиќ ($q(145) = 1.44, p < .05$) во прилог на ЈУ Ранка Милановиќ. Кога станува збор за занемарувањето на децата згрижени во установите за социјална заштита, може да се забележат разлики помеѓу СОС Детското Село и ЈУ 11 Октомври ($q(145) = -1.33, p < .05$), како и помеѓу СОС Детското Село и ЈУ Скопје ($q(145) = -3.66, p < .01$), и двете во прилог на СОС Детското Село. Исто така, постојат разлики и помеѓу ЈУ 11 Октомври и ЈУ Скопје ($q(145) = -2.33, p < .01$) во прилог на ЈУ 11 Октомври, како и помеѓу ЈУ Скопје и ЈУ Ранка Милановиќ ($q(145) = 2.42, p < .05$) во прилог на ЈУ Ранка Милановиќ.

Табела 7. Разлики меѓу институциите во однос на видот на насилството (кога децата се жртви на насилство) пресметана со помош на Туки Тестот (q)

Вид на насилство	Установа	Установа	q	p
Емоционално насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-.42	>.05
		ЈУ Скопје	-2.50**	<.01
		ЈУ Ранка Милановиќ	-1.16	>.05
	11 Октомври	СОС Детско Село	.42	>.05
		ЈУ Скопје	-2.07**	<.01
		ЈУ Ранка Милановиќ	-.74	>.05
	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	2.50**	<.01
		11 Октомври	2.07**	<.01
		ЈУ Ранка Милановиќ	1.33	>.05
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	1.16	>.05
		11 Октомври	.74	>.05
		ЈУ Скопје	-1.33	>.05
Физичко насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-1.66	>.05
		ЈУ Скопје	-3.00**	<.01
		ЈУ Ранка Милановиќ	-2.69*	<.05
	11 Октомври	СОС Детско Село	1.66	>.05
		ЈУ Скопје	-1.33	>.05

	ЈУ Скопје	ЈУ Ранка Милановиќ	-1.02	>.05	
		СОС Детско Село	3.00**	<.01	
		11 Октомври	1.33	>.05	
	ЈУ Ранка Милановиќ	ЈУ Ранка Милановиќ	,30	>.05	
		СОС Детско Село	2.69*	<.05	
		11 Октомври	1.02	>.05	
	Сексуално насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-1.29*	<.05
			ЈУ Скопје	-2.33**	<.01
			ЈУ Ранка Милановиќ	-.88	>.05
11 Октомври		СОС Детско Село	1.29*	<.05	
		ЈУ Скопје	-1.03	>.05	
		ЈУ Ранка Милановиќ	.40	>.05	
ЈУ Скопје		СОС Детско Село	2.33**	<.01	
		11 Октомври	1.03	>.05	
		ЈУ Ранка Милановиќ	1.44*	<.05	
ЈУ Ранка Милановиќ		СОС Детско Село	.88	>.05	
		11 Октомври	-.40	p>.05	
		ЈУ Скопје	-1.44*	<.05	
Занемарување	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-1.33*	<.05	
		ЈУ Скопје	-3.66**	<.01	
		ЈУ Ранка Милановиќ	-1.24	>.05	
	11 Октомври	СОС Детско Село	1.33*	<.05	
		ЈУ Скопје	-2.33**	<.01	
		ЈУ Ранка Милановиќ	.08	>.05	
	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	3.66**	<.01	
		11 Октомври	2.33**	<.01	
		ЈУ Ранка Милановиќ	2.42**	<.01	
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	1.24	>.05	
		11 Октомври	-.08	>.05	
		ЈУ Скопје	-2.42**	<.01	

**Корелација значајна на ниво $p < .01$

*Корелација значајна на ниво $p < .05$

За да се добие целосен увид за изложеноста на различните видови на насилство во установите за социјална заштита, во Табела 8 се наведени одговорите на децата во однос на секој вид на насилно однесување.

абела 8. Процентуален приказ на одговрите на децата во однос на изложеноста на насилство

Вид на насилно однесување	N %	Зачестеност на однесувањето (жртва)		
		Никогаш	Од еднаш до пет пати	Повеќе од пет пати
ти се потсмевал	N	27	31	87
	%	18,6	21.4	60
зборувал невистини за тебе за да ги зати другите деца да се дружат со тебе	N	52	37	56
	%	35.9	25.5	38.6
ти се заканувал со тепање	N	57	22	66
	%	39.3	15.2	45.5
намерно те турнал	N	53	39	53
	%	36.6	26.9	36.6
ј ти удрил шамар, ти ја свиткал раката или ечел за коса	N	66	39	40
	%	45.5	26.9	27.6
ј ти викал толку гласно така што си се плашил	N	69	28	48
	%	47.6	19.3	33.1
ј те тепал	N	75	24	46
	%	51.7	16.6	31.7
ј фрлал во тебе со предмет со кој можел повреди	N	82	29	34
	%	56.6	20.0	23.4
ј ти земал пари или ти уништувал твој ти	N	57	32	56
	%	39.3	22.1	38.6
ј ти се потсмевал поради изгледот	N	73	33	39
	%	50.3	22.8	26.9
ј те удрил со стап, линијар или некој друг предмет	N	82	30	33
	%	56.6	20.7	22.8
ј те принудил на лошо однесување кон тебе или децата или возрасни	N	116	9	20
	%	80.0	6.2	13.8
ј те принудувал да крадеш	N	112	23	2
	%	77.2	15.9	1.4
ј намерно те затворил или заклучил во ја просторија	N	113	14	18
	%	77.9	9.7	12.4
ј те бакнувал на сила без да сакаш	N	112	11	22
	%	77.2	7.6	15.2
ј ти нанесол изгореници со цигара или на друг начин	N	117	18	10
	%	80.7	12.4	6.9
ј те допирал на сексуален начин	N	122	11	12
	%	84.1	7.6	8.3
ј намерно те прободел со нож или со друг остар предмет	N	128	12	5
	%	88.3	8.3	3.4
ј се соблекувал пред тебе и ги покажувал те полови органи	N	118	10	17
	%	81.4	6.9	11.7
ј те соблекувал и те допирал против твоја а	N	138	2	5
	%	95.2	1.4	3.4
ј ти давал дрога или те принудивал да имаш на другите	N	135	7	3
	%	93.1	4.8	2.1
ј те принудувал на сексуален однос	N	129	4	12
	%	89.0	2.8	8.3

Покрај наведените 22 вида на насилно однесување кои беа понудени во прашалникот, на децата им беше овозможено да допишат и друг вид на насилно однесување што го доживевале, а не е на листата. Допишани беа следниве коментари:

- Ми се здосади постојано да ме пцујат и да ми се закануваат со тепање. Не ми се допаѓа кога постарите деца ги малтретираат помладите. Така, кога малите деца ќе пораснат ќе малтретираат други деца
- Ме убедуваат дека нешто сум направила, а јас не сум го сторила тоа
- Воспитувачката мене и не моите другарки ни се лути најчесто без причина
- Мојот другар Х и брат му У ги зафркаваат, ги тепаат и им викаат Шиптари
- Кога дојдов како нова во домот, старите деца ме тепаа и добив потрес на мозок

Во Табела 9, повторно со помош на тестот на Туки (q) се пресметани разликите кои постојат помеѓу децата смесетни во различните установи во однос на насилството, но сега кога децата се јавуваат како извршители на насилство. Така, кога станува збор за емоционалното насилство, постојат разлики помеѓу децата во однос на извршувањето на насилството помеѓу СОС Детското Село и ЈУ 11 Октомври ($q(145) = -1.66, p < .05$), во прилог на ЈУ 11 Октомври, и помеѓу СОС Детското Село и ЈУ Скопје ($q(145) = -2.55, p < .01$), во прилог на ЈУ Скопје. Исто така, постојат статистички значајни разлики и во однос на физичкото насилство, помеѓу децата сместени во СОС Детското Село и ЈУ 11 Октомври ($q(145) = -2.88, p < .05$), во прилог на ЈУ 11 Октомври, помеѓу СОС Детското Село и ЈУ Скопје ($q(145) = -3.44, p < .01$), во прилог на ЈУ Скопје и помеѓу СОС Детското Село и ЈУ Ранка Милановиќ ($q(145) = -2.39, p < .05$) во прилог на ЈУ Ранка Милановиќ. Единствената разлика која постои помеѓу установите во однос на децата кои извршиле сексуално насилство е помеѓу СОС Детското Село и ЈУ Скопје ($q(145) = -.88, p < .05$) во прилог на ЈУ Скопје.

абеа 9. Разлики помеѓу институциите во однос на видот на насилството (кога децата се звршителите на насилство) пресметана со помош на Туки Тестот (q)

Вид на насилство	Установа	Установа	Q	P
Емоционално насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-1.66(*)	<.05
		ЈУ Скопје	-2.55(**)	<.01
		ЈУ Ранка Милановиќ	-1.11	>.05
	11 Октомври	СОС Детско Село	1.66(*)	<.05
		ЈУ Скопје	-.88	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	.55	>.05
	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	2.55(**)	<.01
		11 Октомври	.88	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	1.44	>.05
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	1.11	>.05
		11 Октомври	-.55	>.05
		ЈУ Скопје	-1.44	>.05
Физичко насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-2.88(**)	<.01
		ЈУ Скопје	-3.44(**)	<.01
		ЈУ Ранка Милановиќ	-2.39(*)	<.05
	11 Октомври	СОС Детско Село	2.88(**)	<.01
		ЈУ Скопје	-.55	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	.49	>.05
	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	3.44(*)	<.01
		11 Октомври	.55	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	1.04	>.05
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	2.39(**)	<.01
		11 Октомври	-.49	>.05
		ЈУ Скопје	-1.04	>.05
Сексуално насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-.66	>.05
		ЈУ Скопје	-.88(*)	<.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-.21	>.05
	11 Октомври	СОС Детско Село	.66	>.05
		ЈУ Скопје	-.22	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	.45	>.05
	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	.88(*)	<.05
		11 Октомври	.22	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	.67	>.05
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	.21	>.05
		11 Октомври	-.45	>.05
		ЈУ Скопје	-.67	>.05
Занемарување	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-.68	>.05
		ЈУ Скопје	-.05	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-.88	>.05
	11 Октомври	.68	>.05	

		JY Скопје	.62	>.05
		JY Ранка Милановиќ	-.20	>.05
	JY Скопје	СОС Детско Село	.05	>.05
		11 Октомври	-.62	>.05
		JY Ранка Милановиќ	-.83	>.05
	JY Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	.88	>.05
		11 Октомври	.20	>.05
		JY Скопје	.83	>.05

*Корелација значајна на ниво $p < .01$

Корелација значајна на ниво $p < .05$

За да се добие целосен увид за извршувањето на различните видови на насилство во станите за социјална заштита, во Табела 10 дадени со одговорите на децата за секој вид на насилно однесување.

Табела 10. Процентуален приказ на одговрите на децата во однос на извршување на насилство

Насилно однесување	Зачестеност на однесувањето (извршител)			
	N	Никогаш	Од еднаш до пет пати	Повеќе од пет пати
Потсмевал некому	N	66	16	63
	%	45.5	11.0	43.4
Потурвал невистини за некое дете со цел да децата да не се дружат со него	N	95	22	28
	%	65.5	15.2	19.3
Заканувал со тепање	N	73	28	44
	%	50.3	19.3	30.3
Намерно сум турнал	N	82	26	37
	%	56.6	17.9	25.5
Сум ја удрил шамар, сум му ја свиткал или сум го влечел за коса	N	71	40	34
	%	49.0	27.6	23.4
Кричал толку гласно така што некој сум чува	N	87	22	36
	%	60.0	15.2	24.8
Сум тепа	N	87	24	34
	%	60.0	16.6	23.4
Кричал во некој со предмет со кој можел да повреди	N	107	16	22
	%	73.8	11.0	15.2
Сметал пари или уништувал туѓи работи	N	112	14	19
	%	77.2	9.7	13.1
Не потсмевал некому поради изгледот	N	110	6	29
	%	75.9	4.1	20.0
Удрил некој со стап, линијар или некој опасен предмет	N	108	12	25
	%	74.5	8.3	17.2
Принудувал некој на лошо однесување кон деца или возрасни	N	119	18	8
	%	82.1	12.4	5.5
Принудувал некој да краде	N	139	4	2
	%	95.9	2.8	1.4
Намерно сум затворил или заклучил во просторија	N	130	6	9
	%	89.7	4.1	6.2
Сум бакнувал на сила без да сака	N	130	3	12
	%	89.7	2.1	8.3
Сум нанесол изгореници со цигара или со друг начин	N	136	7	2
	%	93.8	4.8	1.4
Сум допирал на сексуален начин	N	133	8	4
	%	91.7	5.5	2.8
Намерно сум прободел со нож или со друг остар предмет	N	138	2	5
	%	95.2	1.4	3.4
Соблекувал пред некој и сум ги изложувал своите полови органи	N	138	5	2
	%	95.2	3.4	1.4
Сум соблекувал и допирал против волја	N	139	4	2
	%	95.9	2.8	1.4
Давал дрога или принудувал некој да им дава на другите	N	143	0	2
	%	98.6	0	1.4
Сум принудувал на сексуален однос	N	141	2	2
	%	97.2	1.4	1.4

Резултатите прикажани во Табела 4, 5, 6, 7, 8, 9 и 10 и на Графикон 4 и 5 *делумно ја отврдуваат* третата хипотеза која гласи дека *постојат разлики помеѓу установите во кои се сместени децата во однос на видот на насилството*, бидејќи постојат разлики помеѓу сите видови на установи во однос на насилството, освен во случајот кога децата се извршители на занемарување.

1.5. Извршители на насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита почесто се самите деца, отколку вработените во установите и другите лица.

Во текот на истражувањето, децата кои учествуваа во ова истражување, имаа за задача, да одговорат и кој/и го извршил насилството врз нив. Нивните одговори се прикажани во Табела 11.

Од податоците прикажани во Табела 11 може да се види дека како извршители на насилство се јавуваат и самите деца кои се сместени во установите, но и вработените во установите за социјална заштита, како и други лица надвор од установата. Под други лица, децата згрижени во установите најчесто ги наведуваат своите родители, врсници од училиште, вработените во училиштата, партнерите или пак невенчани партнери на едниот од родителите²¹.

Од Табела 11 може да се види дека кај речиси сите видови на насилно однесување, најголем процент од децата истакнуваат дека негираат дека некој кон нив се однесувал насилно, но не се за занемарување процентите на доживеано насилство. Така, на пример, 37,9% од децата изјавуваат дека им се потсмевало друго дете од установата, а дури 12,4% дека им се потсмевале и вработен и дете од установата во која се згрижени. Подеднаков е процентот на деца за кои некој зборувал невинности за да ги одвратат другите се дружат со нив (34,5%) со оние кои воопшто не доживеале ваков тип на насилство. 33,1% од децата биле жртва на закана од страна на други деца дека ќе бидат тепани, 5,5% од страна на вработените, а 11,7% од страна на друго лице. Интересен е податокот дека дури 15,2% од децата биле

²¹ Податок добиен во неформален разговор со децата сместени во установите за социјална заштита

зложени на гласно викање од страна на вработените, 5,5% на удирање со стап или линијар од страна на вработените, а во 2,8% од случаите на детето му била нанесена некаква згореница од страна на вработен во установата. Сепак, децата најчесто се јавуваат како жршители на насилството. Така, интересно е да се наведе дека 16,6% од децата биле ведоци на несакано туѓо соблекување, 5,5% на принуден сексуален однос, 12,4% на акнување на сила, 33,1% на земање пари, или уништување на лични работи. Не смее да се занемари податокот дека 6,9% од децата биле принудени да даваат дрога на други деца од страна на надворешно лице, 6,2% биле прободени со нож од друго лице (тука, најчесто е воведен таткото или очувот), 13,1% биле тепани од страна на надворешно лице и 4,1% биле принудувани на сексуален однос од страна на друго лице.

Табела 11. Процентуален приказ на извршителите на насилството врз децата за сите видови на насилство

силно однесување	N %	Нико ј	Извршител на насилното однесувањето						
			Дете од установа	Вработен во установа	Друго лице	Дете и вработе н	Дете и друго лице	Вработе н и друго лице	Дете, вработе н и друго лице
се потсмевал	N	27	55	0	20	18	11	0	14
	%	18,6	37,9	0	13,8	12,4	7,6	0	9,7
рувал невинности за а ги одврати другите е дружат со тебе	N	50	50	4	24	4	6	0	7
	%	34,5	34,5	2,8	16,6	2,8	4,1	0	4,8
се заканувал со тепање	N	57	48	8	17	0	9	0	6
	%	39,3	33,1	5,5	11,7	0	6,2	0	4,1
мерно те турнал	N	63	46	2	16	6	12	0	0
	%	43,4	31,7	1,4	11,0	4,1	8,3	0	0
удрил шамар, ти ја паката или те влечел за	N	72	43	2	16	2	7	0	3
	%	49,7	29,7	1,4	11,0	1,4	4,8	0	2,1
викал толку гласно така преплашил	N	77	15	22	15	8		0	8
	%	53,1	10,3	15,2	10,3	5,5		0	5,5
сепал	N	79	35	2	19	2	8	0	0
	%	54,5	24,1	1,4	13,1	1,4	5,5	0	0
зал во тебе со предмет жел да те повреди	N	88	36	2	10	2	7	0	0
	%	60,7	24,8	1,4	6,9	1,4	4,8	0	0
земал пари или ти зал твој работи	N	63	48	4	20	0	10	0	0
	%	43,4	33,1	2,8	13,8	0	6,9	0	0
се потсмевал поради	N	81	34	0	21	2	5	0	2
	%	55,9	23,4	0	14,5	1,4	3,4	0	1,4

принудил со стап, линијар друг опасен предмет	N	88	32	8	10	0	5	0	2
	%	60.7	22.1	5.5	6.9	0	3.4	0	1.4
принудил на лошо дејство кон другите деца со сили	N	110	25	4	6	0	0	0	0
	%	75.9	17.2	2.8	4.1	0	0	0	0
принудувал да крадеш	N	112	23	2	8	0	0	0	0
	%	77.2	15.9	1.4	5.5	0	0	0	0
принудил те затворил или за некоја просторија	N	117	13	4	9	2	0	0	0
	%	80.7	9.0	2.8	6.2	1.4	0	0	0
принудувал на сила без да те предупреди	N	112	18	0	15	0	0	0	0
	%	77.2	12.4	0	10.3	0	0	0	0
принудил те да занесол изгореници со свечи и на некој друг начин	N	128	4	2	9	2	0	0	0
	%	82.1	8.3	2.8	5.5	1.4	0	0	0
принудил те да опирал на сексуален напад	N	133	8	0	4	0	0	0	0
	%	91.7	5.5	0	2.8	0	0	0	0
принудил те да прободеш со нож со некој друг остар предмет	N	128	4	2	9	2	0	0	0
	%	88.3	2.8	1.4	6.2	1.4	0	0	0
принудил те да облечувал пред тебе и да ја облече своите полови органе	N	117	24	0	4	0	0	0	0
	%	80.7	16.6	0	2.8	0	0	0	0
принудил те да облечувал и те да ја облече против твоја волја	N	138	3	0	2	0	0	2	0
	%	95.2	2.1	0	1.4	0	0	1.4	0
принудил те да пробавал дрога или те принудил да им нудиш на другите деца	N	135	0	0	10	0	0	0	0
	%	93.1	0	0	6.9	0	0	0	0
принудил те да се принудувал на сексуален однос	N	131	8	0	6	0	0	0	0
	%	90.3	5.5	0	4.1	0	0	0	0

Во согласност со податоците добиени од Табела 11 може да се заклучи дека хипотезата која гласеше дека *извршители на насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита почесто се самите деца, отколку вработените во установите и другите лица делумно се потврди*, односно, речиси секаде децата се извршители на насилството.

4.6. Постои поврзаност помеѓу степенот на агесија и насилството кај децата

Во истражувањето беа добиени податоци и за присуството на внатрешната, надворешната и вкупната агесија кај децата згрижени во установите за социјална заштита.

Од Графикон 6 шематски може да се види дека кај децата кои се згрижени во станите за социјална заштита повеќе е изразена внатрешната агресија ($M=116.94$), отколку надворешната ($M=102.77$).

Графикон 6. Шематски приказ на просечната застапеност на различните видови на агресија кај децата згрижени во установи за социјална заштита

Со помош на Пирсонов коефициент на корелација во Табела 12 пресметана е поврзаноста помеѓу внатрешната, надворешната и вкупната агресија и насилството кај децата. Резултатите покажуваат дека кога децата се жртви на насилство постои значајна позитивна поврзаност помеѓу внатрешната агресија и емоционалното насилство ($p<.01$, $r=.479$), физичкото насилство ($p<.01$, $r=.520$) и занемарувањето ($p<.01$, $r=.371$). Кога децата се јавуваат како извршители на насилство постои статистички значајна поврзаност помеѓу внатрешната агресија и емоционалното насилство ($p<.01$, $r=.262$) и физичкото насилство ($p<.01$, $r=.287$).

Резултатите во Табела 12 покажуваат дека кога децата се жртви на насилство постои значајна позитивна поврзаност помеѓу надворешната агресија и емоционалното насилство ($p<.01$, $r=.331$), физичкото насилство ($p<.01$, $r=.442$) и занемарувањето ($p<.01$, $r=.312$).

Резултатите во Табела 12 покажуваат дека кога децата се жртви на насилство постои значајна позитивна поврзаност помеѓу вкупната агресија и емоционалното насилство ($p<.01$, $r=.456$), физичкото насилство ($p<.01$, $r=.532$) и занемарувањето ($p<.01$, $r=.378$). Исто така, кога

децата се извршители на насилство, постои статистички значајна поврзаност помеѓу вкупната агресија и емоционалното насилство ($p < .05$, $r = .211$) и физичкото насилство ($p < .01$, $r = .233$).

Табела 12. Поврзаност на видовите на агресивноста со видовите на насилството кај децата

		Вид на насилство		Вид на агресивност	
		Емоционално насилство	Физичко насилство	Внатрешна агресивност (r)	Надворешна агресивност (r)
Жртва на насилство	Емоционално насилство	.479**	.331**	.456**	
	Физичко насилство	.520**	.442**	.532**	
	Сексуално насилство	.140	.046	.110	
	Занемарување	.371**	.312**	.378**	
Извршител на насилство	Емоционално насилство	.262**	.097	.211*	
	Физичко насилство	.287**	.110	.233**	
	Сексуално насилство	.104	.107	.115	
	Занемарување	.148	.035	.110	

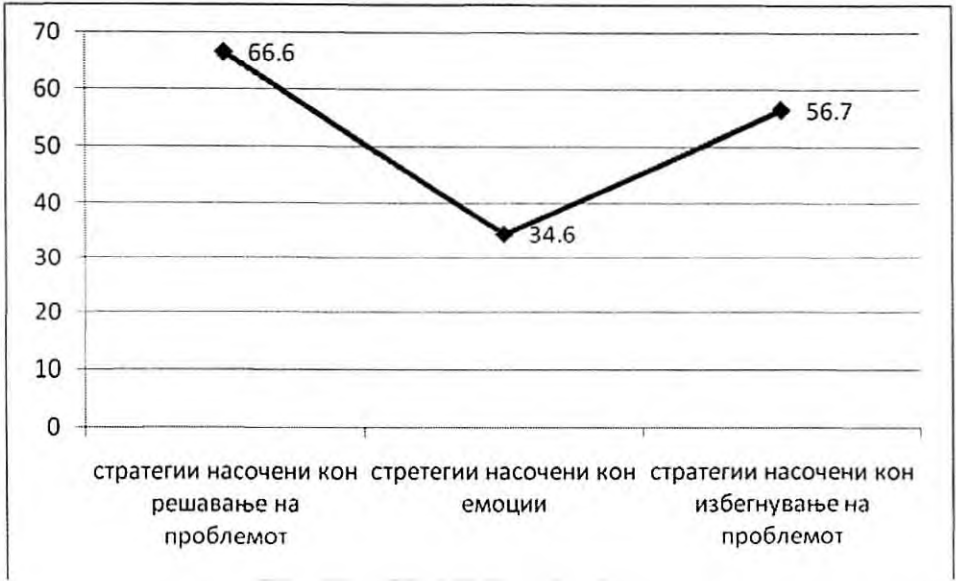
Во согласност со горе наведеното може да се заклучи дека хипотезата која гласеше дека *постои поврзаност помеѓу агресивноста и насилството кај децата делумно се потврди*, односно дека постои поврзаност помеѓу внатрешната агресивност емоционалното насилство, физичкото насилство и занемарувањето (кога децата се жртви на насилство), и помеѓу внатрешната агресивност и емоционалното и физичкото насилство кога децата се извршители на насилството, помеѓу надворешната агресивност и емоционалното насилство, физичкото насилство и занемарувањето (кога децата се жртви на насилство) и помеѓу вкупната агресивност и емоционалното насилство, физичкото насилство и занемарувањето (кога децата се жртви на насилство), и помеѓу вкупната агресивност и емоционалното и физичкото насилство кога децата се извршители на насилството.

4.7. Постои поврзаност помеѓу стратегиите за соочување со стрес и насилството кај децата

Во рамките на ова истражување беше испитуван и односот помеѓу насилството кај децата и стратегиите за соочување со стрес. Според Карвер и соработниците (Carver et al., 1989) како стратегии за соочување со стрес се наведуваат стратегиите насочени кон решавање

а проблемот, стратегии насочени кон емоции и стратегии насочени кон избегнување на проблемот.

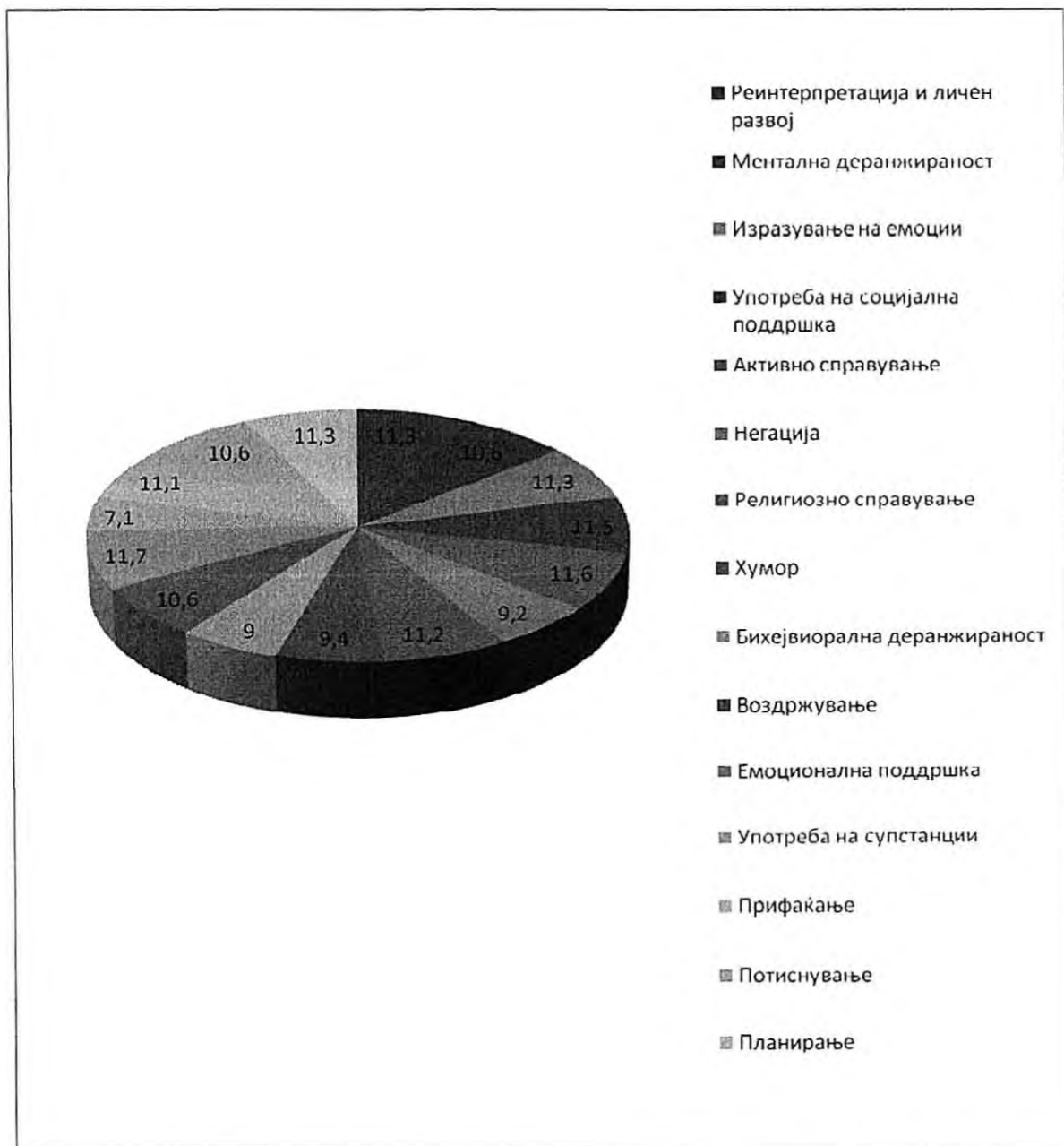
На Графикон 7 шематски е прикажано кои стратегиите за соочување со стрес ги користат децата згрижени во установите за социјална заштита. Може да се забележи дека више деца најмногу ја користат стратегијата насочена кон решавање на проблемот ($M=66.6$), а најмалку стратегијата насочена кон емоции ($M=34.6$).

Графикон 7. Шематски приказ на користењето на различни стратегиите за соочување со стрес

Стратегии за соочување со стрес се поделени во 15 подкатегории кои децата ги користат за соочување со стрес, меѓу кои спаѓаат реинтерпретација и личен развој, ментална деранжираност, изразување на емоции, употреба на социјална поддршка, активно правување, негација, религиозно справување, хумор, бихејвиорална деранжираност, одржување, емоционална поддршка, употреба на супстанции, прифаќање и потиснување, а живната застапеност е прикажана на Графикон 8.

Од Графикон 8 може да се види дека децата кои се сместени во установите за социјална заштита најмногу ја користат емоционалната поддршка (M=11,7), потоа активното справување (M=11,6) и употребата на социјалната поддршка (M=11,5), а најмалку ја користат стратегијата употреба на супстанции (M=7,1), потоа бихејвиоралната деранжираност (M=9) и негацијата (M=9,2).

Графикон 8. Шематски приказ на користените стратегии за соочување со стрес

Со помош на Пирсонов коефициент на корелација (Табела 13), пресметани се корелациите помеѓу насилството (кога децата се жртви и извршители на насилство) и стратегиите насочени кон решавање на проблемот, стратегиите насочени кон емоции и стратегиите насочени кон избегнување на проблемот.

Табела 13. Поврзаност помеѓу стратегиите за соочување со стрес и насилството кај децата

	Вид на насилство	Вид на стратегија за соочување со стрес		
		стратегии насочени кон решавање на проблем (r)	стратегии насочени кон емоции (r)	стратегии насочени кон избегнување на проблем (r)
Жртва на насилство	Емоционално насилство	.217**	.265**	.300**
	Физичко насилство	.196**	.233**	.298**
	Сексуално насилство	-.067	-.129	-.160
	Занемарување	.249**	.316**	.229**
Извршител на насилство	Емоционално насилство	.021	.062	.059
	Физичко насилство	.106	.152	.036
	Сексуално насилство	.033	.068	.095
	Занемарување	-.047	.050	.103

*Корелација значајна на ниво $p < .01$

Корелација значајна на ниво $p < .05$

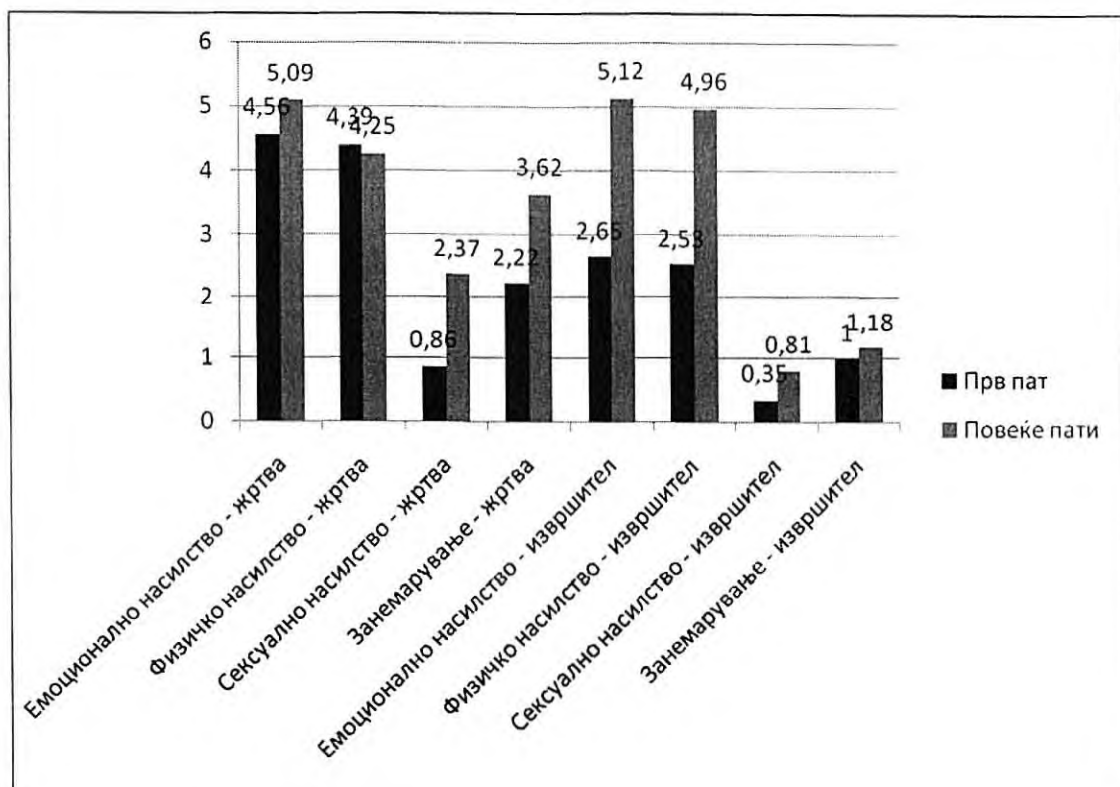
Од Табела 13 може да се види дека постои поврзаност помеѓу насилството и стратегиите за соочување со стрес кај децата во установите за социјална заштита, само во случаите кога децата се жртви на насилство, и тоа помеѓу емоционалното насилство и стратегиите насочени кон решавање на проблем ($p < .01$, $r = .217$), стратегиите насочени кон емоции ($p < .01$, $r = .265$) и стратегиите насочени кон избегнување на проблем ($p < .01$, $r = .300$). Исто така, кога децата се жртви на насилство постои поврзаност помеѓу физичкото насилство и стратегиите насочени кон решавање на проблем ($p < .01$, $r = .196$), стратегиите насочени кон емоции ($p < .01$, $r = .233$) и стратегиите насочени кон избегнување на проблем ($p < .01$, $r = .298$). Може да се забележи (од Табела 13) дека постои поврзаност и помеѓу занемарувањето, кога децата се жртви на насилство, и стратегиите насочени кон решавање на проблем ($p < .01$,

.249), стратегиите насочени кон емоции ($p < .01$, $r = .316$) и стратегиите насочени кон избегнување на проблем ($p < .01$, $r = .229$).

Од податоците од Табела 13 може да се заклучи дека хипотезата која гласеше дека постои *поврзаност помеѓу стратегиите за соочување со стрес и насилството кај децата делумно се потврди*, односно дека постои поврзаност помеѓу стратегиите за соочување со стрес и насилството во случаите кога децата се жртви на емоционално, физичко насилство и занемарување.

8. Постојат разлики помеѓу децата во зависност од тоа по кој пат се сместени во установа во однос на видот на насилството

Од одговорите на децата згрижени во установите за социјална заштита се добиени податоци колку пати тие биле згрижени во установи од ваков тип. Нивните одговори во однос на извршувањето и изложеноста на насилство се прикажани во Табела 14 од каде може да се види дека 113 од децата се за прв пат згрижени во установа за социјална заштита, додека 32 ретходно биле во друга установа за социјална заштита.

рафикон 9. Шематски приказ на видот на насилството (жртва/извршител) во зависност од пат по кој пат се сместени во установа

абела 14. Приказ на децата во установи за социјална заштита во однос на престојот

	згрижено за прв пат	N	M	σ	T	p
Емоционално насилство	Да	113	4,56	2,62	-.99	>.05
	Не	32	5,09	2,65		
Физичко насилство	Да	113	4,39	3,76	.19	>.05
	Не	32	4,25	3,95		
Сексуално насилство	Да	113	,86	1,63	-2.53	<.05
	Не	32	2,37	3,26		
Занемарување	Да	113	2,22	2,30	-2.79	<.01
	Не	32	3,62	2,56		
Емоционално насилство	Да	113	2,65	2,89	-4.37	<.01
	Не	32	5,12	2,80		
Физичко насилство	Да	113	2,53	3,30	-2.91	<.01
	Не	32	4,96	4,39		
Сексуално насилство	Да	113	,35	1,42	-1.95	>.05
	Не	32	,81	1,09		
Занемарување	Да	113	1,00	1,74	-.58	>.05
	Не	32	1,18	1,46		

Со помош на t-тест утврдени се разликите кои постојат помеѓу двете споредувани групи ние кои се семестени за прв пат и оние кои не се прв пат во установа) во однос на степенот на насилство (како жртва и како извршител на насилството). Така, од Табела 14 може да се види дека кога децата се жртви на насилство, постојат статистички значајна разлика ($t(145) = 2.53, p < .05$) помеѓу децата кои за прв пат се сместени во установа, и оние кои не се прв пат во однос на сексуалното насилство и во однос на занемарувањето ($t(145) = -2.79, p < .01$). Кога децата се јавуваат како извршители на насилство, постојат разлики помеѓу двете споредувани групи во однос на емоционалното насилство ($t(145) = -4.37, p < .01$) и физичкото насилство ($t(145) = -2.91, p < .01$), сите во прилог на децата кои повеќекратно биле сместувани во установи за социјална заштита.

Податоците прикажани во Табела 14 **делумно ја потврдуваат** хипотезата која гласи дека **постојат разлики помеѓу децата во зависност од тоа по кој пат се сместени во установа во однос на видот на насилството**, односно дека постои разлика во однос на сексуалното насилство и занемарувањето кога децата се жртви на насилство, и во однос на емоционалното и физичкото насилство кога децата се извршители на насилство, сите во прилог на децата кои не се сместени за прв пат во установа.

9.9. Постои поврзаност помеѓу времето на престој во установата и насилството кај децата

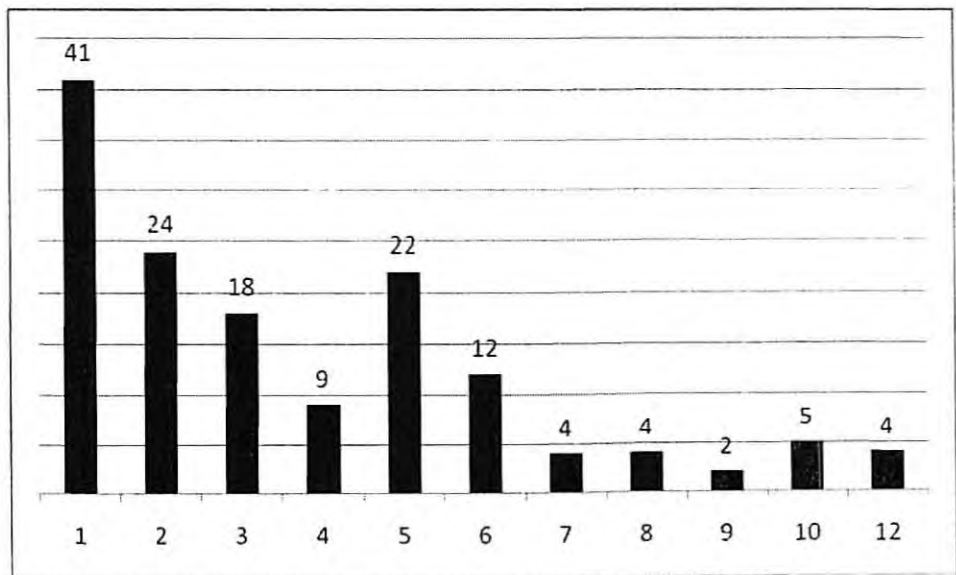
Ова истражување има за задача да одговори и на прашањето дали постои поврзаност помеѓу времето на престој на децата во установата за социјална заштита и видот на насилството на кое се изложени, или пак го извршуваат.

На Графикон 10 даден е шематски приказа на целокупниот број на деца во установите, аспоредени според годините на престој во установата. Така, може да се види дека најголем број на деца ($N=41$; 28%) се згрижени една година, 22 (15%) деца 5 години, а 4 (3%) деца се згрижени во установите за социјална заштита дури 12 години.

Од Табела 15 може да се види дека постои статистички значајна поврзаност помеѓу овие видови на насилство кога детето е извршител на истото и времето на престој, во прилог

а децата кои се подолго време згрижени во установите за социјална заштита. Така, може да се утврди дека постои поврзаност помеѓу времето на престој и емоционалното насилство ($p < .01$, $r = .282$), физичкото насилство ($p < .01$, $r = .282$), сексуалното насилство ($p < .01$, $r = .182$) и занемарувањето ($p < .01$, $r = .275$).

Графикон 10. Структура на примерокот според времето на престој во установата

Табела 15. Корелација на резултатите за варијаблата време на престој во установата со видот на насилството (жртва/ извршител)

		Вид на насилство	Време на престој (r)
Жртва на насилство	Емоционално насилство		,128
	Физичко насилство		,131
	Сексуално насилство		-,073
	Занемарување		-,070
Извршител на насилство	Емоционално насилство		,282**
	Физичко насилство		,282**
	Сексуално насилство		,182**
	Занемарување		,275**

**Корелација значајна на ниво $p < .01$

Од податоците прикажани во Табела 15 може да се каже дека *хипотезата која асеше дека постои поврзаност помеѓу времето на престој во установата и исилството кај децата делумно се потврди*, односно се потврди само во однос на поврзаноста помеѓу времето на престој и извршувањето на сите видови на насилство.

Резултати поврзани со втората (Б група) група на хипотези

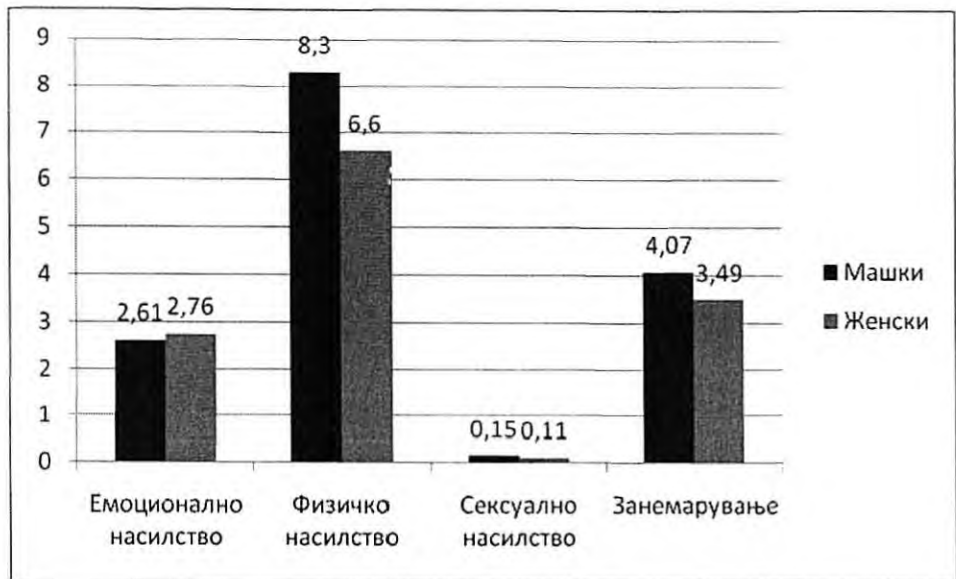
1. Вработените од различен пол се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита

Во спроведентот истражувањето, покрај децата беа вклучени и 72 вработени од установите за социјална заштита. Според податоците прикажани во Табела 16 може да се види дека вработените во однос на полот се поделени на две групи, и тоа 17 (24%) се од машки пол и 55 (76%) се од женски пол. Најголем број од нив го идентификуваат физичкото насилство, потоа занемарувањето, па емоционалното насилство, и на крај сексуалното насилство. Вработените од машки и женски пол не се разликуваат меѓу себе во однос на идентификацијата на насилството.

Табела 16. Разлики помеѓу вработените од машки и женски пол во однос на идентификацијата на насилство

Вид на насилство	Пол	N	M	σ	t	p
Емоционално насилство	Машки	17	2,61	1,85	-.27	>.05
	Женски	55	2,76	1,51		
Физичко насилство	Машки	17	8,30	5,10	1,11	>.05
	Женски	55	6,60	4,13		
Сексуално насилство	Машки	17	0,15	0,37	.30	>.05
	Женски	55	0,11	0,43		
Занемарување	Машки	17	4,07	3,14	.60	>.05
	Женски	55	3,49	3,01		

На Графикон 11 даден е шематски приказ на перцепцијата на насилството од страна на вработените во установите за социјална заштита.

Графикон 11. Идентификација на видовете на насилство во установите за социјална заштита од страна на вработените со различен пол

Според податоците од Табела 16 и Графикон 11 може да се заклучи дека вработените од машки пол повеќе истакнуваат поголемо присуство на насилство отколку припадниците од женски пол, иако не постојат статистички значајни разлики во прилог на една од поредувачките групи. Согласно со горенаведеното, може да се заклучи дека хипотезата која гласеше дека *вработените од различен пол се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита не се потврди*, односно не постојат разлики помеѓу вработените од двата пола во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита.

2. Вработените со различен работен стаж се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита

Се претпоставува дека работниот стаж кои вработените го имаат е еден од клучните фактори кои влијаат да се препознае насилството во установата, па така, вработените се групирани во неколку групи во однос на стажот.

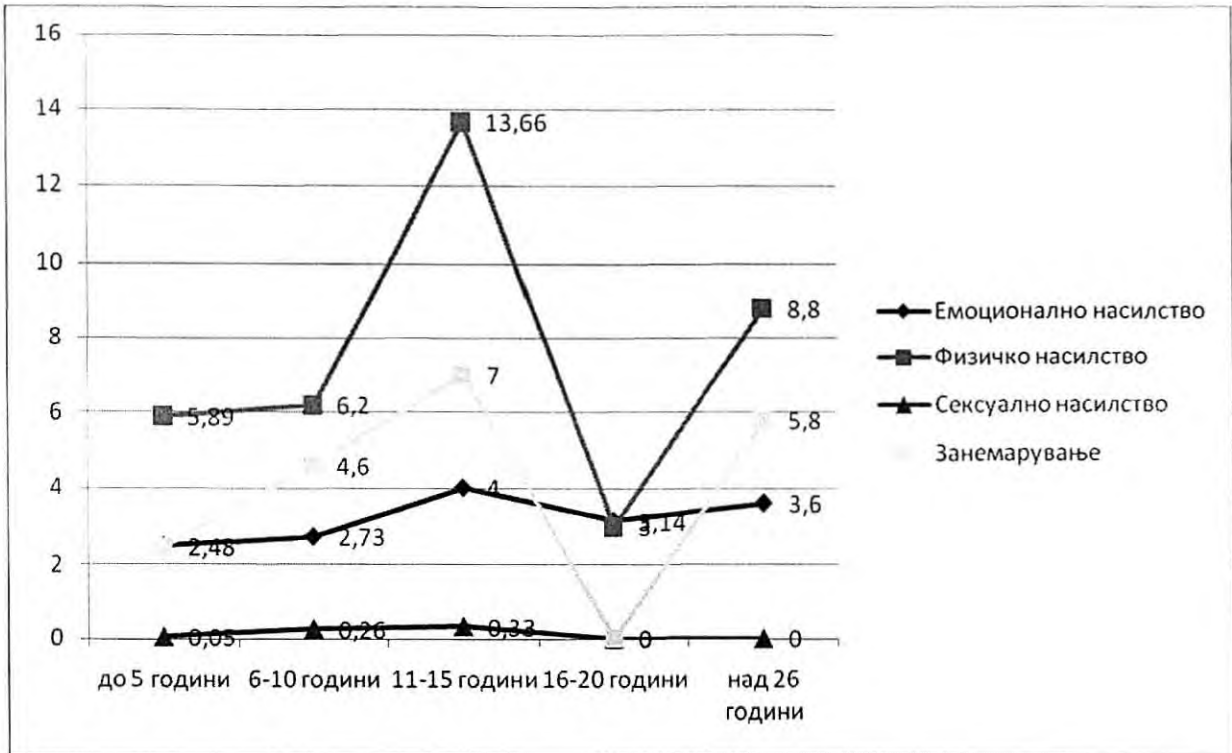
Во Табела 16, прикажани се резултатите од пресметаната АНОВА со цел да се утврдат разликите кои постојат помеѓу групите со различен стаж во однос на идентификација на насилството.

Табела 17. Разлики помеѓу вработените со различен стаж во однос на идентификација на насилството

Вид на насилство	Работен стаж (години)	N	M	σ	F	p
Емоционално насилство	до 5	38	2,48	1,60	3,03	p<.05
	6-10	16	2,73	1,62		
	11-15	7	4	0		
	16-20	5	3,14	1,06		
	над 26	6	3,60	0,54		
Физичко насилство	до 5	38	5,89	3,60	5,23	p<.01
	6-10	16	6,20	4,76		
	11-15	7	13,66	4,58		
	16-20	5	3	0		
	над 26	6	8,80	1,64		
Сексуално насилство	до 5	38	0,05	0,22	1,16	p>.05
	6-10	16	0,26	0,70		
	11-15	7	0,33	0,51		
	16-20	5	0	0		
	над 26	6	0	0		
Занемарување	до 5	38	2,45	2,41	5,56	p<.01
	6-10	16	4,6	3,50		
	11-15	7	7	1,78		
	16-20	5	0	0		
	над 26	6	5,8	1,64		

Графички, на Графикон 12 е даден приказ на идентификуваните видови на насилството од страна на вработените во установите, во однос на нивниот работниот стаж. Може да се забележи дека насилството најмногу го забележуваат вработените кои имаат од 11-15 години

зботен стаж, додека најчесто перцепиран вид на насилство без оглед на работниот стаж е изичкото насилство.

рафикон 12. Шематски приказ на идентификуваните видови на насилството од страна на работените со различен работен стаж

Со цел да се тертираат разликите помеѓу вработените со различен стаж, спроведена е .НОВА (Табела 17). Може да се заклучи дека постојат разлики во перцепирањето на насилството од страна на вработените со различен стаж кај емоционалното насилство ($F(72) = .03, p < .05$), физичкото насилство ($F(72) = 5.23, p < .01$) и занемарувањето ($F(72) = 5.56, p < .01$).

За тестирање на значајностите на разликите во идентификацијата на насилство од страна на вработените со различен работен стаж, направен е Туки тестот, а резултатите се прикажани во Табела 18.

Табела 18. Разлика помеѓу вработените со различен стаж во однос на идентификација на емоционалното, физичкото, сексуалното насилство и занемарувањето пресметана со помош Туки Тестот (q)

Работен стаж (години)	Работен стаж (години)	Емоционално насилство		Физичко насилство		Сексуално насилство		Занемарување	
		q	P	q	P	q	P	q	P
5	6-10	-0,24	>.05	-0,30	>.05	-0,21	>.05	-2,14	>.05
	11-15	-1,51	>.05	-7,77**	<.01	-0,27	>.05	-4,54*	<.05
	16-20	2,486	>.05	2,89	>.05	0,05	>.05	2,45	>.05
	над 26	-1,11	>.05	-2,90	>.05	0,05	>.05	-3,34	>.05
10	до 5	0,24	>.05	0,30	>.05	0,21	>.05	2,14	>.05
	11-15	-1,26	>.05	-7,46**	<.01	-0,06	>.05	-2,4	>.05
	16-20	2,73	>.05	3,2	>.05	0,26	>.05	4,6	>.05
	над 26	-0,86	>.05	-2,6	>.05	0,26	>.05	-1,2	>.05
15	до 5	1,51	>.05	7,77**	<.01	0,27	>.05	4,54*	<.05
	6-10	1,26	>.05	7,46**	<.01	0,06	>.05	2,4	>.05
	16-20	4*	<.05	10,66*	<.05	0,33	>.05	7	>.05
	над 26	0,4	>.05	4,86	>.05	0,33	>.05	1,2	>.05
20	до 5	-2,48	>.05	-2,89	>.05	-0,05	>.05	-2,45	>.05
	6-10	-2,73	>.05	-3,2	>.05	-0,26	>.05	-4,6	>.05
	11-15	-4*	<.05	-10,66**	<.05	-0,33	>.05	-7	>.05
	над 26	-3,6*	<.05	-5,8	>.05	0	>.05	-5,8	>.05
над 26	до 5	1,11	>.05	2,90	>.05	-0,05	>.05	3,34	>.05
	6-10	0,86	>.05	2,6	>.05	-0,26	>.05	1,2	>.05
	11-15	-0,4	>.05	-4,86	>.05	-0,33	>.05	-1,2	>.05
	16-20	3,6*	<.05	5,8	>.05	0	>.05	5,8	>.05

Во Табела 18 дадени се податоци за идентификација на емоционалното насилство од страна на вработени со различен работен стаж, па утврдено е дека постојат статистички значајни разлики помеѓу вработените со работен стаж од 16-20 години и 11-15 години ($q(72) = 7.77$, $p < .05$) во корист на оние со 11-15 години стаж, како и помеѓу вработените со работен стаж од 16-20 години и над 26 години работен стаж години ($q(72) = -3.6$, $p < .05$) во корист на оние кои имаат над 26 години стаж.

Во истата табела дадени се податоци и за идентификацијата на физичкото насилство од страна на вработените со различен работен стаж, сите разлики се помеѓу вработените кои имаат работен стаж од 11-15 години, и останатите групи, па така постојат разлики помеѓу оние со стаж од 11-15 години и оние до 5 години ($q(72) = 7.77$, $p < .01$), 11-15 години стаж и оние со 6-

1) години ($\chi^2(72) = 7.46$ $p < .01$) и помеѓу вработените со 11-15 години стаж и оние со 16-20 години ($\chi^2(72) = 10.66$ $p < .05$) сите во прилог на оние кои имаат стаж од 11-15 години.

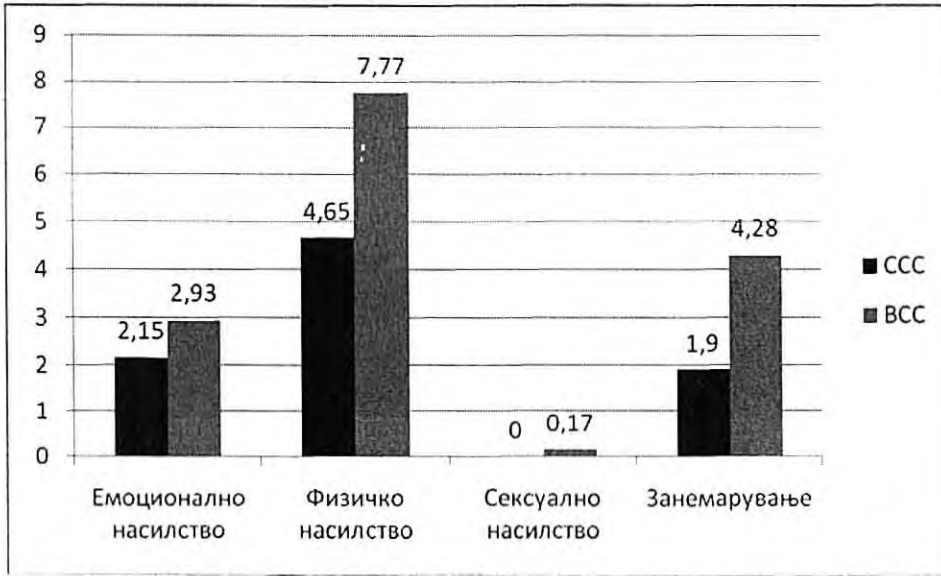
Во однос на идентификацијата на сексуалното насилство од страна на вработените со различен работен стаж може да се заклучи дека не постојат статистички значајни разлики помеѓу вработените со различен стаж (Табела 18), додека пак, единствената разлика која постои помеѓу вработените во идентификација на занемарувањето е онаа помеѓу вработените со 5 години стаж и оние со 11-15 години стаж ($\chi^2(72) = 4.54$ $p < .05$) во прилог на вработените со долг стаж.

Според приложените податоци во Табела 17 и 18 како и на Графикон 12 може да се заклучи дека хипотезата која гласеше дека **вработените со различен работен стаж се разликуваат во однос на прецепцијата на присуството на насилство во установите за социјална заштита делумно се потврди за сите видови на насилно однесување, освен за сексуалното насилство.**

3. Вработените со различен степен на образование се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита

Се претпоставува дека вработените кои имаат различен степен на образование ќе се разликуваат помеѓу себе и во способноста да го идентификуваат присуството на насилство во установите за социјална заштита. Во ова истражување беа вклучени 23 вработени со средна стручна спрема, и 49 вработени со високо образование.

На Графикон 13 даден е шематски приказ на присуството на насилство во установите, поред вработените во однос на нивниот степен на образование.

Графикон 14. Шематски приказ на идентификација на насилството од страна на вработените со различен степен на образование

Со цел да се добие комплетна слика за учеството на образованието во перцепцијата на видовите на насилство во установите за социјална заштита, пресметан е и t-тест за значајност на разлики помеѓу двете споредувани групи, а резултатите се прикажани во Табела 19. Резултатите покажуваат дека постојат статистички значајни разлики помеѓу вработените со CCC и BCC во идентификацијата на физичкото насилство ($t(72) = 7.52$ $p < .01$) и занемарувањето ($t(72) = 9.60$ $p < .01$), и двете во прилог на вработените со BCC.

Табела 19. Разлики помеѓу вработените со CCC и BCC во однос на идентификацијата на насилство

Вид на насилство	Степен на образование	N	M	σ	t	p
Емоционално насилство	CCC	23	2,15	1,75	.49	>.05
	BCC	49	2,93	1,46		
Физичко насилство	CCC	23	4,65	2,90	7.52	<.01
	BCC	49	7,77	4,70		
Сексуално насилство	CCC	23	0	0	.16	>.05
	BCC	49	0,17	0,49		
Занемарување	CCC	23	1,9	1,51	9.60	<.01
	BCC	49	4,28	3,25		

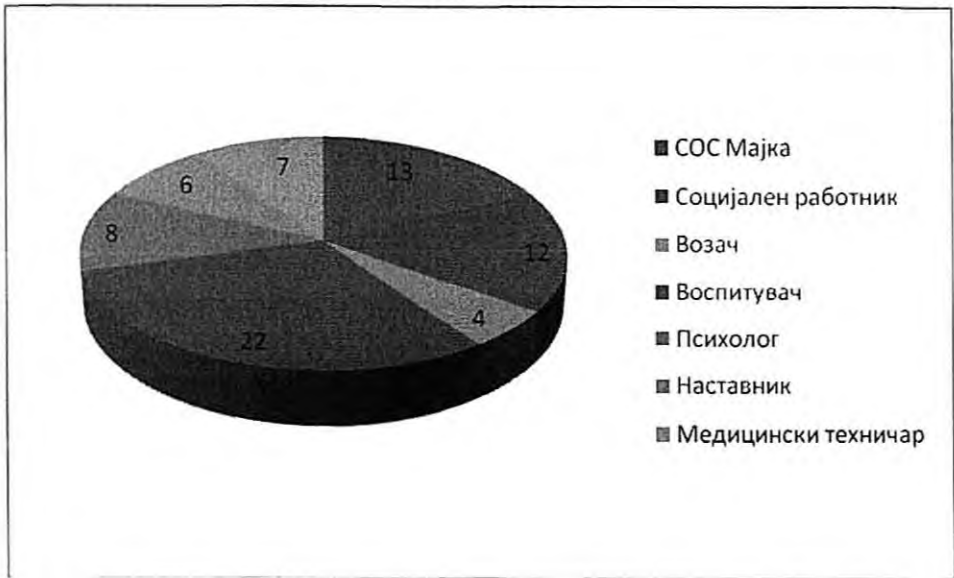

Од тука (Табела 19 и Графикон 14), може да се заклучи дека хипотезата која гласеше дека **вработените со различен степен на образование се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита делумно се тврди**, односно дека вработените со различен степен на образование се разликуваат во идентификацијата на физичкото насилство и занемарувањето, но не и во однос на емоционалното и сексуалното насилство.

4. Вработените со различена професија се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита

Вработените во установите за социјална заштита помеѓу себе се разликуваат и врз основа на работата која ја извршуваат во установите. На Графикон 15 даден е шематски приказ за вработените според професијата што ја извршуваат.

Може да се забележи дека најголем број од вработените кои се во секојдневен директен контакт со децата работат како воспитувачи (N=22, 30%), потоа СОС Мајки (N=13, 33%), социјални работници (N=12, 17%) (Графикон 15).

Графикон 15. Шематски приказ на вработените во установите за социјална заштита според професијата која ја извршуваат

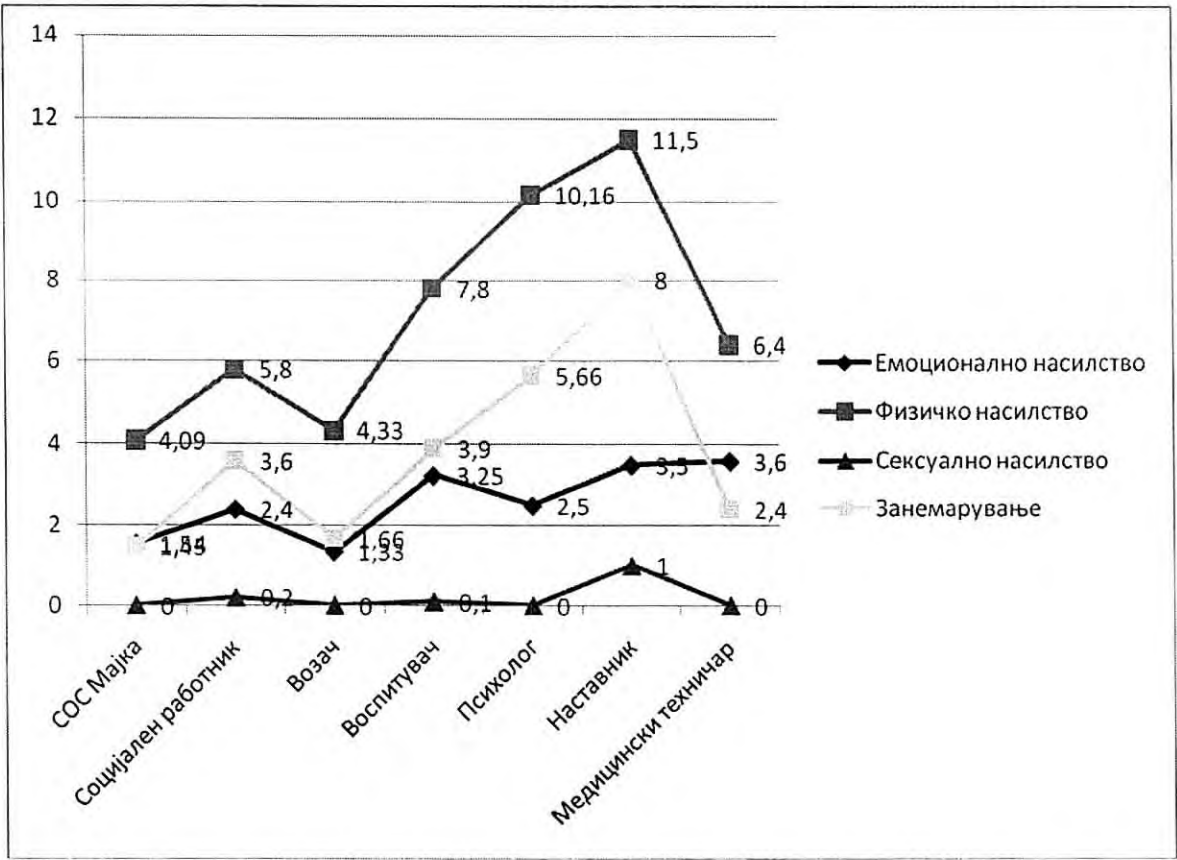
За да се утврдат евентуалните разлики помеѓу вработените со различна професија во идентификација на насилството пресметана е АНОВА.

Од податоците во Табела 20, може да се утврди дека постојат статистички значајни разлики помеѓу вработените со различни професии во идентификација на сите видови насилство, и тоа во идентификување на емоционалното насилство ($F(72) = 2.55$ $p < .05$), физичкото насилство ($F(72) = 2.78$ $p < .05$), сексуалното насилство ($F(72) = 4.11$ $p < .01$) и занемарувањето ($F(72) = 3.90$ $p < .01$). За поголема прегледност на резултатите прикажани во табела 23, истите шематски се прикажани во Графикон 16.

Кога станува збор за емоционално насилство, тоа најчесто е идентификувано од страна на воспитувачите ($M=3.25$), физичкото насилство најчесто го идентификуваат наставниците ($M=11.5$), сексуалното исто така наставниците ($M=1$), а занемарувањето психолозите ($M=5.66$).

Табела 20. Разлики помеѓу вработените со различна професија во однос на идентификација на насилството

Вид на насилство	Професија	N	M	σ	F	p
Емоционално насилство	СОС Мајка	13	1,54	1,63	2,55	<.05
	Социјален работник	12	2,4	1,57		
	Возач	4	1,33	2,30		
	Воспитувач	22	3,25	1,44		
	Психолог	8	2,5	1,64		
	Наставник	6	3,5	0,57		
	Медицински техничар	7	3,6	0,54		
Физичко насилство	СОС Мајка	13	4,09	1,81	2,78	<.05
	Социјален работник	12	5,8	3,73		
	Возач	4	4,33	7,50		
	Воспитувач	22	7,8	3,59		
	Психолог	8	10,16	6,99		
	Наставник	6	11,5	5,19		
	Медицински техничар	7	6,4	3,28		
Сексуално насилство	СОС Мајка	13	0	0	4,11	<.01
	Социјален работник	12	0,2	0,42		
	Возач	4	0	0		
	Воспитувач	22	0,1	0,30		
	Психолог	8	0	0		
	Наставник	6	1	1,15		
	Медицински техничар	7	0	0		
Занемарување	СОС Мајка	13	1,45	1,12	3,90	<.01
	Социјален работник	12	3,6	3,43		
	Возач	4	1,66	2,88		
	Воспитувач	22	3,9	2,82		
	Психолог	8	5,66	2,58		
	Наставник	6	8	4,61		
	Медицински техничар	7	2,4	0,54		

зафикон 16. Шематски приказ на идентификација на видовите на насилство од страна на работените со различна професија

За да се тестираат разликите помеѓу вработените со различни професии во поглед на дентификувањето на видовите на насилство, пресметан е Туки тест за целата група, а резултатите се прикажани сукцесивно, поединечно за сите видови на насилство во табела 21.

Табела 21. Разлики помеѓу вработените со различна професија во однос на идентификација на емоционалното, физичкото, сексуалното насилство и занемарувањето пресметана со помош на Туки Тестот (q)

Професија	Професија	Емоционално насилство		Физичко насилство		Сексуално насилство		Занемарување	
		Q	P	Q	P	Q	P	Q	P
	Социјален работник	-0,85	>.05	-1,70	>.05	-0,2	>.05	-2,14	>.05
	Возач	0,21	>.05	-0,24	>.05	0	>.05	-0,21	>.05
	Воспитувач	-1,70	<.05	-3,70	>.05	-0,1	>.05	-2,44	>.05
	Психолог	-0,95	>.05	-6,07	>.05	0	>.05	-4,21	>.05
	Наставник	-1,95	<.05	-7,40	<.05	-1	<.01	-6,54	<.01
	Медицински техничар	-2,05	<.05	-2,30	>.05	0	>.05	-0,94	>.05
работник	СОС Мајка	0,85	>.05	1,70	>.05	0,2	>.05	2,14	>.05
	Возач	1,06	>.05	1,46	>.05	0,2	>.05	1,93	>.05
	Воспитувач	-0,85	>.05	-2	>.05	0,1	>.05	-0,3	>.05
	Психолог	-0,1	>.05	-4,36	>.05	0,2	>.05	-2,06	>.05
	Наставник	-1,1	>.05	-5,7	>.05	-0,8	<.05	-4,4	>.05
	Медицински техничар	-1,2	>.05	-0,6	>.05	0,2	>.05	1,2	>.05
	СОС Мајка	-0,21	>.05	0,24	>.05	0	>.05	0,21	>.05
	Социјален работник	-1,06	>.05	-1,46	>.05	-0,2	>.05	-1,93	>.05
	Воспитувач	-1,91	<.05	-3,46	>.05	-0,1	>.05	-2,23	>.05
	Психолог	-1,16	>.05	-5,83	>.05	0	>.05	-4	>.05
	Наставник	-2,16	<.05	-7,16	>.05	-1	<.05	-6,33	>.05
	Медицински техничар	-2,26	<.05	-2,06	>.05	0	>.05	-0,73	>.05
	СОС Мајка	1,70	<.05	3,709	>.05	0,1	>.05	2,44	>.05
	Социјален работник	0,85	>.05	2	>.05	-0,1	>.05	0,3	>.05
	Возач	1,91	<.05	3,46	>.05	0,1	>.05	2,23	>.05
	Психолог	0,75	>.05	-2,36	>.05	0,1	>.05	-1,76	>.05
	Наставник	-0,25	>.05	-3,7	>.05	-0,9	<.01	-4,1	>.05
	Медицински техничар	-0,35	>.05	1,4	>.05	0,1	>.05	1,5	>.05
	СОС Мајка	0,95	>.05	6,07	>.05	0	>.05	4,21	>.05
	Социјален работник	0,1	>.05	4,36	>.05	-0,2	>.05	2,06	>.05
	Возач	1,16	>.05	5,83	>.05	0	>.05	4	>.05
	Воспитувач	-0,75	>.05	2,36	>.05	-0,1	>.05	1,76	>.05
	Наставник	-1	>.05	-1,33	>.05	-1	<.01	-2,33	>.05
	Медицински техничар	-1,1	>.05	3,76	>.05	0	>.05	3,26	>.05
	СОС Мајка	1,95	<.05	7,40	<.05	1	<.01	6,54	<.01
	Социјален работник	1,1	>.05	5,7	>.05	0,8	<.05	4,4	>.05
	Возач	2,16	<.05	7,16	>.05	1	<.05	6,33	>.05
	Воспитувач	0,25	>.05	3,7	>.05	0,9	<.01	4,1	>.05
	Психолог	1	>.05	1,33	>.05	1	<.01	2,33	>.05
	Медицински техничар	-0,1	>.05	5,1	>.05	1	<.01	5,6	>.05

техничар	СОС Мајка	2,05	<.05	2,30	>.05	0	>.05	0,94	>.05
	Социјален работник	1,2	>.05	0,6	>.05	-0,2	>.05	-1,2	>.05
	Возач	2,26	<.05	2,06	>.05	0	>.05	0,73	>.05
	Воспитувач	0,35	>.05	-1,4	>.05	-0,1	>.05	-1,5	>.05
	Психолог	1,1	>.05	-3,76	>.05	0	>.05	-3,26	>.05
	Наставник	0,1	>.05	-5,1	>.05	-1	<.01	-5,6	>.05

Од Табела 21 може да се види дека статистички значајни разлика во идентификување на емоционалното насилство постојат помеѓу вработените СОС мајки и воспитувачи ($q(72) = 70$ $p < .05$), СОС мајки и наставници ($q(72) = 1.95$ $p < .05$) и СОС мајки и медицински техничари ($q(72) = 2.05$ $p < .05$), и секогаш СОС мајките помалку го идентификуваат емоционалното насилство. Лицата вработени како возачи во установите за социјална заштита, статистички помалку го идентификуваат емоционалното насилство од воспитувачите ($q(72) = 1.91$ $p < .05$), наставниците ($q(72) = 2.16$ $p < .05$) и медицинските техничари ($q(72) = 2.26$ $p < .05$).

Од истата табела може да се види дека единствената статистички значајна разлика во идентификување на физичкото насилство е онаа помеѓу вработените како наставници и оние како СОС мајки ($q(72) = 7.40$ $p < .05$) имајќи во предвид дека наставниците повеќе го идентификуваат физичкото насилство.

Кога станува збор за сексуалното насилство, единствената статистички значајна разлика во неговото идентификување е онаа помеѓу вработените како наставници и сите останати професии, и тоа помеѓу наставниците и СОС Мајките ($q(72) = 1.$ $p < .05$), помеѓу наставниците и социјалните работници ($q(72) = .80.$ $p < .05$), помеѓу наставниците и возачите ($q(72) = 1.$ $p < .05$), помеѓу наставниците и воспитувачите ($q(72) = .90$ $p < .05$), помеѓу наставниците и психолозите ($q(72) = 1.$ $p < .05$) и помеѓу наставниците и медицинските техничари ($q(72) = 1.$ $p < .05$), сите во прилог на наставниците.

Кога вработените со различна професија го идентификуваат занемарувањето, статистички значајни разлика во неговото идентификување постојат помеѓу вработените како наставници и оние како СОС мајки ($q(72) = 6.54$ $p < .05$) и помеѓу наставниците и возачите ($q(72) = 6.33$ $p < .05$), двете во прилог на наставниците.

Од податоците добиени во Табела 20 и 21, како и на Графикон 15 и 16 се потврди *ипотезата која гласеше дека вработените со различена професија се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита.*

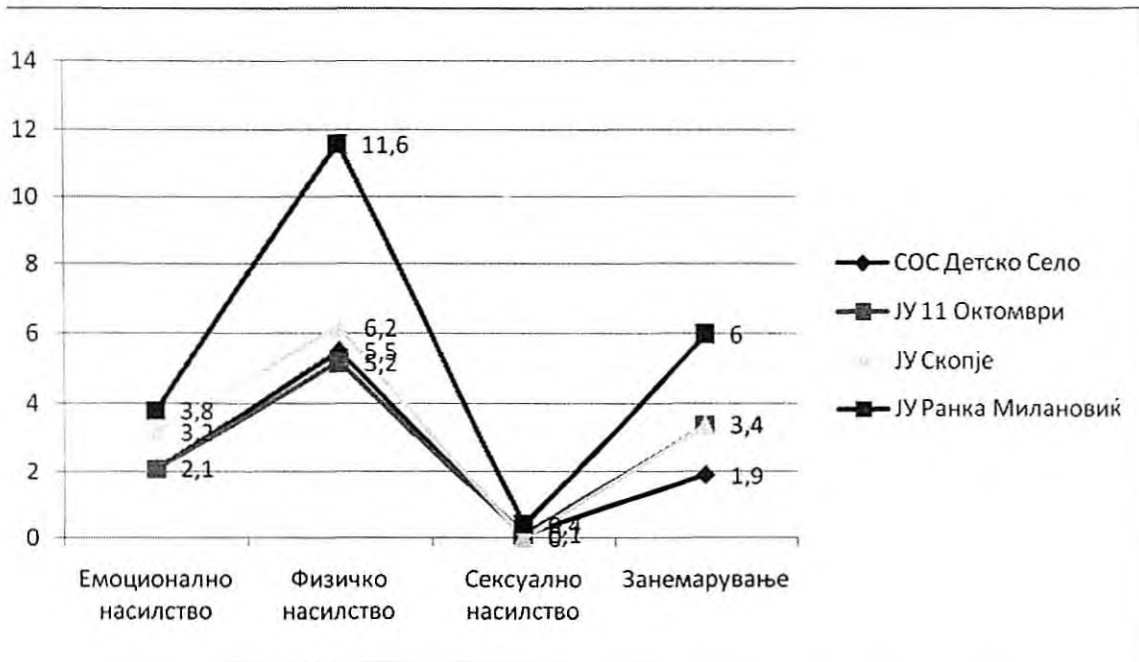
5. Постојат разлики помеѓу вработените од различни установи во однос на идентификацијата на видовите на насилство во установите

Во Табела 22 даден е приказ на вработените во установите за социјална заштита и со цел да се утврди дали постојат разлики помеѓу установите во однос на идентификацијата на насилството пресметана е АНОВА. Од податоците во Табела 22, може да се заклучи дека постојат разлики помеѓу вработените во однос на идентификација на емоционалното насилство на ниво ($F(72) = 6.12$ $p < .01$) и занемарувањето ($t(72) = 7.77$ $p < .01$).

Табела 22. Идентификација на видот на насилството од страна на вработените според институција во која се сместени децата

Вид на насилство	Установа	N	M	σ	F	p
Емоционално насилство	СОС Детско Село	22	2,13	1,45	6,12	<.01
	ЈУ 11 Октомври	18	2,11	1,96		
	ЈУ Скопје	15	3,2	1,20		
	ЈУ Ранка Милановиќ	17	3,76	0,43		
Физичко насилство	СОС Детско Село	22	5,5	3,39	11,76	>.05
	ЈУ 11 Октомври	18	5,22	4,43		
	ЈУ Скопје	15	6,2	2,30		
	ЈУ Ранка Милановиќ	17	11,58	4,04		
Експлицитно насилство	СОС Детско Село	22	0,09	0,29	2,23	>.05
	ЈУ 11 Октомври	18	0,11	0,32		
	ЈУ Скопје	15	0	0		
	ЈУ Ранка Милановиќ	17	0,35	0,70		
Занемарување	СОС Детско Село	22	1,90	1,77	7,77	<.01
	ЈУ 11 Октомври	18	3,38	3,12		
	ЈУ Скопје	15	3,4	2,41		
	ЈУ Ранка Милановиќ	17	5,94	3,00		

Со цел да се добие соодветна слика за идентификуваните видови на насилство од страна на вработените во установите за социјална заштита, направен е и графички приказ (табела 17).

табела 17. Шематски приказ на идентификуваните видови на насилство од страна на вработените во различните установи за социјална заштита

Со помош на Туки тестот (Табела 23) утврдени се разликите кои постојат помеѓу секоја од институциите во однос на идентификуваните видови на насилство од страна на вработените. Така, кога станува збор за емоционалното насилство, може да се види дека постојат статистички значајни разлики ($\chi^2(72) = 1.62$ $p < .01$) помеѓу вработените во ЈУ Ранка Милановиќ и СОС Детското Село, како и помеѓу вработените во ЈУ Ранка Милановиќ и ЈУ 11 Октомври ($\chi^2(72) = 1.65$ $p < .01$).

Кога станува збор за физичкото насилство, единствените разлики во идентификацијата на насилството од страна на вработените е помеѓу вработените во ЈУ Ранка Милановиќ и останатите установи, и тоа со СОС Детско Село ($\chi^2(72) = 6.08$ $p < .05$), ЈУ 11 Октомври ($\chi^2(72) = 5.38$ $p < .01$) и ЈУ Скопје ($\chi^2(72) = 5.38$ $p < .05$) секогаш во прилог на вработените во ЈУ Ранка Милановиќ.

Во однос на идентификацијата на сексуалното насилство, не постојат статистички значајни разлики помеѓу вработените во четирите установи за социјална заштита, додека пак, однос на идентификацијата на занемарувањето помеѓу себе се разликуваат само вработените од ЈУ Ранка Милановиќ и СОС Детско Село ($q(72) = 4.03$ $p < .01$), со тоа што вработените во ЈУ Ранка Милановиќ повеќе го идентификуваат истото.

Табела 23. Разлика помеѓу вработените во различни установи за социјална заштита во однос на идентификација на насилството пресметана со помош на Туки Тестот (q)

Вид на насилство	Установа	Установа	q	p
Емоционално насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	0,02	>.05
		ЈУ Скопје	-1,06	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-1,62	<.01
	11 Октомври	СОС Детско Село	-0,02	>.05
		ЈУ Скопје	-1,08	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-1,65	<.01
	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	1,06	>.05
		11 Октомври	1,08	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-0,56	>.05
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	1,62	<.01
		11 Октомври	1,65	<.01
		ЈУ Скопје	0,56	>.05
Физичко насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	0,27	>.05
		ЈУ Скопје	-0,7	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-6,08	<.05
	11 Октомври	СОС Детско Село	-0,27	>.05
		ЈУ Скопје	-0,97	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-6,36	<.05
	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	0,7	>.05
		11 Октомври	0,97	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-5,38	<.01
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	6,08	<.05
		11 Октомври	6,36	<.05
		ЈУ Скопје	5,38	<.05
Сексуално насилство	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-0,02	>.05
		ЈУ Скопје	0,09	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-0,26	>.05
	11 Октомври	СОС Детско Село	0,02	>.05
		ЈУ Скопје	0,11	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-0,24	>.05

	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	-0,09	>.05
		11 Октомври	-0,11	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-0,35	>.05
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	0,26	>.05
		11 Октомври	0,24	>.05
		ЈУ Скопје	0,35	>.05
Занемарување	СОС Детско Село	ЈУ 11 Октомври	-1,47	>.05
		ЈУ Скопје	-1,49	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-4,03	<.05
	11 Октомври	СОС Детско Село	1,47	>.05
		ЈУ Скопје	-0,01	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-2,55	>.05
	ЈУ Скопје	СОС Детско Село	1,49	>.05
		11 Октомври	0,01	>.05
		ЈУ Ранка Милановиќ	-2,54	>.05
	ЈУ Ранка Милановиќ	СОС Детско Село	4,03	<.05
		11 Октомври	2,55	>.05
		ЈУ Скопје	2,54	>.05

*Корелација значајна на ниво $p < .01$

†Корелација значајна на ниво $p < .05$

Резултатите прикажани во Табела 22 и 23, како и на Графикон 17 *делумно ја потврдуваат хипотезата која гласеше дека постојат разлики помеѓу установите во кои се сместени децата во однос на идентификацијата на насилство од страна на работените.*

6. Вработените во установите за социјална заштита умеат да препознаат присуство на насилство врз децата во установите за социјална заштита.

Се претпоставува дека вработените во установите за социјална заштита поседуваат компетенции успешно да ги идентификуваат видовите на насилство кои се јавуваат во установите за социјална заштита. Со помош на резултатите прикажани во Табела 24 ќе се добие јасна слика за тоа колкаво е присуството на насилство во установите, од аспект на работените.

Табела 24. Процентуален приказ на одговорите на вработените во однос на идентификацијата на насилство

Вид на насилно однесување	N %	Зачестеност на однесувањето		
		Никогаш	Од еднаш до пет пати	Повеќе од пет пати
Исмејување, навредување, нарекување со погрдни имиња	N	13	20	39
	%	18,1%	27,8%	54,2%
Вербална агресија спрема вработените	N	17	11	44
	%	23,6%	15,3%	61,1%
Удирање, шутирање, гаѓање со предмет	N	25	14	33
	%	34,7%	19,4%	45,8%
Одземање и уништување на лични предмети	N	30	22	20
	%	41,7%	30,6%	27,8%
Удирање шамари, влечење за коса, виткање на рака	N	37	16	19
	%	51,4%	22,2%	26,4%
Физичка агресија спрема вработените	N	43	15	14
	%	59,7%	20,8%	19,4%
Тепачка со деца надвор од установата	N	33	16	23
	%	45,8%	22,2%	31,9%
Закани и заплашувања помеѓу децата	N	18	23	31
	%	25,0%	31,9%	43,1%
Тепачки помеѓу децата во установата	N	9	15	48
	%	12,5%	20,8%	66,7%
Присилување на крадење и прекршоци	N	37	22	13
	%	51,4%	30,6%	18,1%
Ширење лаги и гласини	N	20	20	32
	%	27,8%	27,8%	44,4%
Удирање со стап, линијар, камен	N	44	18	10
	%	61,1%	25,0%	13,9%
Бакнување на сила	N	68	4	0
	%	94,4%	5,6%	0%
Присилување да клечи, стои	N	30	22	20
	%	41,7%	30,6%	27,8%
Присилување на разбојничко однесување	N	55	15	2
	%	76,4%	20,8%	2,8%
Присилување на сексуален однос	N	66	6	0
	%	91,7%	8,3%	0%
Заклучување или бркање од соба	N	46	14	12
	%	63,9%	19,4%	16,7%
Нанесување изгореници	N	65	5	2
	%	90,3%	6,9%	2,8%
Присилување на земање дрога	N	70	2	0
	%	97,2%	2,8%	0%
Повредување со нож или слични предмети	N	54	13	5
	%	75,0%	18,1%	6,9%

Присилување на продавање дрога	N	70	2	0
	%	97,2%	2,8%	0%
Измивање на устата со сапун	N	65	5	2
	%	90,3%	6,9%	2,8%

Од резултатите во Табела 24 може да се види дека во најзастапени видови на силство спаѓаат вербалната агресија спрема вработените (61.1%), тепачките помеѓу децата установата (66.7%), исмевањето (54.2%), ширењето лаги и гласини (44.4%). Како најмалку стапени видови на насилно однесување се идентификуваат бакнувањето на сила (94.4%), инудувањето на сексуален однос (91.7%), присилувањето на продавање и земање дрога (7.2%).

Вработените, исто како и децата имаа можност покрај понудените 22 видови на силно однесување да додадат и други видови кои ги идентификувале во установата. Тие ги введоа следните видови:

- Самоповредување на децата
- Уништување на мебелот во установата
- Постарите деца се прилично груби кон помладите деца
- Навреди на национална основа, исмејување и злоупотреба на децата со пречки во развојот

Резултатите прикажани во Табела 24 *делумно ја потврдија хипотезата според која вработените во установите за социјална заштита успешно ги идентификуваат видовите на насилство во установите.*

7. Извршители на насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита почесто се самите деца, отколку вработените во установите и другите лица.

Во рамки на ова истражување вработените, исто како и децата имаа можност да зведат кој според нив е извршител на насилството врз децата згрижени во установите за социјална заштита. Одговорите се дадени во Табела 25.

Табела 25. Процентуален приказ на извршителите на насилството врз децата за сите видови насилство (според вработените во установите за социјална заштита)

Вид на насилно однесување	N %	Извршител на насилното однесувањето						
		Никој	Дете од установа	Вработен во установа	Друго лице	Дете и вработен	Дете и друго лице	Дете, вработен и друго лице
Увредување, навредување, злоставување на погрдни имиња	N	13	30	5	2	10	7	5
	%	18.1	41.7	6.9	2.8	13.9	9.7	6.9
Физична агресија спрема детите	N	17	28	7	2	7	4	7
	%	23.6	38.9	9.7	2.8	9.7	5.6	9.7
Потметување, шутирање, гаѓање с предмет	N	25	27	0	0	9	9	2
	%	34.7	37.5	0	0	12.05	12.5	2.8
Кривично кавање и уништување на предмети	N	30	27	2	3	4	2	4
	%	41.7	37.5	2.8	4.2	5.6	2.8	5.6
Кривично кавање, влечење на капа, виткање на рака	N	34	31	2	0	3	0	1
	%	47.2	43.1	2.8	0	4.2	0	2.8
Физичка агресија спрема детите	N	37	28	0	0	6	1	0
	%	51.4	38.9	0	0	8.3	1.4	0
Кривично кавање со деца надвор од зградата	N	23	45	0	3	0	1	0
	%	31.9	62.5	0	4.2	0	1.4	0
Кривично кавање и заплашувања на децата	N	18	38	0	5	9	0	2
	%	25.0	52.8	0	6.9	12.5	0	2.8
Кривично кавање помеѓу децата во зградата	N	14	55	0	0	0	3	0
	%	19.4	76.4	0	0	0	4.2	0
Кривично кавање на крадење и шпионирање	N	44	26	0	2	0	0	0
	%	61.1	36.1	0	2.8	0	0	0
Кривично кавање на лаги и гласини	N	29	16	12	0	15	0	0
	%	40.3	22.2	16.7	0	20.8	0	0
Кривично кавање со стап, линијар, палка	N	51	21	0	0	0	0	0
	%	70.8	29.2	0	0	0	0	0
Кривично кавање на сила	N	68	4	0	0	0	0	0
	%	94.4	5.6	0	0	0	0	0
Кривично кавање да клечи, стои	N	30	27	2	3	4	2	4
	%	41.7	37.5	2.8	4.2	5.6	2.8	5.6
Кривично кавање на разбојничко кавање	N	55	17	0	0	0	0	0
	%	76.4	23.6	0	0	0	0	0
Кривично кавање на сексуален насилство	N	64	6	0	2	0	0	0
	%	88.9	8.3	0	2.8	0	0	0
Кривично кавање или бркање од зградата	N	48	29	2	0	2	0	0
	%	66.7	27.8	2.8	0	2.8	0	0
Кривично кавање изгореници	N	66	6	0	0	0	0	0
	%	91.7	8.3	0	0	0	0	0
Кривично кавање на земање на предмети	N	70	2	0	0	0	0	0
	%	97.2	2.8	0	0	0	0	0
Кривично кавање со нож или други предмети	N	60	12	0	0	0	0	0
	%	70	2	0	0	0	0	0
Кривично кавање на продавање на предмети	N	138	3	0	0	0	0	0
	%	97.2	2.8	0	0	0	0	0
Кривично кавање на устата со сапун	N	66	6	0	0	0	0	0
	%	91.7	8.3	0	0	0	0	0

Од податоците во Табела 25 може да се види дека како извршители на насилството се јавуваат самите деца кои се сместени во установите, но и вработените, како и други лица надвор од установата. Податоците говорат дека кај речиси сите видови на насилно однесување, најголем процент од вработените негираат дека некој кон децата се однесувал силно, но сепак не се занемарувачки оние податоци според кои децата сепак биле жртвирани на насилство. Така, на пример, според вработените, децата најчесто се јавуваат како извршители во случаите на тепачки со деца од установата (76.4%) и надвор од установата (2.5%), удирање шамари, влечење за коса (43.1%), исмејување, навредување (41.7%), унифицирањето на физичка и вербална агресија спрема вработените (38.9%). Вработените се јавуваат како извршители на насилство во случаите на ширење лаги и гласини (16.7%), исмејување и навредување (6.9%). Другите лица, во најголем процент се јавуваат како извршители на закани и заплашувања врз децата (6.9%),

Во согласност со податоците добиени од Табела 25 може да се заклучи дека хипотезата која ја гласеше дека *извршители на насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита почесто се самите деца, отколку вработените во установите и другите лица, делумно се потврди*, односно, речиси секаде децата се извршители на насилството.

8. Вработените во установите за социјална заштита се вклучени во извршување на насилство врз децата во установите за социјална заштита.

Во Табела 26 даден е приказ на податоците за извршување на видовите на насилно однесување од страна на вработените во установите за социјална заштита. Од податоците може да се забележи дека вработените во најголем процент не извршуваат насилно однесување, но сепак постојат исклучоци, па така 13.9% ги исмејале или навредиле децата максимум пет пати, 5.6% им ја земале или уништиле лични предмети, а ист толкав процент на вработени ги принудувале да клечат пред децата. Како насилно однесување кое вработените го извршиле повеќе од пет пати е присутно исмејувањето (2.8%), заканувањето и заплашувањето на децата (5.6%) и заклучувањето или бркањето на децата (5.6%).

Табела 26. Процентуален приказ на одговорите на вработените во однос на извршување на насилство

Вид на насилно однесување	N %	Извршување на однесувањето		
		никогаш	Од еднаш до пет пати	Повеќе од пет пати
Исмејување, навредување, нарекување со погрдни имиња	N	60	10	2
	%	83.3	13.9	2.8
Вербална агресија спрема вработените	N	61	11	0
	%	84.7	15.3	0
Удирање, шутирање, гаѓање со предмет	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Одземање и уништување на лични предмети	N	68	4	0
	%	94.4	5.6	0
Удирање шамари, влечење за коса, виткање на рака	N	70	2	0
	%	97.2	2.8	0
Физичка агресија спрема вработените	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Тепачка со деца надвор од установата	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Закани и заплашувања помеѓу децата	N	62	6	4
	%	86.1	8.3	5.6
* Тепачки помеѓу децата во установата	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Присилување на крадење и прекршоци	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Ширење лаги и гласини	N	68	4	0
	%	94.4	5.6	0
Удирање со стап, линијар, камен	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Бакнување на сила	N	70	2	0
	%	97.2	2.8	0
Присилување да клечи, стои	N	68	4	0
	%	94.4	5.6	0
Присилување на разбојничко однесување	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Присилување на сексуален однос	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Заклучување или бркање од соба	N	68	0	4
	%	94.4	0	5.6
* Нанесување изгореници	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Присилување на земање дрога	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Повредување со нож или слични предмети	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Присилување на продавање дрога	N	72	0	0
	%	100.0	0	0
Измивање на устата со сапун	N	72	0	0
	%	100.0	0	0

Според податоците добиени од Табела 26, хипотезата која гласи дека *вработените во пановите за социјална заштита не извршуваат насилство врз децата згрижени во истите, пумно се потврди*, односно вработените во мал процент сепак изјавуваат дека извршиле некој вид насилно однесување.

Зултати добиени од фокус групите – предлози за подобрување на состојбата во пановите за социјална заштита

И децата и вработените кои учествуваа во ова истражување имаа можност во рамки на фокус групите да ги наведат сопствените предлози како да се подобри состојбата во пановите за социјална заштита. На тој начин, имаа можност да го споделат своето мислење за тоа кои проблеми постојат во установата, но и што би сакале да променат. Нивните мислења се драгоцените сугестии за правецот во кој би требало да се движат реформите и трансформацијата на установата.

- **Предлози од децата како да се подобри состојбата во установите за социјална заштита**

По однапред подготвен протокол за водење на фокус групи, децата згрижени во пановите за социјална заштита одговараа на неколку прашања. Во однос на прашањето *Како можно да се намали насилството помеѓу децата во рамките на установата* беа добиени повеќе одговори, кои се категоризирани во пет групи во однос на содржината. Во првата група се одговорите кои во прв план ја ставаат *одговорноста од страна на вработените*, и во рамките на оваа група постојат четири подгрупи (првата подгрупа се однесува на стручните знаења на вработените и нивната моќ со сопствениот авторитет да влијаат на однесувањето на насилниците; втората на санкционирањето на насилното

несување од страна на вработените; во третата група спаѓаат одговорите на децата кои ги винуваат вработените за лошата состојба во установите; а во четвртата се одговорите на децата кои сметаат дека насилството би се намалило доколку се зголеми контролата на децата од страна на вработените). Во втората група се наоѓаат одговорите кои се од организациона природа, како на пример подобрување на општите услови за живот во установата, формирање на групи во согласност со личните преференции на децата, квалитетна организација на слободното време. Во третата група се класифицирани одговорите на децата кои одговорноста за насилството помеѓу децата сметаат дека треба да се бара во самите деца, истакнувајќи дека е потребна поголема солидарност помеѓу самите деца и поголема одговорност за нивните постапки. Во четвртата група се одговорите на децата кои не гледаат можно решение за насилството во установата, па само ја констатираат неопределената ситуација, додека пак, во петата се класифицирани сите останати одговори како - не знам како да се помогне.

Во однос на прашањето **Како е можно да се намали насилството врз децата од страна на вработените во рамките на установата**, децата даваа слични одговори и ги осочуваат слични мерки како и на претходното прашање. Сепак, најголем број од децата сметаат дека е потребно да се превземат одредени мерки кон вработените кои лошо се однесуваат кон децата. Децата бараат од возрасните иста дисциплина, каква што возрасните бараат од нив, а од надлежните служби бараат поголема контрола и цврсти правила за однесувањето на возрасните. Голем процент од децата или не знаат што би требало да се направи или мислат дека ни една мерка не би помогнала. Интересен е предлогот на две деца кои предложуваат решение „децата и возрасните подобро да се запознаат едни со други“. Секако, не е добро да се заборава на одговорите на оние деца кои негираат дека во установите постојат и возрасни кои насилно се однесуваат со нив.

Доколку ги споредиме одговорите на првото и на второто прашање добиени од фокус групите, можеме да донесеме неколку заклучоци. Најбројната група на одговори се однесуваат за казните за децата кои се однесуваат насилно, па речиси половина од учесниците во фокус групите се залагаат за мерката казна за насилниците, што значи дека насилството навистина ги

грозува. И во однос на вработените, најголемиот процент од децата се заложуваат за ведување на иста таква мерка – казна. Меѓутоа, кога станува збор за вработените, голем процент од децата одговараат дека не би знаеле што може да се направи за да се спречи насилството, додека пак, кога станува збор за децата – извршители на насилство, многу малку одговори се дека децата „не знаат“ што треба да направат. Слично на тоа, многу повеќе деца сметаат дека не постојат мерки со кои би се влијаело на вработените кои го извршуваат насилството, додека, пак, кога станува збор за децата извршители – само двајца учесници сметаат дека било каков обид за работа со нив би бил безуспешен. Овие податоци зборуваат за длабокото чувство на беспомошност кај децата во однос на возрасните вработени во установите за социјална заштита. Општ е впечатокот дека децата главно препорачуваат остри мерки, и тоа пред сè спрема врсниците, но и спрема вработените, и дека кога станува збор за возрасните се чувствуваат многу побеспомошно и спремни се да се откажат во борбата против насилството без да превземат било каква акција.

Според податоците од други истражувања за насилно однесување во установите за социјална заштита (Popadić i Plut, 2007a) се истакнува дека доколу атмосферата во установата подемократска насилството ќе биде помалку присутно. Токму поради тоа во рамките на фокус групите на децата им беше поставено прашањето **Во какви одлуки во установата ти можеш да учествуваш?** Со квалитативна анализа на добиените податоците се констатира дека најголем број од децата сакаат да учествуваат во донесување на одлуки кои се однесуваат на нивното слободно време (избор на спортски активности, екскурзии), потоа во креирање на распоредот за јадење, режимот за излегување и посети, одредување на наградите и казните. Интересен е податокот дека дел од децата сметаат дека треба и тие да учествуваат во донесувањето на одлука за местото на нивното згрижување, а дел дека треба да бидат присутни на состаноците на стручните тимови и да бидат членови на оние тела во кои се донесуваат важни одлуки. Ова е прилично зрело барање со кое децата навистина покажуваат дека ги разбираат механизмите на одлучување во установата во која живеат.

- **Предлози од вработените како да се подобри состојбата во установите за социјална заштита**

Се претпоставува дека подготвеноста на вработените да се ангажираат во решавање на проблемите со насилството во установите за социјална заштита во голема мера зависи од тоа колку се тие задоволни од својата работа и колку сметаат дека таквото ангажирање воопшто и имало смисла, односно би било ефикасно.

Едно од прашањата на кое вработените одговараа во рамки на фокус групите беше **како е професионалното задоволство на вработените во установите за социјална заштита?** Скоро без исклучок, сите вработени одговараа дека ја сакаат својата работа, а повеќе од половината и дека премногу ја сакаат. Овој податок би требало да биде премногу охрабрувачки, бидејќи покажува дека вработените не ги поколебуваат тешкотиите со кои тие се соочуваат на работа, но и дека посветеноста на работата пружа гаранција дека во доволна мера ќе се ангажираат во решавање на проблемите кои ќе се појават, вклучувајќи го тука и проблемот на насилство. Меѓутоа, повеќе од половината од воспитувачите би ја промениле сопствената работа, и тоа пред сè поради лошиот статус кој го има оваа професија во општеството и малите плати, како и неможноста за напредување во сопствената професија.

Во однос на прашањето поврзано со **професионалното согорување на работното место**, најголем број од вработените сметаат дека феноменот на согорување настанува кај вработените кои работат директно со штитениците над 15 години, додека еден помал дел сметаат дека може да се јави и 2-3 години по директната работа со децата, а други пак негираат дека во рамките на оваа работа доаѓа до согорување. Со цел да се намали професионалното согорување, вработените во рамките на фокус групите имаа предлози работното време да се намали на 6 часа, да се зголеми бројот на техничкиот персонал кој ќе зоди сметка за хигиената, да се намали бројот на деца во секоја група, и да се ангажираат по двајца постојани воспитувачи за секоја група (по можност од различен пол).

Во рамки на фокус групите, на вработените им беше поставено и прашањето **Дали вработените имаат можност да го намалат насилното однесување во установите за**

оцијална заштита? Во однос на ова прашање, речиси една четвртина од учесниците егираа постоење на проблем во рамки на установата, велејќи дека нема насилство, дека ситуацијата е под контрола, односно дека вработените успеваат да излезат на крај со проблемите. Меѓу одговорите беа наведени и прилично песимистички тврдења кои произлегуваат од преголемиот број на деца и немањето доволен капацитет да им се излезе о пресрет на потребите, незаинтересираноста на некој од вработените, но и лошото лијание од страна на средината, особено оод страна на медиумите. Во рамките на ова прашање, вработените имаа можност да размислат и за тоа **кој вид на поддршка им е потребен за адекватно да можат да одговорат на проблемите поврзани со поставувањето и занемарувањето на штитениците**. Најголем број од вработените ја истакнаа потребата од континуирани стручни едукации – семинари, работилници, стручна литература, потоа тимската работа (соработка помеѓу вработените во установата, поддршка и доверба од страна на директорот, чести средби и размена на искуство со лица кои директно работат со штитениците), како и потребата од надворешна поддршка на установите.

Покрај наведените прашања, подготвени по однапред конструиран протокол за водење на фокусни групи, на вработените им беше овозможено да наведат и **идеи за тоа како би требало да се решаваат проблемите поврзани со насилството**. Најголем број од вработените сметаат дека активното присуство на возрасниот во животот на детето во голема мерка го заштитува од насилство. Под активно присуство се подразбира спремност за разговор, давање насоки, укажување на последиците од насилното однесување. Вработените исто така сметаат дека е битно квалитетно да се осмисли слободното време, да се работи превентивно со децата, да се работи на нивниот морален развој, да се воспостави цврст емоционален однос помеѓу детето и вработениот, со цел да се зголеми довербата помеѓу нив. Повторно, дел од вработените ја истакнаа потребата од постојано стручно усовршување, помош и поддршка од повисоките органи, подобрување на условите за живот и работа во установата, како и строги ригорозни контроли и построги санкции спрема извршителите на насилството.

Во рамки на фокус групите, и вработените и штитениците во установите имаа можност ги споделат и **ризиците фактори со кои се соочуваат во установите**, а кои се причина појавата на насилство. Како такви тие ги издвоија следниве:

- Голема оптеретеност на децата со проблеми (уште при самиот влез во установата за социјална заштита), голем број на деца во рамките на една група
- Учење по пат на модел
- Неповолното влијание на микро-социјалната мрежа во која се вклучени одредени деца од установите за социјална заштита
- Непринципиелна селекција при вработување на кадри во установите, релативна старост на вработените, согорување и премор
- Тенденција вработените да го минимизираат или негираат проблемот на насилството во установите и со самото тоа да придонесат да се зацврсти културата на насилство
- Неизедначена мотивираност и стручност кај вработените
- Верувањата на некој вработени дека цврстите методи (казнување, присилно лечење, исклучување од установата, полициски методи) се најдобар начин за решавање на проблемите поврзани со насилството
- Чувството на лична загрозеност и несигурност на одредени вработени поради големиот број на проблеми кои мораат секојдневно да ги решаваат
- Затвореност на установите, недоволна транспарентност на работата на установите поради што во рамки на установата се воспоставува неповолна микроклима
- Стигматизација на децата и вработените кои работат со нив во пошироката јавност, а посебно во образповните институции кои се од огромно значење за иднината на децата. Стигматизацијата може да ја намали подготвеноста да им се помогне на овие деца кога се изложени на насилство, поради претпоставките изградени врз база на негативните стереотипи за нив, како на пример дека го добиле она што си го заслужиле, или пак дека можат самите да се снајдат.
- Неизвесната судбина на децата по излегувањето од установата, односно, недоволно осмислената процедура на социјална заштита по оствареното полнолетство што претставува извор на страв и несигурност за децата. Овие стравови ги прават ранливи и поподложни на прифаќање на насилни стратегии во однесувањето како и влијанието на насилните групи, во чие опкружување дел од децата успеваат да ја најдат неопходната заштита и сигурност.

На учесниците во фокус групите има беше дадена можност за размислат за **можните** **решенија за намалување на насилството во установите**. Судејќи по добиените податоци,

ова прашање е константна преокупација на вработените во установите. Резултатите добиени од фокусните групи како можни предлог решенија ги издвојуваат следниве:

- Една од најважните, и секако неопходни мерки во борба против насилството во установите за социјална заштита е свесноста на вработените за постоењето на насилството како проблем. Податоците (и од фокусните групи и од прашалникот) покажуваат дека голем дел од вработените го минимизираат, па дури и го негираат постоењето на насилството како проблем. Токму поради тоа, еден од првите чекори би требало да биде сензибилизација на сите вработени во установите за проблемот со насилството. Вработените би требало да се оспособат и да ги препознаваат предупредувачките знаци кои укажуваат на насилство кое може да биде скриено. Истражувањата за насилството покажуваат дека не е секогаш лесно да се препознае насилството и дека жртвите некогаш – поради немарност, незнаење или рамнодушност од средината се помируваат со ситуацијата во која редовно се злоставувани.
- Пораката дека насилството е недозволено и дека детето кое е загрошено има право да бара помош мора да биде порака која на децата постојано, многу јасно и недвосмислено ќе им биде соопштувана. Оваа порака мора да дојде до децата не само тогаш кога некој сериозен инцидент ќе се случи, туку најдобро е да биде секојдневно присутна во вид на натпис, постер, цртеж. За таквата порака да има ефект, на детето треба да му биде совршено јасно на кого и на кој начин може да му се обрати за помош во случај на изложеност на насилство.
- Потребно е во рамките на установата да постои јасна идеја како и што да се работи кога ќе се случи насилен инцидент. Непримерното и недоследното реагирање претставуваат премногу лоша порака и за жртвите и за извршителите на насилството. Во препораките кои ги дава The Support Force for Residential Child Care се нагласува дека најважна улога во спречувањето на насилството игра постојаната будност на возрасните и неодложното реагирање на проблемот на насилството.
- Голем дел од вработените сметаат дека постои потреба од дополнителната едукација на вработените со што би се пружила поддршка на вработените, вмрежување на сите лица кои работат до деца згрижени во установи за социјална заштита, учење на нови вештини и одржување на заеднички стандарди во работата со деца.

6. ДИСКУСИЈА

А.1. Постои поврзаност помеѓу извршувањето на насилство и изложеноста на насилство кај децата згрижени во установите за социјална заштита

Во литературата која е поврзана со истражувањето на насилството присутен е ставот дека постои „магичен круг на насилство“ кој се состои од тројца актери - насилник, жртва и набљудувач. Речиси сите истражувања покажуваат дека постои нераскилива врски помеѓу насилникот и жртвата – односно дека лицето кое било жртва на насилство, подоцна и самото станува насилник.

Овие податоци во целост кореспондираат со податоците кои се добиени во рамките на ова истражување каде од Табела 1 може да се види дека постои позитивна поврзаност помеѓу изложеноста на сите видови на насилство и извршувањето на сите видови на насилство. Резултатите ни говорат дека колку децата повеќе се жртви на насилство, во поголема мера и се извршители на истото. Но, не смее да се занемари и податокот дека постои поврзаност и помеѓу самите видови на насилство, односно децата кои се жртви на емоционално насилство, се жртви и на физичко, сексуално и занемарување. Исто така, оние кои извршуваат емоционално насилство, извршуваат и физичко, сексуално и занемарување.

Според Dan Olweus, децата, со оглед на својата улога која ја имаат во рамки на насилството се поделени во четири групи, и тоа – жртви, насилници, и жртви и насилници и неинволирани (пасвини) набљудувачи. Кај оние деца кои се категоризирани како жртви присутно е многу пониско самопочитување отколку кај оние кои се категоризирани како набљудувачи (Andreou, 2001, Elez, 2003, Profaca i sur., 2006) и обично се понесигурни и поанксиозни од останатите деца (Hawker and Boulton, 2000, Olweus, 1998). Тие обично се чувствуваат поосамени и во училиште и во установите за социјална заштита и немаат вистински пријатели (Olweus, 1993, Smith, Sue and Madsen, 2001, според Kristensen and Smith, 2003). Што се однесува до надворешниот изглед на жртвите, тие се изненадувачки слични со останатите деца. Olweus утврдил една единствена надворешна карактеристика според која жртвите се разликуваат од останатите деца е телесната сила – обично жртвите делуваат

физички многу послаби, а од психичките карактеристики се наведуваат потешкотиите во развојот или некој друг хендикеп, внимателност, повлеченост, слабо развиени социјални вештини и недостаток на асертивност, чувство на вина поради тоа што им се случува, како и недостаток на сигурност да побараат помош (Olweus, 1998). Кога останатите деца ги напаѓаат, тие реагираат со плачње (на помала возраст) или пак со повлекување. Најчесто немаат добри пријатели, имаат лоша слика за себе и за својата позиција. Не се насилни и не ги закачаат останатите деца, па затоа насилството не може да се протолкува како последица на провокации. Не се во состојба да ги избегнат конфликтите со хумор, и не се снаоѓаат добро во брзо и логичко размислување (Profaca i sur., 2006). Според Дак и соработниците како најзначајни психолошки карактеристики на децата кој се изложени на насилство се наведуваат ниското самопочитување и анксиозноста (Dake et. al., 2003). Жртвите покажуваат повеќе интернализирани потешкотии, незрели се и осамени, имаат послаби комуникациски вештини и вештини за разрешавање на проблеми од децата кои не се изложени на виктимизација (Kumpulainen and Rasanen, 2000). Иако, најголем дел од децата жртви на насилство покажуваат субмисивно-инхибирано однесување во социјални ситуации, постои и агресивен стил на однесување кој е карактеристичен за мала група на деца жртви на насилство. Тие деца се и жртви и насилници, или како што некој други автори ги нарекуваат – провокативни жртви, и се карактеризираат со комбинација од агресивен и анксиозен образец на однесување (Olafsen and Viemero, 2000). Според Olweus (1998), провокативните жртви се раздржливи и имаат потешкотии со концентрацијата, хиперактивни се, насилни и ги предизвикуваат и злоставуваат послабите деца од себе. Податоците во ова истражување говорат дека најголемиот број од децата згрижени во установите за социјална заштита се провокативни жртви – односно и го извршуваат насилство, но истовремено и самите се жртви на насилство. Според Andreou (2000), провокативните жртви се разликуваат и од насилниците и од пасивните жртви во однос на социјалната неприфатеност и негативната слика за себе. Опишувајќи ги особините на децата кои се провокативни жртви, Olweus (1998), го нагласува нивниот спој на агресивно и анксиозно однесување. Како и пасивните жртви, и провокативните жртви можат да бидат со слаба телесна градба, хиперактивни, незрели, а отежнителна околност е што и возрасните, вклучувајќи го и образовниот кадар, покажуваат

ненаклонетост спрема нив. Децата кои се карактеризираат како насилници најчесто имаат позитивен став спрема насилството, импулсивни се, доминантни и агресивни во интеракција со другите лица (Olweus and Endersen, според Kristensen and Smith, 2003).

А.2. Постои поврзаност помеѓу видот на насилството и возраста на децата згрижени во установи за социјална заштита

Во рамките на ова истражување учествуваа 145 штитеници од установите за социјална заштита чија најмала возраст е 8 години, а најстара 18. Резултатите ни покажуваат дека кога децата се жртви на насилство, постои статистички значајна поврзаност помеѓу возраста и емоционалното насилство ($p < .05$, $r = .177$) и помеѓу возраста и физичкото насилство ($p < .05$, $r = .187$), односно, колку децата се помали, толку почесто се жртви на емоционално и физичко насилство. Според приложените резултати во Табела 2, интересно е да се напомене дека не постои статистички значајна поврзаност помеѓу возраста и видовите на насилство, кога детето се јавува како извршител на насилството.

Резултатите кои се добиени во ова истражување делумно се надополнуваат со останатите истражувања од оваа проблематика. Имено голем број на автори (Smith, Madsen, Moody, 1999, Camodeca, Terwogt, Schuengel, 2002) наведуваат дека бројните насилни акции со годините се намалуваат бидејќи децата со тек на време ги учат социјално прифатените облици на однесување, но и податокот дека средината кај постарите деца помалку го толерира извршувањето на насилство. Кога станува збор за изложеноста на насилство (кај децата од помала календарска возраст), како битни детерминанти се издвојуваат поголемата асертивност кај постарите деца и поголемата ефикасност во процесуирањето на социјалните информации.

Во истражувањето на Profаса и соработниците (2006), добиени се статистички значајни разлики на ниво $p < 0.01$, помеѓу двете споредувани групи (деца на возраст од 10 и 14 години) во однос на извршувањето на насилство, во корист на постарите деца. Голем број на други истражувања го потврдуваат податокот дека склоноста да се реагира насилно и агресивно е

поврзано со возраста, односно дека постарите деца покажуваат поголема склоност на насилство да реагираат со насилство (Roland and Idsoe, 2001).

Сепак овие податоци не се во согласност со оние добиени во истражувањата на Vuljan-Flander и соработниците, каде децата на 14 и 15 годишна возраст вршат значајно повеќе насилство во однос на помалите, покажуваат девијантно однесување, поголем процент се исфрлени од училиште. Овие резултати кореспондираат и со Бергенската студија на Олвејс, која става акцент на тоа дека насилството најчесто го извршуваат децата на постара возраст, бидејќи 50% од помалите деца наведуваат дека постари деца извшиле насилство врз нив (Olweus, 1998). Меѓутоа, податоците во двете последни студии се добиени во рамки на училишна средина, па треба да се има во предвид дека нашето истражување е спроведено во поинаква средина – установи за социјална заштита, каде причината за згрижувањето на децата во голем процент е девијантното однесување.

Кога зборуваме за насилството, се поставува и прашањето од која возраст всушност и има смисла да зборуваме за насилството како феномен кој се јавува кај децата. Додека некој автори сметаат дека почетокот на насилното однесување започнува во 17-тиот месец од раѓањето (Tremblay et. Al., 1999), Katerina Bridzes (Bridges, 1933) наведува дека детето уште на возраст од 14-15 месеци може да манифестира агресивни напади, кои се состојат во кубење на коса, удирање и гризење, додека пак, трети автори сметаат дека веќе од година дена децата се способни селективно и стратешки да користат физичка сила против другите деца (Baillargeon et. Al., 2007). Сепак, истражувањата покажуваат дека децата се најагресивни, а со тоа и најнасилни во периодот од 2-3 годишна возраст, и дека подоцна, во понатамошната возраст агресивноста се намалува. Децата на оваа возраст се најмногу склони кон физичка агесија, но како што приметил и св. Августин, нивната агресивност ја привидуваме затоа што немаат сила да ѝ наштетат. Агресивноста е особено зголемена во периодот на адолесценција, и тогаш е особено опасна затоа што последиците се сериозни (Popadić, 2009).

Еден од најконзистентните наоди во рамки на објавените истражувања речиси во целост се совпаѓа со податоците добиени во рамки на ова истражување, односно дека бројот на жртви опаѓа со зголемување на возраста. Речиси сите поголеми истражувања, спроведени на различна возрасна популација ги потврдуваат овие наоди. Така, помеѓу училишните деца

во Норвешка на возраст од 8 години, 17.5% од момчињата и 16% од девојчињата биле жртви на насилство, додека кај децата од 15 годишна возраст тој процент е значително помал и изнесува 6% кај момчињата и 3% кај девојчињата (Olweus, 1993). Во Англија, на возраст од 7 години, жртви биле 38% од момчињата и 31% девојчиња, додека на 15 години нивниот број бил 9% (Whitney and Smith, 1993), во Ирска 21% кај момчињата и 15% кај девојчињата на 7 години, а 4% кај момчињата и 2% кај девојчињата на 16 години (O'Moore et al., 1997).

Настојувајќи да го објаснат овој пад во насилното однесување, Смит и соработниците (Smith et. Al., 1999) пошле од неколку можни објаснувања. Првата можност е дека со зголемување на возраста, детето во училиштето, домот или пак установата зевзема сè повисоко место во хиерархијата, а со тоа се намалува бројот на деца кои би можеле да го малтретираат (само оние кои се на иста возраст или оние кои се постари). Друго можно објаснување е дека помеѓу помладите деца насилството е почесто затоа што тие сеуште ги немаат усвоено и прифатено нормите на однесување кој го осудуваат насилното однесување. Трето објаснување е дека помладите деца можеби сеуште не ги совладале социјалните вештини и асертивноста кои им помагаат да се справат со потенцијално опасните ситуации и да ги предупредат за истите.

Меѓутоа, Кристина Салмивали (Salmivalli, 2002) дошла до поинаков заклучок врз основа на истражување спроведено на 1000 деца на возраст од 10-12 години. Според неа, со зголемување на возраста се намалува изложеноста на насилство само според исказот на децата, а не и според исказите на вработените во училиштата и установите за социјална заштита.

Хорн и соработниците нудат уште едно песимистичко гледиште за намалување на насилството со зголемување на возраста, и тоа поради фактот што еден дел од децата кои манифестираат насилно однесување со зголемување на возраста го напуштаат училиштето или бегаат од установите за социјална заштита, како и дел од жртвите кои неможејќи да го толерираат насилството, па исто така ги напуштаат овие установи (Horn et. Al., 2007).

Податоците кои се повразни со извршувањето на насилството не покажуваат ниту тренд на опаѓање ниту на зголемување со зголемување на возраста (според Witheny and Smith, 1993; Rigby, 1997). Кога станува збор за насилниците, има податоци кои покажуваат

дека дека насилниците колку се постари толку се понасилни, но се помалку го корситат физичкото насилство, а повеќе го извршуваат емоционалното и сексуалното насилство (Boulton and Underwood, 1992; Perry et. Al., 1988).

При спроведување на трансверзални истражувања, односно кога во ист временски период се испитуваат деца од различна возраст, постоењето на евентуалните разлики помеѓу децата се припишува на опаѓањето или порастот на агресивноста, меѓутоа јасно е дека тука станува збор за генерациски разлики, а не иднивидуални. За да се даде комплетен одговор на ова прашање, потребно е да се спроведат лонгитудинални истражувања, што е многу тешко, кога станува збор за испитаници згрижени во установи, бидејќи нивната флукуација е многу честа.

Од податоците од ова истражување, но и од истражувањата во светот, очигледно е дека не може да се донесе еднозначен заклучок, па во идните истражувања од оваа тематика треба да се идентификуваат уште фактори кои влијаат на изразувањето на насилството врз другите деца. На резултатите во ова истражување можно е да влијаела субјективноста на одговорите на децата, што може да доведе подценување или преценување на зачестеноста на насилното однесување. Исто така можно е да влијаел и ставот на установата за социјална заштита како и пошироката средина доколку истата го толерира насилството и поблаго го санкционира манифестираното насилно однесување на постарите деца.

А.3. Постојат разлики помеѓу децата со различен пол во однос на видот на насилството

Поголемиот број на деца кои учествуваа во ова истражување или 69,7% се од машки пол (101 дете) додека останатите 30,3% (44 деца) се од женски пол. Од Графикон 3 може да се забележи дека најголем број од момчињата изјавуваат дека се жртви на емоционално насилство (M=4.8), и дека го извршуваат емоционално насилство во најголема мерка (M=3.9). Девојчињата пак, исто како и момчињата најчесто се жртви на емоционално насилство (M=4.4), и истото најчесто го извршуваат (M=1.6). Освен како жртви, и момчињата и девојчињата се јавуваат и како извршители на сексуалното насилство, и тоа момчињата за три

пати почесто од девојчињата. Може да се забележи дека сите разлики помеѓу момчињата и девојчињата во однос на изложеност и извршувањето на насилството се во корист на децата од машки пол. Со помош на тестот за утврдување на разлики помеѓу групите, може да се заклучи дека постојат статистички значајна разлики помеѓу машките и женските деца во однос на занемарувањето кога децата се жртви на насилство ($t(145) = 2.14, p < .05$). Кога децата се јавуваат како извршители на насилството, постојат значајни разлики помеѓу децата од машки и женски пол во однос на емоционалното насилство ($t(145) = 5.29, p < .01$), физичкото насилство ($t(145) = 5.19, p < .01$), сексуалното насилство ($t(145) = 2.20, p < .05$) и занемарувањето ($t(145) = 3.74, p < .01$). Сите разлики се во прилог на припадниците на машкиот пол, односно машките деца почесто се жртви на насилство (занемарување), но и почесто го извршуваат истото (Табела 3).

Од податоците добиени во истражувањето пред нас, може да заклучиме дека момчињата и девојчињата во подеднаква мера се застапени како жртви на насилство, додека како извршители, статистички почесто се јавуваат момчињата. Овој резултат може да се објасни со фактот дека толеранцијата на општеството, па и на воспитувачите, родителите/старателите спрема насилното однесување на момчињата е поголема во однос на насилното однесување на девојчињата, што може да доведе до тоа, едно исто однесување, кај девојчињата да се интерпретира како насилно однесување, а кај момчињата како нормален образец на однесување. Освен тоа, момчињата често се поттикнуваат на насилството да одговорат со насилство, додека на девојчињата им се сугерира да побараат заштита.

Насилството воопшто, а особено физичкото насилство најчесто се поврзува со машкиот пол, па дури и во многу истражувања (на пример, во истражувањето на Olweus, 1978) било испитувано само кај припадниците на машкиот пол, затоа што се претпоставувало дека девојчињата не се соочуваат со ваков проблем. Во минатото се сметало дека во раниот психосоцијалниот развој кај децата не постојат разлики помеѓу момчињата и девојчињата во однос на насилството, и дека разликите постепено почнуваат да се јавуваат со процесот на социјализација, односно во периодот од 4-5 годишна возраст (Keenan and Show, 1997). Но, поновите истражувања ни покажуваат дека разликите во однос на насилството помеѓу децата

од двата пола се јавуваат уште во втората година од животот (Baillargeon et al., 2007, Archer and Cote, 2005, Cote, 2007).

Голем број на студии покажуваат дека почнувајќи уште од училишната возраст, момчињата повеќе го манифестираат насилното однесување од девојчињата, а со тек на време тие разлики се зголемуваат. Најголемата разлика е во периодот од 18-30 години, а потоа разликите се намалуваат (Archer, 2000).

Сепак, генерално гледано, момчињата се многу понасилни отколку девојчињата (Craig, 1993). Болтон и Андервуд (Boulton & Underwood, 1992) дошле до податок дека во 65% од злоставувањето насилници биле момчињата, 15% девојчиња, и 20% момчиња и девојчиња заедно. Момчињата извршуваат насилство и врз момчиња и врз девојчиња (иако поретко), додека девојчињата најчесто го вршат насилството врз девојчиња. Според Лејн (Lane, 1989), агресијата во текот на насилството е насочена на различни аспекти, па така за момчињата насилството претставува хиерархија на моќ, а за девојчињата обид за загрозување на афилијативните врски.

Некој наоди, меѓутоа покажуваат дека ни физичкото насилство не претстаува реткост помеѓу девојчињата. Ен Кембел, која во осумдесетите години се занимавала со испитување на агресивното и насилно однесување кај децата од женски пол во САД и Англија, утврдила дека дури 89% од девојчињата изјавиле дека барем еденш се степале, исто така со деца од женски пол (Campbell, 1986). Во истражувањата на СЗО помеѓу децата од 11-годишна возраст, 67% машки и 27% женски изјавиле дека барем еднаш се степале во изминатата година, а овој процент кај 15 годишните деца е 48% за машките и 23% за женските деца, од каде се гледа дека во период од 4 години овој процент кај машките деца значајно се намалува, а кај женските падот е минимален (Curruie et al., 2008).

Во истражувањето спроведено во соседна Србија, „Училиште без насилство“ податоците ни покажуваат дека момчињата почесто го извршуваат насилство, меѓутоа добиената разлика секако не значи дека „машките деца ги удираат другите, а женските не“. Така, на пример во осмо одделение, каде таа разлика помеѓу двата пола е најголема, 27% од децата биле барем еднаш удрени од дете од машки пол, а 12% од дете од женски пол, што значи дека машките се дури два пати понасилни од женските.

И во истражувањето на Profаса и соработниците (2006) се потврдува податокот дека многу поголем број на момчиња (64%), отколку девојчиња (36%) кои се изложени на насилство од страна на други деца, и самите стануваат насилници во текот на детството. Добиените резултати можат да се објаснат и со карактеристиките на момчињата кои често се обидуваат да возвратат во случај на напад, но и различните стилови во воспитувањето на девојчињата и момчињата, како и поголемата толеранција на возрасните на насилното однесување од страна на момчињата.

Buljan-Flander i Ćosić (2004) сметаат дека освен поголемата толеранција на возрасните на насилното однесување на момчињата, како останати мотиви кои влијаат тие почесто да се јавуваат во улога на насилници, се и желбата за моќ и доминација, љубопитноста каква реакција ќе предизвикаат со своето однесување, па дури и досадата.

Со тек на време се зајакнувала идејата за да се докаже уверувањето дека момчињата се поагресивни и понасилни од девојчињата. Прифаќањето на овој стереотип најмногу се заснова на оние форми на агресија каде доминира физичкото насилство, а се запоставуваат индиректните форми на насилство кои се карактеристични за женскиот пол, односно емоционалното насилство. Овие претпоставки покренале иницијатива за испитување на нивото на индиректната агресија, и споредба помеѓу децата од машки и женски пол во однос на истата. Имено, според Бјорковист и соработниците, различните форми на агресија бараат различни способности – физичката агресија бара поголема спретност и сила, додека индиректната агресија – различни социјални вештини. Досегашаните искуства во однос на испитувањето на психосоцијалниот развој кај децата покажуваат дека на децата од женски пол социјалните односи им се премногу важни, па затоа нивното уништување претставува доминантна цел, и се остварува со помош на индиректна агресија во вид на емоционално насилство. Децата од женски пол, многу ретко како опција ја бираат директната агресија, односно физичкото насилство, затоа што тие се чувствуваат физички слаби (Bjorkqvist et al., 1994).

Истражувачите кои сметаат дека се разликува директна и индиректна агресија, сметаат дека на возраст од 11-12 години директната вербална агресија е на еденакво ниво кај децата

од двата пола, но дека момчињата се повеќе склони кон физичко насилство, а девојчињата кон емоционално (Lagerspetz et al., 1988).

Ники Крик и соработниците утврдиле дека девојчињата имаат многу повисока индиректна агресија од момчињата, и дека разликите се јавуваат уште во предучилишната возраст. Со помош на техника за врсничко номинирање во група од 491 дете (со приближно подеднаков број на машки и женски), се утврдило дека околу три четвртини спаѓаат во ненасилната група, во групата на децата кои манифестираат директна агресија (физичко насилство) спаѓаат 16% момчиња и 0.4% девојчиња, во групата на децата кои манифестираат индиректна агресија (емоционално насилство и занемарување) спаѓаат 2% момчиња и 17% девојчиња, додека пак, во групата на деца кои манифестираат и директна и индиректна агресија спаѓаат 9% момчиња и 4% девојчиња (Crick & Grotpeter, 1995:710). Овие автори половите разлики ги припишуваат со податокот дека „кога сакаат да ги повредат своите врсници, овие деца го прават тоа на начин што ги уништуваат оние цели кои се вреднуваат во рамките на врсничката група кај секој пол“. На децата од машки пол им е поважен статусот во групата, а на децата од женски-блиските пријателски врски.

Сепак, во современата литература за насилство помеѓу децата, постои многу помал интерес за испитување на девојчињата во однос на насилството. Првобитните истражувања од 70тите години на минатиот век се фокусирале на физичкото насилство помеѓу децата од машки пол, а девојчињата биле исклучени од истражувањата затоа што нивното агресивно однесување не се вклопувало во традиционалните погледи на насилство помеѓу децата. Тогаш, како синоним за насилство се сметало дете од машки пол, кое е агресивно, поголемо и појако од своите врсници, кое ги тепа, им одзема храна или ужинка на своите врсници, или пак им се заканува. Во тоа време, невидливите и суптилните форми на насилство на биле адекватно препознатливи и истражувани.

Според Knežević – Florič (2008), за разлика од момчињата, девојчињата најчесто применуваат индиректни методи на агресија како што се отфрлање, исклучување, ширење невистини, нарушување на угледот на другите. Со влегување во периодот на адолесценција, агресивноста и извршувањето на насилството кај девојчињата се зголемуваат, и тоа со двојна функција: да го заштитат постоечкото пријателство од непосакуваните лица или пак намерно

да ги повредат избраните „цели“ преку отфрлање или изолирање. Со сигурност може да се заклучи дека девојчињата применуваат социјално софистицирани стратегии на агресија која им овозможува на насилниците да останат неидентификувани.

Новите мета-анализи (Scheithauer et al., 2008 – на 23 студии, и Card et al., 2008 – на 148 студии), покажуваат дека постои многу слаба евиденција за возрастните и половите разлики во директната и индиректната агресија, и дека резултатите, според овие автори, повеќе ја поддржуваат хипотезата за сличностите помеѓу двата пола во однос на извршување на насилството, отколку разликите помеѓу двата пола.

А.4. Постојат разлики помеѓу установите во кои се сместени децата во однос на видот на насилството

Децата кои учествуваа во ова истражување се сместени во четири установи за социјална заштита и тоа СОС Детско Село, ЈУ 11 Октомври, ЈУ Скопје и ЈУ Ранка Милановиќ.

Од резултатите прикажани во Табела 4 може да се види дека децата кои се сместени во ЈУ Скопје се најчесто жртви на насилство, и тоа најмногу на емоционално ($M=6.33$), а најмалку на сексуално ($M=2.44$). Насилството најмалку е застапено кај децата кои се сместени во СОС Детското Село, иако како и кај оние сместени во ЈУ Скопје, емоционалното насилство е на највисоко ниво ($M=3.83$), а сексуалното насилство на најниско ниво ($M=0.11$). Што се однесува до податоците кога децата се извршители на насилство, повторно децата кои се сместени во ЈУ Скопје, најчесто се извршители на насилство, и тоа најмногу на емоционално насилство ($M=4.44$), а најмалку на занемарување ($M=.66$). Децата сместени во СОС Детското Село најмалку извршуваат насилство, но сепак најмногу емоционално ($M=1.88$), а најмалку сексуално ($M=.00$) (Табела 5).

Овие резултати донекаде се и очекувани, бидејќи децата кои се сместени во СОС Детското Село и ЈУ 11 Октомври се деца без родители и родителска грижа, додека, децата сместени во ЈУ Скопје и ЈУ Ранка Милановиќ се деца со воспитно-социјални проблеми и со нарушено поведење. За овие деца со воспитно социјални проблеми и нарушено поведење извршувањето на насилството е и една од главните причини поради која тие се сместени во установа. Како што разгледаваме претходно, во првата хипотеза, постои нераскинлива врска

помеѓу извршувањето на насилството и изложеноста на насилство, па така, се очекува овие деца кои го извршуваат насилството, исто така да бидат и изложени на насилство како дел од „магичниот круг“.

Во рамките на ова истражување, децата имаа можност да ги споделат своите одговори во однос на податоците колку биле изложени на одредени видови на насилно однесување. Може да се забележи дека повеќе од 50% од децата се често или секојдневно изложени на насилство, и тоа 60% од децата се изложени на потсмевање, 38.6% на зборување невистини за нив, 45.5% на закани со тепање, 36.6% на намерно туркање. Овие облици на насилство претставуваат дел од детското секојдневие во установите за социјална заштита. Загрижува податокот дека речиси половина од децата во установите се изложени на закани за физичко насилство, а судејќи по податоците, тие закани обично и се реализираат (буткање, шутирање, удирање на шамари, виткање на рака, туркање, фрлање со предмети) затоа што дури 89% од децата се изјасниле дека барем еднаш доживевале некој од наведените облици на насилство, а дури 55% биле често изложени на овие видови.

Исто така, не смее да се занемари процентот на деца кои биле бакнувани на сила (22.8%), соблекувани против своја волја (4.8%) и принудувани на сексуален однос (10.5%) – односно процентот на сексуално насилство.

Одговорот на прашањето колку од децата биле изложени на насилство, а колку не, зависи од тоа што ќе земеме како критериум за насилство – бидејќи постојат неколку критериуми кои не водат до потполно иста проценка.

Прво, како критериум може да се земат оне деца, кои кога го пополнувале прашалникот, барем еднаш се изјасниле како жртви на одреден вид насилно однесување. Во тој случај, во насилство го вбројуваме секој насилен акт на кој децата биле изложени барем еднаш. Сопред овој критериум, детските одговори ни откриваат дека практично сите деца во текот на последните шест месеци од својот престој во установите за социјална заштита, барем еднаш биле изложени на некој вид на насилно однесување, а само 2.6% од децата изјавиле дека никогаш не доживевале ниту еден облик на насилство. Ако како критериум за изложеноста на насилство ги земеме „посериозните“ случаи, односно, случаите кога некое дете доживеало некој од наведените облици на насилство повеќе од пет пати, тогаш 76.7% од

децата биле изложени повеќе од пет пати на барем еден облик на насилно однесување. Со други зборови, може да се заклучи дека практично сите деца во домот доживеале еден или повеќе облици на насилство, околу 20% тие облици ги доживеале од 1-5 пати, додека останатите деца биле константно изложувани на барем еден облик на насилство.

Меѓутоа, сликата се менува доколку ја прифатиме Олвејсовата дефиниција за насилството според која во насилство спаѓаат оние постапки кои се повторуваат неколку пати, односно во случаите кога имаме константна изложеност на насилство. Според овој критериум, процентот на жртви на насилство е далеку помал -55%, но и понатаму е многу висок.

Ако ги анализираме оние одговори каде децата биле изложени физичко насилство, се покажува дека 89.9% од децата доживеале барем еден облик на физичко насилство.

За жал, нема ниту еден облик на насилно однесување кој е наведен во прашалникот, а барем едено дете да не го доживеало. Иако, најсуровите видови на насилно однесување ги доживуваат помал борј на деца, сепак во примерокт на деца, има и онакви кои доживеале сексуално насилство.

Показател за изложеноста на насилство е и бројот на деца кои се изјасниле како извршували на насилството. Според одговорите на децата сместени во установите за социјална заштита, во последните шест месеци, 55% барем еднаш се однесувале насилно кон друго дете во установата. Треба да се има на ум дека 43.4% од децата им се потсмеваале на другите повеќе од пет пати, 30.3% се заканувале со тепање, 25.5% турнале намерно некое од децата.

Во рамки на истражувањето на Плут и Попадик (2007) на примерок од 189, добиени се податоци кои во голема мера се поклопуваат со нашето истражување. Така, според нив, како најчести облици на насилство на кои се изложени децата се наведуваат потсмевањето (77%), зборувањето невистини (74%), заканата за физичко насилство (71%) и различните облици на физичка агресија (на кои во зависност од обликот на агресија биле изложени од 58%-68% од децата).

Потсмевањето и зборувањето невистини се облици на емоционално насилство кои имаат големо психолошко влијание на жртвата. Основниот страв кој овие видови на насилство го предизвикуваат е социјалната изолација на жртвата и нарушување на чувството на

самопочитување. За децата кои се сместени во установи, децата и вработените во установата често преставуваат најблиско семејство кое го имаат, па токму затоа, овие облици на насилство за нив се исклучително загрозувачки.

И кога станува збор за процентот на извршување на насилство во установите за социјална заштита, мора да се напомене дека не постои ниту еден вид на насилство кое децата згрижени во установите не го извршиле.

Најголемиот процент на деца се потсмеваале некому (53.4%), удриле шамар некому, му викале рака, или пак го влечеле за коса (51%), се заканувале со тепање (49.6%), и ги реализирале заканите за тепање во 40%.

A.5. Извршители на насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита почесто се самите деца, отколку вработените во установите и другите лица.

Во текот на истражувањето, децата кои учествуваа во ова истражување, имаа можност, за секое доживеано насилно однесување да означат кој бил актерот на тоа однесување: друго дете од установата, вработен во установата или пак лице надвор од установата за социјална заштита.

Кај сите видови на насилно однесување, другите деца кои се сместени во установата за социјална заштита се јавуваат како главни актери на насилството, а кај одредени облици на насилно однесување децата се и единствениот извршител на насилството. Поразителен е податокот што сите 22 видови на насилно однесување биле доживевани во рамки на установата, но пострашно е тоа што извршителот е дете со кое жртвата заедно го поминува секојдневието во установата.

При анализа на детските одговори за изложеноста на насилството може да се види дека секое шесто дете (17%) изјавува дека барем еднаш додека било згрижено во установата доживеало насилство од страна на вработените, додека 83% од децата изјавиле дека никогаш не доживевале насилно однесување од страна на вработените. Сепак, вработените во установата најмногу го загрозуваат детето по пат на вербално насилство (потсмевање – 22.1%, гласно викање – 26.2%), но за жал непријатно изненадување е што постојат и физички облици

на насилство врз децата од страна на вработените (удирање на шамар, виткање рака, влечење за коса -4.9%, тепање – 2.8%).

Меѓутоа, податоците укажуваат и на тоа дека колку децата се понасилни, толку и вработените се понасилни спрема нив. Имено, половина од децата кои се изјасниле како насилници, истовремено биле и жртви на насилство како од страна на останатите деца згрижени во установата, така и од вработените и од други лица надвор од установата.

Најгрупите видови на насилно однесување (принудување на сексуалн однос, продавње на дрога, горење со цигара) се извршени од лица надвор од установата. Овие податоци ги потврдуваат изјавите на некои од децата и возрасните дека мини-социјалните мрежи на децата од установите некогаш ја загрозуваат нивната сигурност во установата.

Сепак, ако е за утеха, споредбено со соседна Србија, во нашата земја истражувањето покажува дека насилството е изразено во помала мерка. Така, во истражувањето на Плут и Попадиќ (2007) вработените во установите извршиле насилство во многу поголем процент и тоа, 52% викање врз децата, 15% им се заканувале на децата, 15% ги навредувале.

Податоците добиени во рамките на оваа хипотеза ни покажуваат дека врсничкото насилство е најголем проблем во домот. Под врсничко насилство се подразбираат сите облици на насилство помеѓу децата кои живеат во установата, односно насилство помеѓу деца со слична возраст, насилство на постари штитеници спрема помлади и обратно.

Во рамките на фокусните групи, 48% од децата наведоа дека имаа причина да се плашат од другите деца од домот, и тоа поради претходно лошо искуство (29%), поради проценка дека другите деца се опасни (12%) и поради фактот што припаѓаат на малцинска етничка група (7%).

Причините за страв кај децата згрижени во установите за социјална заштита, повторно го отвараат прашањето за насилсната атмосфера која постои во домот. Законите кои владеат помеѓу децата се законите на оној кој е посилен. Возвраќањето на насилството со насилство е дел од културата на насилство која постои во установите, а која пружа можност и изговор за сопственото насилство да се најде во евенуалните провокации или предизвикувања од страна на другите. Во претходно споменатото истражувања на Плут и Попадиќ (2007), кај 32% од децата е констатирана латентна агресивност која се манифестира „во вид на потреба некој

да се повреди или желба да се освети секому кој нешто направил со цел „да ме запомни за цел живот“ (Vidanović, 1998, str. 197). За оние деца, кои се физички послаби покорувањето е често единствен начин за да опстанат (*Ако не ги послушам, ќе ме истераат*). Покорувањето за жал вклучува репродукција на насилниот образец на однесување (*Не ми се допаѓа тоа што едно дете малтертира помало дете. Кога малото дете ќе порасне, тоа ќе малтертира друго дете. Не ми се допаѓа затоа што се пренесува – како да е заразно*). Насилните модели на однесување во установите се поткрепени на различни начини и затоа на штитениците им изгледаат како најдобра опција. На крајот на „синџирот на исхрана“ се наоѓаат само оние кои толку зајакнале па не се плашат од никого (*Јас се плашам само од Господ и од смртта, од никој друг*).

Како главен проблем се забележува тоа што децата не сметаат на поддршка од страна на возрасните во борбата за опстанок во установата. Едно дете, на својот прашалник, од задната страна напишало: *Воспитувачите не ги контролираат децата доволно, децата се бесни, ги малтретираат другите деца на различни начини, па некогаш ги малтретираат дури и воспитувачите*.

И оваа анализа покажува дека односите помеѓу децата се еден од најголемите проблеми во врска со насилството во установите за социјална заштита. Според добиените податоци, вработените не се доволно подготвени да ги контролираат тие односи, а некои од нив и самите така постапуваат.

A.6. Постои поврзаност помеѓу степенот на агресија и насилството кај децата

Во ова истражување беше и мерен степенот на агресија како еден од корелатите на насилството. Беа добиени податоци за степенот на внатрешната, надворешната и вкупната агресија кај децата згрижени во установите за социјална заштита.

Децата кои се згрижени во установите за социјална заштита имаат повисок степен на внатрешна агресија ($M=116.94$), а понизок степен на надворешна агресија ($M=102.77$), додека нивниот вкупен скор на агресија изнесува $M=219.72$ што според интерпретацијата на Момировиќ и соработниците спаѓа во надпросечно ниво на агресија. Интересен е податокот

дека овие деца имаат повисок степен на внатрешна агресија (иако разликата не е статистички значајна во однос со надворешната агресија), односно агресија насочена кон себе, која многу често може да продуктира со себеповредување, кршење и уништување на инвентар и лични предмети. Внатрешната агресија најчесто е поизразена кај помладите, физички послабите деца, како и кај припадниците на женскиот пол, кој неможејќи адекватно да возвратат на насилството од „посилниот“, самите себе си се повредуваат.

Резултатите во ова истражување покажуваат дека постои значајна позитивна поврзаност помеѓу внатрешната агресија и емоционалното насилство, физичкото насилство и занемарувањето (кога децата се жртви на насилство) како и помеѓу внатрешната агресија и емоционалното и физичкото насилство (кога децата се извршители на насилство). Исто така, постои позитивна поврзаност и помеѓу надворешната агресија и емоционалното насилство, физичкото насилство и занемарувањето (кога децата се жртви на насилство).

Кога станива збор за вкупната агресивност, поврзаност постои помеѓу неа и емоционалното насилство, физичкото насилство и занемарувањето (кога децата се жртви на насилство) како и помеѓу внатрешната агресија и емоционалното и физичкото насилство (кога децата се извршители на насилство).

Според добиените податоци можеме да утврдиме дека децата кои се жртви на емоционално и физичко насилство, како и на занемарување покажуваат повисок степен на агресивност, а најчесто и оние кои ја поседуваат агресијата во повисоко степен се насилници.

Истражувањата кои се спроведуваат во поново време, во целост ги потврдуваат резултатите од ова истражување, и укажуваат на податокот дека постои поврзаност помеѓу агресивноста и насилството, но и дека момчињата се поагресивни од девојчињата кога е во прашање директната агресија, додека девојчињата се поагресивни кога станува збор за социјалната, односно индиректната агресија (Керестеш, 2004).

Сепак, во рамките на овој дел, мора да се напомене дека термините „насилство“ и „агресија“ се користат практично како синоними. Имено, предложената дефиниција за тоа што е насилство, кореспондира со бројни одредувања на поимот агресија, според кои, „агресијата е однесување чија цел е да се повредат луѓето кон кои однесувањето е насочено“ (Dollard et al., 1939:11). Според Хари и Ламб, во анализа на повеќе од 200 дефиниции за

агрсивното однесување е утврдено дека сите тие содржат елементи на намера и нанесување на штета, односно елементи кои се клучни во дефиницијата за насилство од која поаѓа ова истражување. Тогаш, тука би требало да се постави прашањето, зошто како посебна варијабла во ова истражување е вклучен и степенот на агресија.

Најважната причина поради која се прави дистинкција помеѓу насилството и агресијата е тоа што агресијата најчесто се одредува како однесување со намера некој друг да се повреди, односно јасно се става акцентот на агривниот мотив кој стои зад постапката и кој вообичаено се сфаќа како трајна диспозиција. Имено, нема да биде прогласено за агривно лице кое со својата постапка немало намера да повреди некого, додека пак, постапката со која одредено лице имало намера некого да поведеи, но не го повредило, ја сметаме за агривна постапка. Од друга страна пак, не е вообичаено, насилство да го нарекуваме она однесување кое има намера да предизвика штета, но истата не ја предизвикало. Значи, насилството би морало да биде реализирана агресија.

Токму поради горенаведеното, може да се претпостави дека децата згрижени во установите кои го вршат насилството, тоа најчесто го прават со намера и цел, а оние кои се жртви на насилство, исто така имаат цел да се одмаздат, но не секогаш ја имаат силата, за што говори и кругот на Олвејс за насилството.

A.7. Постои поврзаност помеѓу стратегиите за соочување со стрес и насилството кај децата

Во рамките на ова истражување беше испитуван и односот помеѓу насилството кај децата и стратегиите за соочување за стрес. Според Карвер и соработниците (Carver et al., 1989) како стратегии за соочување со стрес се наведуваат стратегиите насочени кон решавање на проблемот, стратегии насочени кон емоции и стратегии насочени кон избегнување на проблемот.

Децата згрижени во установите за социјална заштита најмногу ја користат стратегијата насочена кон решавање на проблемот (M=66.6), а најмалку стратегијата насочена кон емоции (M=34.6). Овие стратегии се состојат од 15 можни начини за соочување со стресот па децата кои се сместени во установите за социјална заштита најмногу ја користат емоционалната

поддршка (M=11,7), потоа активното справување (M=11,6) и употребата на социјалната поддршка (M=11,5), а најмалку ја користат стратегијата употреба на супстанции (M=7,1), потоа бихејвиоралната деранжираност (M=9) и негацијата (M=9,2).

Според резултатите од ова истражување, постои поврзаност помеѓу насилството и стратегиите за соочување со стрес кај децата во установите за социјална заштита, само во случаите кога децата се жртви на насилство, и тоа помеѓу емоционалното насилство и стратегиите насочени кон решавање на проблем, стратегиите насочени кон емоции и стратегиите насочени кон избегнување на проблем. Исто така, постои поврзаност помеѓу физичкото насилство и стратегиите насочени кон решавање на проблем, стратегиите насочени кон емоции и стратегиите насочени кон избегнување на проблем. Друга поврзаност која може да се забележи е онаа помеѓу занемарувањето (кога децата се жртви на насилство) и стратегиите насочени кон решавање на проблем, стратегиите насочени кон емоции и стратегиите насочени кон избегнување на проблем.

Во контекст на врничкото насилство и стратегиите за соочување со стрес, потребно е да се разгледа моделот за ризик од злоставување од страна на врниците (Juvonen and Graham, 2001). Според тој модел, во големите врнички групи, оние членови кои се наоѓаат во помоќна позиција, можат да ја искористат истата и да ги злоставуваат другите. Оние деца пак, кои се перципираат како послаби, посрамежливи и неасертивни, или пак деца со потешкотии, се под голем ризик од таков вид на злоставување, но се претпоставува дека од време на време сите деца се наоѓаат во ситуација да бидат жртви. Но, дали тие деца ќе останат долгорочни жртви зависи од тоа дали и какви стратегии за соочување користат. Оние кои воопшто не користат стратегии, или пак користат стратегии за избегнување на проблемот, најверојатно ќе бидат мета на континуирано злоставување. Според овој модел, се претпоставува дека постои филтрирачки процес: во младата возраст многу деца доживуваат некој облик на насилство, но повеќето од нив имаат развиено соодветни стратегии за соочување и не дозволуваат насилството да стане сериозно или често. Меѓутоа, постои мала група на деца кои ги немаат усвоено потребните стратегии за соочување, и кај нив постои опасност и ризик да останат жртви подолг временски период.

Смит и соработниците (Smith et. Al., 2001), утврдиле дека најчесто користени стратегии кај децата на возраст од 10-14 години се игнорирање на насилникот, зборување на насилникот да престане, барање на помош од возрасните и возвраќање на нападите, додека најретко се користат бегството од ситуацијата, молењето на пријател за помош и плачењето. Помалите деца, често изјавуваат дека го користат плачењето како една од можните стратегии, и бегството од ситуацијата, додека постарите деца – игнорирањето.

Фелпс (Phelps, 2001) како резултат на истражување спроведено кај деца на возраст од 9-15 години со помош на Скалата за стратегии за соочување (Causey and Dubow, 1992) наведува дека постарите деца се повеќе склони кон употреба на екстернализацијата, а помалку кон употреба на интернализацијата и дистанцирањето за разлика од помладите. Девојчињата повеќе ги користат стратегиите насочени кон решавање на проблеми и стратегиите за барање на социјална поддршка, додека машките се повеќе склони кон екстернализација. Екстернализацијата претставува стратегија за соочување која се манифестира со агресивен образец на однесување и тоа пцуење, викање на други, фрлање на работи во лутина. Интернализацијата пак претставува стратегија која се состои од повлекување во себе, плачење, претерана загриженост, самосожалување. Дистанцирањето се однесува на негирање на проблемот, односно стратегија насочена кон избегнување на проблемот а состои од избегнување да се размислува за проблемот, заборавање на сè што се однесува на проблемот. Барањето на социјална поддршка е стратегија која се состои во размислувања што да се направи за настанот да не се повтори, смислување на начини за решавање на актуелниот проблем, како и донесување на одлуки со кои ќе се најде начин за решавање на проблемот. Според Андре (Andreou, 2001) жртвите на насилство повеќе користат интернализација, а насилниците – екстернализација.

Според податоците на Бијетбер и Вертомен (Bijttebier & Vertommen, 1998) децата кои се жртви на насилство користат многу повеќе стратегии за соочување со стресот (што сосема кореспондира со нашето истражување), и тоа највеќе интернализирачки стратегии. Се очекува децата кои се жртви на насилство да го бараат секој можен излез од насилната ситуација, и токму поради тоа да ги бараат најконструктивните начини да се сочат со стресот, додека

оние кои се насилници не се премногу загрижени за ситуацијата во која се наоѓаат, па затоа и не ги користат овие стратегии.

Во истражувањето на Profаса и соработниците (2006) се утврдени значајни разлики во однос на соочувањето со насилството кај децата кои се класифицирани како пасивни жртви и проактивни жртви. Пасивните жртви најчесто ги бираат стратегиите како што се кажување на лицето да престане да го врши насилството, жалење на возрасна личност, кажување на пријател/ка, додека провокативните жртви често го удираат насилникот, или пак избегнуваат да се во негова близина. И на едните и на другите им се случува понекогаш да не превземат ништо или пак да побегнат од местото на настанот. Врз основа на ова може да се заклучи дека пасивните жртви бираат социјално пожелни начини на соочување, додека провокативните жртви бираат социјално непожелни начини на соочување или избегнување.

Мора да се напомене дека децата во установите за социјална заштита во најголема мера како адекватен начин за соочување со стресот ја користат емоционалната и социјалната поддршка што е репер за добрите емоционални и социјални односи кои владеат во установите без оглед дали станува збор за односот дете-дете или дете-вработен. Исто така, овие деца во голема мера активно се справуваат со проблемот, односно спремни се да превземат акции и напор со цел да го елиминираат стресот.

Радуваат податоците дека децата згрижени во установите за социјална заштита најмалку од се употребуваат супстанции (алкохол и дрога) со цел да го елиминираат стресот, се повлекуваат во себе или пак го негираат проблемот.

А.8. Постојат разлики помеѓу децата во зависност од тоа по кој пат се сместени во установа во однос на видот на насилството

Од одговорите на децата згрижени во установите за социјална заштита се добиени податоци колку пати тие биле згрижени во установи од ваков тип. Од нивните одговори може да се види дека 113 од децата се за прв пат згрижени во установа за социјална заштита,

додека 32 претходно биле во друга установа за социјална заштита. Резултатите (Табела 14) ни покажуваат дека кога децата се жртви на насилство, постојат статистички значајни разлики помеѓу децата кои за прв пат се сместени во установа, и оние кои не се прв пат во однос на сексуалното насилство и во однос на занемарувањето. Кога децата се јавуваат како извршители на насилство, постојат разлики помеѓу двете споредувани групи во однос на емоционалното насилство и физичкото насилство, сите во прилог на децата кои повеќекратно биле сместувани во установи за социјална заштита.

Податоците од користената литература говорат дека насилство е многу поприсутно кај децата згрижени во установите за социјална заштита отколку кај децата кој растат во секојдневно опкружување. Тешко е да се заклучи кои се причините што изложеноста и извршувањето на насилството во установите е поголемо, иако голем дел на автори како причинители за насилството во установите ги наведуваат занемарувањето на децата, недостатокот на супервизија, незадоволените емоционални потреби. Токму поради тоа се смета дека оваа група е вулнерабилна, а со самото преместување на децата од една во друга установа, нивната ранливост се зголемува, а со тоа и можноста за тие повеќекратно да бидат жртви, но и извршители на насилство.

Насилството во установите за социјална заштита често се раѓа поради обидите да се воспостави груба и неадекватна дисциплина врз децата кои се згрижени во нив. Според Попадиќ (2009) институционалниот контекст и институционалната клима, во рамки на установата, влијаат врз манифестирањето на насилството. Институционалниот контекст се однесува на структуралните карактеристики на установата (големина на установата, број на штитеници, локација на установата, етничка структура) и може да се претпостави дека барем некои од овие карактеристики влијаат на степенот на насилство. Институционалната клима се однесува на организацијата на животот во установата, или, послободно кажано, на атмосферата која владее во установата. Фактори кои ја одредуваат институционалната клима се односот помеѓу штитениците и вработените, начините на споредување на дисциплина. Тука припаѓа и системот на норми поврзани со ставот на децата и вработените за насилството. Генерално, во установите во кои владее добра институционална клима, каде постојат добри

односи помеѓу вработените и децата, степенот на насилно однесување е многу помал. Имајќи ги во предвид овие податоци, нормално е да се очекува дека децата кои повеќекратно биле сместени во установи, и кои биле под влијание на различни фактори ќе бидат повеќе склони кон манифестирање на насилно однесување.

Пардоксален е податокот дека негативната клима, која го зголемува бројот на жртви од насилно однесување, претставува протективен фактор за самата жртва, бидејќи во ситуација кога штитениците гледаат дека и другите деца имаат статус на жртва, помалку се склони кон себеобвинување и кон манифестирање на негативни емоции (Salmivali and Peets, 2009).

А.9. Постои поврзаност помеѓу времето на престој во установата и насилството кај децата

Во ова истражување беа добиени податоци за поврзаноста помеѓу времето на престој на децата во установата за социјална заштита и видот на насилството на кое се изложени, или пак го извршуваат. Најголем број на деца (N=41; 28%) се згрижени една година, 22 (15%) деца 5 години, а 4 (3%) деца се згрижени во установите за социјална заштита дури 12 години. Од резултатите може да се утврди дека постои статистички значајна поврзаност помеѓу сите видови на насилство кога детето е извршител на истото и времето на престој во прилог на децата кои се подолго време згрижени во установите за социјална заштита.

Добиените податоци ни говорат за фактот дека колку подолго децата се згрижени во установа, толку почесто тие се извршители на насилство. Според Prpić (2006), опкружувањето во кое детето се развива во голема мера влијае врз неговото однесување во понатамошниот живот. Установите за социјална заштита се сметаат за места каде се поткрепува насилството, каде децата се желни за внимание (а најчесто истото го добиваат доколку манифестираат социјално непожелно однесување), а својот углед помеѓу врсниците го стекнуваат со манифестирање на сила и моќ.

Според Cairns и Cairns (1991), подолготрајниот престој на детето во установа за социјална заштита, со себе носи, освен позитивни, и низа негативни последици, меѓу кои особено се издвојуваат недоволната социјализираност, решавање на проблемите со помош на

насилно однесување, маргинализираност. Децата кои подолготрајно се згрижени во установи за социјална заштита, генерално покажуваат пониска емпатичност, помалку размислуваат за желбите и чувствата на другите, склони се на другите да им припишуваат непријателски намери. Dwyer (1998) направил листа на рани предупредувачки знаци за евентуално извршување на насилно однесување кај децата кои подолг временски период биле згрижени во установи за социјална заштита, и меѓу нив спаѓаат: повлекувањето во себе, чувство на отфрленост, чувство дека е мета на напад или малтретирање, неконтролирани изливи на бес, обрасци на импулсивно или хронично навредување.

Б.1. Вработените од различен пол се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита

Во спроведеното истражувањето, беа вклучени 72 вработени од установите за социјална заштита. Според податоците прикажани во Табела 16 може да се види дека вработените во однос на полот се поделени на две групи, и тоа 17 (24%) се од машки пол и 55 (76%) се од женски пол и тие помеѓу себе не се разликуваат во однос на идентификацијата на насилството.

Податоците од достапната литература ни говорат дека во минатото се сметало дека припадниците од женскиот пол се посензитивни, поемпатични и повнимателни, и токму поради тоа полесно го идентификуваат насилството. Според Fagot (1981), она што за некој вработен од женски пол е насилно однесување, за вработен од машки пол се смета за нормален образец на однесување помеѓу две деца.

Но, поновата литература ни говори дека компетенциите со кои припадниците на помагателните професии се стекнуваат во текот на своето образование ги оспособуваат подеднакво вработените и од машки и од женски пол да работат со ранливи групи, а со тоа и да учествуваат во идентификување на насилното однесување (Арнаудова, 2008).

Б.2. Вработените со различен работен стаж се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита

Се претпоставува дека работниот стаж кои вработените го имаат е еден од клучните индикатори кои влијаат да се препознае насилството во установата, па така, вработените се групирани во неколку групи во однос на стажот.

Со цел да се тертираат разликите помеѓу вработените со различен стаж, спроведена е АНОВА од каде се гледа дека постојат разлики во перцепирањето на насилството од страна на вработените со различен стаж кај емоционалното, физичкото насилство и занемарувањето (Табела 17).

Кога станува збор за емоционалното насилство, утврдено е дека оние со 11-15 години работен стаж, и оние со стаж над 26 години, почесто го идентификуваат насилството од оние со 16-20 години работен стаж. Физичкото насилство и занемарувањето најчесто се идентификувани од страна на вработените кои имаат работен стаж од 11-15 години, додека пак, кога станува збор за сексуалното насилство вработените со различен стаж не се разликуваат помеѓу себе во однос на неговото идентификување.

Групата на вработени со стаж над 10 години има поголемо искуство во работата со деца, па затоа и очекувано е дека токму таа група на вработени најмногу ќе придонесе во идентификувањето на насилството. Исто така, може да се претпостави дека оваа група има и повисок мотив за професионален развој во рамки на установата, па затоа и се трудат својата работа да ја завршуваат без грешка.

Кај вработените со над 15 годишно работно искуство обично се јавува професионален замор или „согорување“ што може да се појави како дополнителна причина за намаленото идентификување на насилното однесување, додека пак, кај вработените со помал стаж, неискуството може да претставува причина за намалено идентификување на насилното однесување.

Во истражувањето споредено од страна на Кизмановс и соработниците (2002), најголем број од воспитувачите проценуваат дека после 20 годишно работно искуство доаѓа до заситување и умор. Според нив, најдобра возраст за соодветно извршување на работата на вработените во установите за социјална заштита е периодот од 25 до 55 годишна возраст. Со цел да се намали професионалното согорување, и да се подобри квалитетот на работата на вработените, нивниот предлог е времетраењето на работата да се намали на 6 часа, да се зголеми бројот на техничкиот персонал, да се намалат групите на деца и во секоја група да се анагажираат по двајца постојани воспитувачи (по можност од различен пол). Поголемо растеретување би можело да се постигне со подобра организација на работата и намалување на административната работа која ја бара надлежното Министерство.

Б.3. Вработените со различен степен на образование се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита

Се претпоставува дека вработените кои имаат различен степен на образование ќе се разликуваат помеѓу себе и во способноста да го идентификуваат присуството на насилство во установите за социјална заштита. Во ова истражување беа вклучени 23 вработени со средна стручна спрема, и 49 вработени со високо образование.

Резултатите покажуваат дека постојат статистички значајни разлики помеѓу вработените со ССС и ВСС во идентификацијата на физичкото насилство и занемарувањето, и двете во прилог на вработените со ВСС (Табела 22). Иако не постојат статистички значајни разлики помеѓу вработените со ССС и ВСС во однос на идентификувањето на емоционалното и сексуалното насилство, сепак резултатите ни покажуваат дека повторно, вработените со ВСС во поголема мера ги идентификуваат овие два вида на насилно однесување.

Иако искуството е битен и незаменлив фактор кој влијае врз идентификацијата на насилното однесување, се очекува едукацијата и образованието кое вработените го стекнале

во текот на студиите да биде клучен фактор кој ќе придонесе истото да биде идентификувано од вработените. Практичните вежби, волонтерската работа во текот на студиите се само дел од сегметите кои на професионалците им овозможиле да се стекнат со професионални вештини и компетнции во работат со децата во установи за социјална заштита, и стекатите теоретски вештини да ги применат во практичната работа со децата.

Б.4. Вработените со различена професија се разликуваат во однос на идентификацијата на насилство во установите за социјална заштита

Вработените во установите за социјална заштита помеѓу себе се разликуваат и врз основа на работата која ја извршуваат во установите. Може да се забележи дека најголем број од вработените кои се во секојдневен директен контакт со децата работат како воспитувачи (N=22, 30%), потоа СОС Мајки (N=13, 18%), социјални работници (N=12, 17%) (Графикон 15).

Од податоците во Табела 20, може да се утврди дека постојат статистички значајни разлики помеѓу вработените со различни професии во идентификација на сите видови насилство и тоа емоционално насилство најчесто е идентификувано од страна на воспитувачите (M=3.25), физичкото од наставниците (M=11.5), сексуалното од наставниците (M=1), а занемарувањето психолозите (M=5.66).

Воспитувачите поминуваат најголем дел од времето со децата згрижени во установите за социјална заштита, па имаат можност да ја стекнат довербата од децата. Познавајќи ги нивните персонални карактеристики и начини на реагирање, воспитувачите многу полесно, за разлика од другите професионални кадри, может да ги идентификуваат емоционалните видови на насилно однесување кои децата ги манифестираат и доживуваат. Од друга страна пак, наставниците имаат можност да ги набљудуваат децата кога работата индивидуално, и во групи, па полесно можат да ги забележат физичките облици на насилно однесување, кои неретко се случуваат за време на часовите, но и пред и по нив. Наставниците, освен образовна, имаат и воспитна улога, па често децата, нив ги перцепираат како свои родители и

им се доверуваат за работи кои им се случуваат, а со кои не знаат како да се соочат, па токму поради тоа можеби и наставниците, за разлика од другите професионалци, повеќе го перцепираат сексуалното насилство. Занемарувањето, за голем дел од професионалците не претставува облик на насилно однесување, додека пак, за психолозите претставува индикатор дека нешто се случува со одредено дете, и дека со него е потребно да се работи со цел тоа да доживее соодветен психосоцијален развој.

Сепак, како заклучок може да се наведе дека помошниот персонал е најмногу склон да го минимизира или негира постоењето на насилството во домот, додека персоналот кој е во директен контакт со децата (и почесто е сведок на насилните случувања) насилството го истакнува како сериозен проблем на кој треба многу да се работи.

Б.5. Постојат разлики помеѓу вработените од различни установи во однос на идентификацијата на видовите на насилство во установите

Во Табела 22 даден е приказ на вработените во установите за социјална заштита и со цел да се утврди дали постојат разлики помеѓу установите во однос на идентификувањето на насилството пресметана е АНОВА. Од податоците во Табела 22, може да се заклучи дека постојат разлики помеѓу одговорите на вработените вработени во различни установи во однос на емоционалното насилство и занемарувањето.

Според добиените податоци, во ЈУ Ранка Милановиќ, сите четири видови на насилство се највисоко ниво. Но, интересен е податокот дека доколку ги споредиме одговорите на децата во однос на присуството на насилство во установите, нивните одговори се дека во најголем процент жртви и извршители на насилство има во ЈУ Скопје. Овие резултати можеби и се очекувани имајќи во предвид дека во ЈУ Ранка Милановиќ и ЈУ Скопје се сместени деца со воспитно социјални проблеми, додека во ЈУ 11 Октомври и СОС Детското Село се сместени деца без родители и родителска грижа.

Но тука се поставува прашањето за веродостојноста на податоците, односно дали и колку вработените се икрени во давањето на своите одговори.

Сепак, разликите во проценката на вработените за тоа колку насилството е застапено во установите во кои работат, во еден дел треба да се препише на тоа дека секој возрасен ја проценува ситуацијата само во една од шесте испитувани установи – што значи дека критериумот во однос на кој се врши проценката може да е сосема различен. Дури ни вработените, во рамки на една иста установа немаат ист поглед на ситуацијата.

Б.6. Вработените во установите за социјална заштита умеат да препознаат присуство на насилство врз децата во установите за социјална заштита.

Се претпоставува дека вработените во установите за социјална заштита поседуваат компетенции успешно да ги идентификуваат видовите на насилство кои се јавуваат во установите за социјална заштита.

На вработените во установите им беше даден на располагање список со 22 видови на насилно однесување, и од нив беше побарано да проценат колку пати секој од наведените облици се случил во текот на нивното работење во установата. Најчести облици на насилно однесување кои ги забележуваат вработените се тепачки помеѓу децата во установата, вербална агресија спрема вработените (околу 80% од вработените изјавуваат дека овие облици на насилно однесување ги имаат забележано, а 60% од нив дека нивното манифестирање е често).

Удирање, шутирање, влечење за коса и слични облици на директно физичко насилство доживуваат околу 50% од децата, но овој проблем го забележуваат само 67% од вработените. Интересен е податокот дека дури една третина од вработените не забележуваат дека децата во установите за социјална заштита се изложени на физичко насилство од страна на врсниците или возрасните.

Вработените се прилично сензитивни на одземањето или уништувањето на лични предмети. Со ваков вид на проблеми се соочуваат 60% од децата, а тоа и го приметуваат 60% од вработените веројатно затоа што тие се главните арбитри во овој вид на конфликти.

Различните облици на сексуално насилство го приметуваат помалку од една десетина од вработените.

Со помош на резултатите прикажани во Табела 24 се добива јасна слика за тоа колкаво е присуството на насилство во установите, од аспект на вработените. Бакнувањето на сила е проблем за 33 деца (23%), а истото како проблем го идентификуваат само 4 вработени (5%). Присилувањето на сексуален однос претставува проблем за 16 деца (11%), а за тоа се свесни 8% од вработените.

Ако ги споредуваме одговорите на вработените, можеме да констатираме дека постојат значајни разлики во идентификувањето на насилството од страна на вработените. Така, додека 31% од вработените изјавуваат дека барем половина или повеќе од набројаните видови на насилно однесување се случиле барем еднаш во ниваната установа, 8% тврдат дека тие досега не приметиле таков вид на насилно однесување.

Несогласувањето околу тоа дали некои видови на насилно однесување воопшто се случиле или не, може да има повеќе причини, и тоа: вработените известуваат за насилно однесување во различни установи, во рамки на установата немаат сите подеднаков работен стаж и вработените во различна мера се склони да го идентификуваат и соопштуваат насилното однесување. Без оглед на тоа што може да биде причина за несогласување, факт е дека за секој од понудените облици на насилно однесување постои несогласување во изјавите дали тој облик воопшто се случил или не. Еден дел од вработените е подготвен да го негира постоењето на насилството во установите, па дури и за меѓусебното навредување и вербалната агресивност спрема вработените, скоро секој четврти вработен ја негира.

За екстремните случаи на насилно однесување и за сексуалното насилство, врз основа на одговорите може да се заклучи дека ги нема, освен во ретки поединечни случаи.

За разлика од кај нас, во истражувањето споредено во установи за деца без родителска грижа во Србија, само 62% од вработените прифатиле да одговорат за видовите на насилно однесување во установата, а од оние кој дале одговор, над 80% сметаат дека е присутно физичкото насилство, 63% сметаат дека има оштетување или одземање на лични предмети, и сексуалното насилство го приметнуваат 25% од вработените (Plut i Popadić, 2007).

Вработените, исто како и децата имаат можност покрај понудените 22 видови на насилно однесување да додадат и други видови кои ги идентификувале во установата. Тие ги наведоа следните видови: самоповредување на децата, уништување на мебелот во установата, грубост на постарите кон помладите деца и навреди на национална основа, исмејување и злоупотреба на децата со пречки во развојот.

Самоповредувањето претставува облик на насилно однесување спрема самите себе и не претставува облик на насилно однесување со кој ние се знаемаме во текот на ова истражување, меѓутоа дел од возрасните, со право го посочиле ова однесување, како важен сигнал и показател дека детето се соочува со некој проблем. Според Mršević (1998) самоповредувањето претставува повик за помош кој понекогаш е тешко да се разбере. Во примерок на училишна популација, на која Mršević спорвела истражување, секој пети ученик, и секоја седма ученичка имале искуство со самоповредување, додека кај децата сместени во установи, секое второ момче и секое трето девојче биле склони кон самоповредување.

Уништувањето на имотот, одземањето на пари, не се облици на насилно однесување во кој жртвата е директно нападната, меѓутоа, сепак овие однесување во литературата се сметаат за насилни (Cawson et. Al., 2001) и се класифицираат како физичко насилство без директен контакт со жртвата. Во овој вид на насилно однесување жртвата е оштетена повеќе емоционално отколку физички – иако нанесената штета е материјална. Возрасните (родителите, наставниците, воспитувачите) обично строго го санкционираат ова насилство.

Вработените исто така укажаа и на проблемите кои ги имаат децата со пречки во развојот, т.е. децата кои се вклучени во установите во рамки на проектите за инклузија на децата со посебни потреби.

Во рамките на фокус групите, вработените имаа можност да специфицираат кои видови на насилно однесување претставуваат најголем проблем за децата згрижени во установите. Така, најголем дел од вработените го наведоа вербалното насилство како најголем проблем, ставајќи акцент на исмејувањето, навредувањето, караниците, взаемното обвинување и нарекување со погрдини имиња, понижување и пцуење. Накратко речено, вербалната комуникација помеѓу штитениците во установите е премногу груба и повредувачка, а дел од оваа комуникација се и измамите и инригите помеѓу нив. И децата, како и возрасните, овој проблем го наведуваат како еден од најчестите.

Исто така, вработените во установите истакнаа дека добро се запознаени со проблемите кои постојат на релација повозрасни кон помлади деца (и децата овој проблем го истакнаа како еден од често застапените, но и тешко решлив). Постарите штитеници на различни начини ги малтертираат помладите – ги удираат, ги навредуваат, им се закануваат, им викаат, им ги уништуваат личните работи, ги заплашуваат и понижуваат. Вработените истакнуваат дека и поранешните штитеници често знаат да бидат проблем, бидејќи се враќаат во домовите како насилници (*Постарите ги малтертираат помладите деца, но тоа е наследно – учат од оние кои претходно ги малтретирале нив*).

Листата на различни облици на физичко насилство која ја неведуваат вработените е прилично долга, но за некои воспитувачи меѓусебните тепачки помеѓу децата претставуваат агресивно, а не и насилно однесување. Со тоа се отвара комплицираното прашање во врска со дефинирањето на насилното однесување. Како што беше наведено во теоретската позадина на ова истражување, насилно однесување претставува она однесување во кое жртвата проценува дека постои свесна намера насилникот да ја повреди. Повредувањето може да биде и психичко, а не само физичко. Кога се во прашање насилните интеракции помеѓу постарите и помладите деца, цитираниот колега не е во право, бидејќи во овој случај постои евидентен дисбаланс на моќ помеѓу жртвата и насилникот. Идејата дека можат да бидат физички злоставувани децата, е еден од најголемите стравови и на вработените и на децата.

За дел од вработените во установите за социјална заштита, односот на децата кон вработените и недоволното почитување, претставуваат голем проблем со кој се соочуваат

(Најголем проблем тука е што децата се однесуваат како ништо да не им смета – па дури ни повишен глас од страна на авторитет). Според нив, децата не ги почитуваат вработените, ги навредуваат, па дури и физички им се закануваат.

Б. 7. Извршители на насилство врз децата сместени во установите за социјална заштита почесто се самите деца, отколку вработените во установите и другите лица.

Во рамки на ова истражување вработените, исто како и децата имаа можност да наведат кој според нив е извршител на насилството врз децата згрижени во установите за социјална заштита. Одговорите се дадени во Табела 25.

Иако вработените тврдеа дека е неблагодарно да се одговара на прашања, каде треба да дадат одговор дали некој нивни колега извршил насилство во установата, сепак добиени се податоци кои покажуваат дека и вработените се јавуваат како извршители на насилство. Така, 16% од вработените учествувале во ширење на лаги и невистини, а 7% исмејувале и навредувале некое од децата. Во секој случај, според перцепцијата на вработените, децата најчесто се јавуваат како извршители на насилство (што е во согласност и со одговорите од страна на штитениците, и тоа во случаите на тепачки со деца од установата 76.4% и надвор од установата 62.5%, удирање шамари, влечење за коса 43.1%, исмејување, навредување 41.7%, манифестирањето на физичка и вербална агресија спрема вработените 38.9). Другите лица (надвор од установата) учествувале во закани и заплашувања на децата, присилувања да клечи/стои, а дури во два случаи, лице од надвор било тоа што принудувало некој од штитениците на сексуален однос.

Б.8. Вработените во установите за социјална заштита се вклучени во извршување на насилство врз децата во установите за социјална заштита.

Од податоците може да се забележи дека вработените во најголем процент не извршуваат насилно однесување, но сепак постојат исклучоци, па така 13.9% ги исмејале или

навредиле децата максимум пет пати, 5.6% им одземале или уништиле лични предмети, а ист толкав процент на вработени ги принудувале да клечат децата. Како насилно однесување кое вработенте го извршиле повеќе од пет пати е присутно исмејувањето (2.8%), заканувањето и заплашувањето на децата (5.6%) и заклучувањето или бркањето во соба (5.6%).

Ако направиме споредба со детските одговори, ќе се најдеме во ситуација дека едните го негираат, а другите го измислуваат насилството, односно дека децата изјавуваат дека, понекогаш се жртви на насилство од страна на вработените и се плашат од нив, а возрасните тврдат дека во минимален процент приметиле насилно однесување од страна на нивни колега и дека тие самите се извршители. Постоењето на „коалиции“ во самата установа, и штитењето на колегите и самите себе си е очекувана појава, кога станува збор за сензитивна тема како што е насилството врз децата.

Од друга страна, пак, во рамки на фокус групите, вработените го „скршија ѕидот на молкот“ кој беше воспоставен во текот на потполнувањето на прашалникот и изјавија дека вербалното насилство е најголемиот проблем кој го манифестираат вработените – и тоа во вид на навреди, игнорирање, бурно реагирање. Минимален дел од вработените истакнаа дека има удирање шамари од страна на свој колеги (*Шамари, тоа е што сум чул од други, но не сум видел со свои очи*), влечење на детето за уво или коса.

Меѓутоа, голем дел од вработените во фокус групите сакаа да ја одбранат својата чест и професија, како и угледот на колегите па сигурно тврдеа дека нема насилство во установите од страна на вработените (*Никој во последно време, имаше пред 10тина години таков случај; Децата знаат дека вработените не смеат да го повишат ни тонот на гласот, па тоа максимално го користат; Spreма децата се однесуваме како професионалци, ја сакаме својата работа и работата со децата, имаме големи планови што да правиме со нив во иднина, а насилно однесување тука досега не се случило, Понекогаш критиката од воспитувачот може да биде повредувачка за детето, меѓутоа со тоа се сака на детето да му се посочи недозволено однесување*).

Судејќи по одговорите на вработените, изгледа дека најголем дел од насилното однесување од страна на возрасните служи како дисциплинска мерка врз децата. Изгледа

многу вработени сметаат дека дисциплината и почитувањето на авторитетот најефикасно се градат во атмосфера на страв, па затоа ги казнуваат децата или пак ја користат својата моќ и им се зкануваат на децата или ги навредуваат. Со таквото однесување, не само што се кршат детските права, туку и се оставаат негативни последици по самите деца.

7. РЕЗИМЕ

Кога внимателно ќе се прочита целиот труд, се добива, како што и се очекуваше, една мозаичка слика за функционирањето на системот на социјална заштита за децата згрижени во установите за социјална заштита.

Начинот на кој децата зборуваат за насилството како дел од нивното секојдневие покажува дека тие се свесни за насилното однесување околу себе и за својата улога и вклученост и дека ги разбираат последиците од ова однесување, иако делува дека во секојдневниот живот во установите за социјална заштита најчестите видови на насилното однесување се третираат како вообичаено и прифатливо однесување, дел од детската игра и нешто низ кое што сите ние сме поминале.

Податоците за тоа колку често се случуваат одредени видови насилно однесување зборуваат за застапеноста на сите видови на насилно однесување во установите за социјална заштита. Во рамките на ова истажување може да се каже дека штитениците кои не доживеале насилство се исклучоци, а не секојдневие. Ова може да создаде слика за установата како место кое не е доволно безбедно, во кое насилното однесување е секојдневие и тивко одобрен начин за справување со проблемите. Имајќи ја во предвид огромната распоространетост на насилното однесување и повторувањето на насилството, со право може да зборуваме за „култура на насилство“ која постои во установите и се доживува како нешто сосема нормално.

Констатирана е варијабилност помеѓу установите за социјална заштита, иако тие помеѓу себе се разликуваат според видот на штитеници кои ги згрижуваат, локацијата на која се наоѓаат и бројот на штитеници со кои работат – што укажува на важноста на надворешните фактори на преваленцијата на насилство, но не и на неможноста на интервенцијата во установите.

Податоците за тоа каде и кога најчесто се случуваат насилните однесувања најчесто се користат како аргумент за дополнителниот надзор и дисциплински мерки кои се преземаат со

цел „искоренување“ на насилното однесување, при тоа стегајќи ги уште повеќе обрачите на детската слобода и игра. Така, наместо организирано време и услови за играње, дружење и забава во установите се вградуваат камери за набљудување или се ангажираат физички чувари кои го следат и контролираат секое движење на децата. Досегашните искуства со ваквиот начин на дисциплинирање покажуваат дека контролата и надзорот најчесто создаваат нови форми на отпор, децата секогаш ќе најдат време и место каде што ќе може да се спротивстават на правилата кои ги ограничуваат и притискаат. На ова се надврзува и податокот дека најголемиот број на идеи кои се предлагаат за справување со насилството се однесуваат на казнувањето и контролата. Дисциплинирањето и казнувањето се најтрадиционалните начини на справување со непосакуваното однесување на децата. Тоа што е проблематично во врска со овој тип на механизми за справување е што и самите се на некој начин насилство и се надврзуваат на кругот - насилството секогаш раѓа насилство. Од друга страна овие податоци укажуваат дека децата имаат потреба од заштита од насилното однесување.

Во нашата земја досега не се спроведени истражувања кои се однесуваат на насилството врз децата сместени во установите за социјална заштита, па токму поради тоа во текот на ова истражување се соочив со некои проблеми од методолошка природа.

Прашалниците кои се применети за мерење на насилството се конструирани за деца до 18 годишна возраст, и за вработени и истите на психометриската анализа покажуваат добра валидност, па се претпоставува дека истите ќе послужат за понатамошни истражувања.

Ова истражување е едно од првите кај нас кое става акцент на насилството во установите за социјална заштита, во комбинација со стратегиите за соочување со стрес кај децата и степенот на агресија. Како препорака, која би се почитувала во следните истражувања се јавува потребата од вклучување на персонални карактеристики кои ги поседуваат децата(и жртвите и извршителите на насилство), како и карактеристики на вработените во установите за социјална заштита.

Истражувањата во светот во последниве години, се повеќе се повеќе се насочени кон лонгитудинално следење на децата кои се изложени на виктимизација и нивното понатамошно прилагодување.

Еден од методолошките проблеми на ова истражување може да биде и тоа што резултатите се темелат на самопроценка на децата. Во идните истражувања би можеле да се вклучат и други мерки кои би придонеле за објективноста, како што се набљудување на децата во природни услови, како и и проценка на деца со посебни потреби.

8. ПРЕДЛОЗИ И ПРЕПОРАКИ

Со ова истражување се добиени многу информации и изведени се многу заклучоци кои предизвикуваат различни асоцијации, отвараат многу прашања, а неретко и сугерираат на многу решенија. Испитаниците во ова истражување дадоа многу предлози и сугестии, од кои повеќето беа добро формулирани, убедливо образложени и оправдани. Кога само дел од нив би се усвоиле и реализирале, системот би функционираше многу подобро, па затоа наместо заклучок наведени се сите оние предлози и препораки кои се од системски карактер и се однесуваат на децата згрижени во установите за социјална заштита:

- Заедничко дефинирање на насилното однесување за да може да се оствари дијалог за креирање на превентивни активности и активности за справување со насилното однесување;
- Преземање одговорност и учество на сите членови на установата за социјална заштита во креирањето и спроведувањето превентивни мерки и мерки за справување со насилното однесување;
- Воспоставување на национална политика, процедури и механизми за превенција и справување со насилството во установите;
- Развивање на политики, процедури и протоколи за превенција и справување со насилното однесување;
- Отварање на темата за родово основаното насилство, сексуалното вознемирување и злоупотреба кои сеуште се табу тема во установите;
- Промовирање на знаење и вештини за ненасилство;
- Спроведување активности и програми за запознавање и почитување на различностите, соработка и заеднички активности меѓу учениците од различни групи;

- Поголема соработка на установите за социјална заштита со локалната заедница, други институции и организации, со цел овозможување целосна општествената грижа и заштита на правата на децата.

Очигледно е дека наведените предлози и препораки се од различна природа – некои се однесуваат на концепциски прашања, други на техничко организациски, трети на кадровски и прашања поврзани со едукација и доедукација. За некои решенија потребна е законска форма, за некои се доволни подзаконски акти, а дел бараат промени во програмите за работа. Секако овде не се изложени сите предлози и идеи со кои се соочив во рамките на ова истражување, туки само оние кои се поврзани со резултатите од истражувањето. Некој од нив се темелат на податоци, а дел се дискутабилни идеи, отворени прашања за кои долго може да се дискутира. Во секој случај, ова истражување ја наметнува потребата од една широка, стручна (а не само политичка) дебата кога станува збор за реформи во системот на заштита на децата згрижени во установите за социјална заштита.

9. КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Achenbach, T. M., & Edelbrock, C. S. (1979). The Child Behavior Profile: IL Boys aged 12-16 and girls aged 6-11 and 12-16. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 47 pp.223-233
- Avramović, Z. (2007) Školska saradnja u uslovima krize porodice. in: N.Polovina i B.Bogunović (ed.) *Saradnja porodice i škole*, Beograd, Institut za pedagoška istraživanja, str. 28-40
- Baldry, A. C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse and Neglect*, 27, 713-732.
- Bayley, N. (1969) *Manual for the Bayley Scales of Infant Development*. New York Psychol Cooperat
- Benbenishty, R., & Astor, R.A. (2005). *School violence in context: culture, neighborhood, family, school, and gender*. New York: Oxford University Press.
- Bowlby, J. (2005). *A secure base: clinical applications of attachment theory*. London: Tavistock/ Routledge.
- Brassard, M. R., Hart, S. N. and Hardly, D. B. (1993) The psychological maltreatment scales. In: *Child abuse and Neglect*, 17 (6) pp 715-730
- Brewerton, T. (2007). Eating disorders, trauma, and co-morbidity: Focus on PTSD. *Eating Disorders*, 15(4), 285-304.
- Brodsky, B., & Stanley, B. (2008). Adverse childhood experiences and suicidal behavior. *Psychiatric Clinics of North America*, 31, 223-235.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Buchan, L. (1988) Working with families of children with special needs. *Childs Care, Health and Development*, Vol. 14, No. 81-91
- Buljan Flander, G. (2001): Seksualno zlostavljanje djece, u: Kozarić-Kovačić, D.(ur): *Medicinski i pravni mehanizmi za zaštitu djece od zloporabe sredstava ovisnosti i zlostavljanja*, Marko M, Zagreb, str. 91-94
- Buljan Flander, G. (2001.) Kako podučiti djecu da se zaštite od seksualnog zlostavljanja? *Dijete i društvo*, god. 3, br. 1-2, 179-183

- Buljan Flander, G. (2001.) Kako razgovarati sa seksualno zlostavljanim djetetom. *Dijete i društvo*, god. 3, br. 1-2, 215-225
- Buljan Flander, G., Karlović, A. (2005): Nasilje među djecom, u: Bilić, V. i sur.: Izbor tema za satove razrednih odjela. Naklada Ljevak, Zagreb, str. 179-193.
- Buljan Flander, G., Kocijan Hercigonja, D. (2001.) Pretpostavke djelotvorne psihoterapije i zaštite zlostavljane djece u sustavu zdravstva, Nasilje nad djecom u obitelji – preporuke stručnjaka Vladi RH za unapređenje prevencije i neposrednog rada sa žrtvama, Državni zavod za zaštitu djece, materinstva i mladeži
- Buljan-Flander G., Miočević Z, Šostar Z, Puhovski S. (2004): Dijete u kaznenom postupku. *Paediatrica Croatica*; 48:207-209
- Buljan-Flander, G. i Kocijan-Hercigonja, D. (2003). Zlostavljanje i zanemarivanje djece. Zagreb: Marko M. usluge d.o.o.
- Čolović, P., i Kodžopeljić, J. (2010). Vršnjačko nasilje u osnovnim i srednjim školama: manifestacije i determinante. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.
- Corby, B. (2006). *Child abuse: Towards a knowledge base* (3rd ed.). Berkshire: Open University Press.
- Craig, W. M., & Harel, Y. (2004). Bullying, physical fighting and victimization. U C. Currie, C. Roberts, A. Morgan, R. Smith, W. Settertobulte, O. Samdal, & V. Barnekow Rasmussen (Eds.) *Young people's health in context. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey. WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents, No. 4. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe*
- Crittenden, P.M. (2001). CARE-INDEX coding manual. (<http://www.soton.ac.uk/fri/CManIntro.html>)
- D. Tolfree, *Roofs & Roots: The care of separated children in the developing world* (London, Save the Children UK, 1995), Bo: International Save the Children Alliance, *A Last Resort: The Growing Concern about Children in Residential Care* (London, Save the Children UK, 2003)
- Dodge K. A, Coie J., Pettit G., Price J. (1990), Peer status and aggression in boys' groups: developmental and contextual analyses. *Child Dev* 61:1289–1309
- Dodge, K. A. & Coie, J. D. (1987). Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. In: *Journal of personality and social psychology* 1987; 53(6):1146-58.
- Dubowitz, H., & Bennett, S. (2007). Physical abuse and neglect in children. *The Lancet*, 369, 1891-1899.

- Džinović, V., Pavlović, J., Milošević, N. (2007) Saradnja porodice i škole kao odnos međuzavisnosti - kako roditelji konstruišu probleme. in: Polovina N., Bogunović B. (ed.) Saradnja škole i porodice, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Edmundson, S. E., & Collier, P. (1993). Child protection and emotional abuse: Definition, identification and usefulness within an educational setting. *Educational Psychology in Practice*, 8, 198-206.
- Fitts, W. H. (1991). Tennessee Self Concept Scale, Manual. Los Angeles: Western Psychological Services.
- Flaherty, E., Thompson, R., Litrownik, A., Zolotor, A., Dubowitz, H., Runyan, D., et al. (2009). Adverse childhood exposures and reported child health at age 12. *Academic Pediatrics*, 9(3), 150-156.
- Flannery, D., Singer, M. (1999) Exposure to violence and victimization at school. New York: Teachers College Press
- Frisen, A., Jonsson, A. K., & Persson, C. (2007). Adolescents' perception of bullying: Who is the victim? Who is the bully? What can be done to stop bullying? *Adolescence*, 42, 749–761.
- Galen, B.R., Underwood, M.K. (1997). A developmental investigation of social aggression among children. *Developmental Psychology*, 33, 589-600.
- Gašić-Pavišić, S. (1998) Nasilje u školi. in: Milosavljević M. (ed.) Nasilje nad decom, Beograd: Fakultet političkih nauka
- Gašić-Pavišić, S. (2004) Nasilje u školi i mogućnosti prevencije. in: Krnjajić S. (ed.) Socijalno ponašanje učenika, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Gelles, R. J., & Straus, M. A. (2008). *Intimate violence: The definitive study of the causes and consequences of abuse in the American family*. New York: Simon & Schuster.
- Harkness, K., & Lumley, M. (2008). Child abuse and neglect and the development of depression in children and adolescents. In J. Abela & B. Hankin (Eds.), *Handbook of depression in children and adolescents*. New York: The Guildford Press.
- Higgins, D.J. & McCabe, M.P. (2000), Multi-type maltreatment and the long-term adjustment of adults, *Child Abuse Review*, vol. 9, pp. 6-18.
- Hodges K, McKnew D, Cytryn L, Stern L, Kline J. The Child Assessment Schedule (CAS) diagnostic interview: a report on reliability and validity. *J Am Acad Child Psychiatry*. 1982 Sep;21(5):468–473.
- <http://www.nationalcac.org/>
- <http://www.poliklinika-djeca.hr>

- <http://www.who.org.mk>
- Hukkanen, R., Sourander, A., Bergroth, L., Piha, J., (1999). Psychosocial factors and adequacy of services for children in children's homes. In: European Child & Adolescent Psychiatry, 8:268–75.
- Jankauskiene, R., Kardelis, K., Sukys, S. & Kardeliene, L. (2008). Associations between school bullying and psychosocial factors. Social Behavior and Personality, 36, 145-162.
- Karlović, A., Buljan Flander, G., Vranić, A. (2001.) Validacija upitnika o zlostavljanju u djetinjstvu. Suvremena psihologija, 4, 1-2, 93-111
- Kaufman, J. and Zigler, E. (1987), 'Do abused children become abusive parents?', American Journal of Orthopsychiatry, no.57, pp.186-192.
- Kaufman, J. and Zigler, E. (1993), 'The intergenerational transmission of abuse is overstated', in R.J. Gelles and D.R. Loseke (eds) Current Controversies on Family Violence, Sage Publications, Newbury Park, California.
- Kempe, C. H., Silverman, F., Steele, B., Droegemueller, W., & Silver, H. (1962). The battered child syndrome. Journal of the American Medical Association, 181, 4–11.
- Kocijan Hercigonja, D (1997). Hiperaktivno dijete: uznemireni roditelji i odgajatelji. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Kodžopeljić, J. (2010). Učestalost i oblici nasilja u srednjim školama u Vojvodini. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.
- Lewis, J. H. (1997). *Trauma and recovery: The aftermath of violence from domestic abuse to political terror*. Basic Books.
- Maas, C., Herrenkohl, T., & Sousa, C. (2008). Review of research on child maltreatment and violence in youth. *Trauma, Violence & Abuse*, 9, 56-67.
- Maksimović, J., Raković, D., Jovanović, I., i Čolović, P. (2008). Povezanost vršnjačkog nasilja, osobina ličnosti i vaspitnih stavova, *Primenjena psihologija*, 1, 124-144.
- McGee, R.A., Wolfe, D.A. & Wilson, S.K. (1997), "Multiple maltreatment experiences and adolescent behavior problems: Adolescents' perspectives", *Development and Psychopathology*, vol. 9, pp. 131-149.
- Mental Disability Rights International, Hidden Suffering: Romania's Segregation and Abuse of Infants and Children with Disabilities (Washington, D.C., Mental Disability Rights International, 2006
- Merrick, M., Litrownik, A., Everson, M., & Cox, C. (2008). Beyond sexual abuse: The impact of other maltreatment experiences on sexualized behaviors. *Child Maltreatment*, 13(2), 122-132.

- Milner, J. S., Robertson, K. R., & Rogers, D. L. (1990). Childhood history of abuse and adult child abuse potential. *Journal of Family Violence*, 5, 15–34.
- Milosavljević M. (1998) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2007). *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnom procesu*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Mršević, Z. (1998) *Seksualno nasilje prema deci*. in: Milosavljević M. (ed.) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, 245-276
- *Nasilje u školama u svetu* (1998). Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije
- Nikolić-Ristanović, V. (1984). *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Obretkovic, M. i Pejakovic, Lj. (2001). *Protection of Children from Abuse. A handbook for Centres for social work and other services in local community*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta
- Olweus, D. (1978). *Aggression in the school: bullies and whipping boys*. Washington, DC: Hemisphere.
- Olweus, D. (1993) *Bulling at school: What we know and what we can do*. Oxford, UK, itd: Blackwell
- Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts & effects of a school-based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1171–1190.
- Olweus, D. (1995). Bullying or peer abuse at school: Facts and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 4(6), 196-201.
- Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*, 12(4), 495-510.
- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Olweus, D. (2001). *Olweus' core program against bullying and antisocial behavior: A teacher handbook*. Research Center for Health promotion (Hemil Center). Bergen, Norway
- Olweus, D. (2003). A profile of bullying at school. *Educational Leadership* 60(6), 12–17.
- Olweus, D. (2004). The Olweus Bullying Prevention Programme: Design and implementation issues and a new national initiative in Norway. In P. K. Smith, D. Pepler, & K. Rigby (Eds.), *Bullying in schools: How successful can interventions be?* (pp. 13-36). New York: Cambridge University Press.

- Olweus, D., & Limber, S. (1999). Bullying prevention program. In D.S. Elliot, (Ed.), *Blueprints for Violence Prevention*. Denver, CO: C&M Press.
- Osofsky, J. (1997) Children and youth violence: An overview of the issues. in: Osofsky J. (ed.) *Children in a violent society*, New York, itd: Guilford Press, 3-9
- Pearl, P. S. (2002). The role of the schools in child abuse. In A. P. Giardino & E. R. Giardino (Eds.), *Recognition of child abuse for the mandatory reporter* (pp. 175–225). St. Louis, MO: G.W. Medical
- Pećnik, N. (2006). *Međugeneracijski prijenos zlostavljanja djece*. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Plut, D. i D. Popadić (2006). *Nasilje u školama – uloga nastavnika*; u B. Kuzmanović i Z. Krnjić (ur.): *Empirijska istraživanja u psihologiji 2006 – Zbornik radova* (str. 105-116). Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Plut, D., i Popadić, D. (2007). *Reagovanje dece i odraslih na školsko nasilje*. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 2, 347-366
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Popadić, D., i Plut, D. (2007). *Nasilje u osnovnim školama u Srbiji: oblici i učestalost*. Psihologija, 40, 309–328.
- Reiss, A., & Roth, J. A. (1993) *Understanding and Preventing Violence*. Washington, D.C., National Academy Press
- Rigby, K. (1996). *Bullying in schools and what to do about it*. Melbourne: ACER.
- Rigby, K. (1997). *Attitudes and beliefs about bullying among Australian school children*, Irish Journal of Psychology, 18, 202-220.
- Rohner, R. P., Saavedra, J. M., & Granum, E. O. (1978). *Development and validation of the personality assessment questionnaire: Test manual*. University of Connecticut, Center for the Study of Parental Acceptance and Rejection (<http://www.cspar.uconn.edu>)
- Salmivalli, C. & Nieminen, E. (2002). *Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully-victims*. In: *Aggressive Behavior*, Volume 28, Issue 1, pages 30–44, 2002
- Salmivalli, C., & Peets, K. (2009). *Bullies, victims, and bully-victim relationships in middle childhood and early adolescence*. U K. H. Rubin, W.M. Bukowski, B. Laursen (Eds.). *Handbook of peer interactions, relationships, and groups* (pp.322-340). New York: Guilford Press.
- Schonden, P. (2008). *Sexuelle Gewalt gegen Kinder: Information und Prävention*. Berlin: Lit. Verlag
- Sommer, B. (2002). *Psychische Gewalt gegen Kinder*. Tectum Verlag: Marburg

- Srna, J. (2003). *Nasilje*. Beograd: Žarko Albulj
- Straus, M. A. (1979). Measuring interfamily conflict and violence: The Conflict Tactics Scales. *Journal of Marriage and the Family*, 41, pp. 75-88.
- Straus, M., & Smith, C. (1990). Family patterns and child abuse. In M. Straus & R. Gelles (Eds.), *Physical violence in American families*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Thompson M, Kaslow N, Short L, Wyckoff S (2002). The mediating roles of perceived social support and resources in the self-efficacy-suicide attempts relation among African American abused women. *J. Counselling and Clin. Psych.*, 70: 942-949.
- Toh, H. (1978). *Nasilnici*. Beograd: Prosveta
- United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children Regional Desk Review: Middle East and North Africa Region 2005, p. 19;
- Varnava, G. (2002). *How to stop bullying in your school?* London: David Fulton Publishers, Ltd.
- WHO Report on consultation on child abuse prevention, 29-31 March 1999, Geneva, World Health Organization, 1999 (document WHO/HSC/PVI/99.1)
- Witt, S. (2008). *Gewalt gegen Kinder – Vernachlässigung als eine Form der Kindeswohlgefährdung: Interventionsmöglichkeiten der Jugendhilfe unter Berücksichtigung von Finanzierung, Professionalisierung und Qualitätsmanagement (Diplomarbeit)*. Die Deutsche Bibliothek (<http://www.dnb.ddb.de>)
- Wolfe, D. (1999). *Child abuse: Implications for child development and psychopathology* (Vol. 10, 2nd ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.
- World Report on Violence against Children (2006), United Nations Secretary-General's Study (www.unviolencestudy.org)
- World Report on Violence against Children (2006), United Nations Secretary-General's Study (www.unviolencestudy.org)
- Žužul, M. (1989). *Agresivno ponašanje: Psihološka analiza*. Zagreb, RZ RK SSOH

***

- Закон за општествена заштита на децата
- Закон за основно образование
- Закон за просветна инспекција
- Закон за семејство
- Закон за социјална заштита
- Закон за средно образование
- Извештај за насилство и здравје во Македонија и водич за превенција (2006).
Уредници: Тозија, Ф., Ѓорѓев, Д. и Чичевалиева, С. Скопје: Министерство за здравство на Република Македонија
- Извештај: Проценување како реагираат институциите во ПЈР Македонија кои се надлежни за заштита на децата од насилство, УНИСЕФ, 2005
- Конвенција за правата на детето
- Кривичен законик